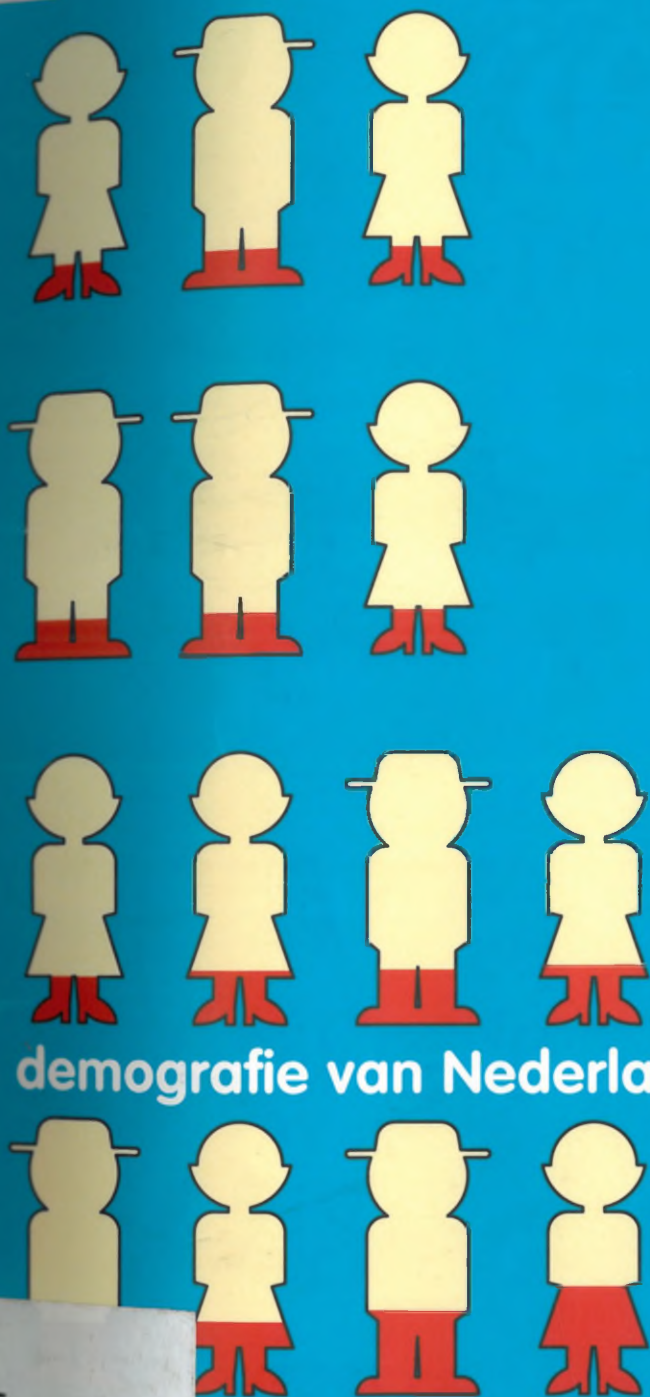

van 2 naar 16 miljoen mensen

Theo Engelen

demografie van Nederland, 1800 - nu

Boom

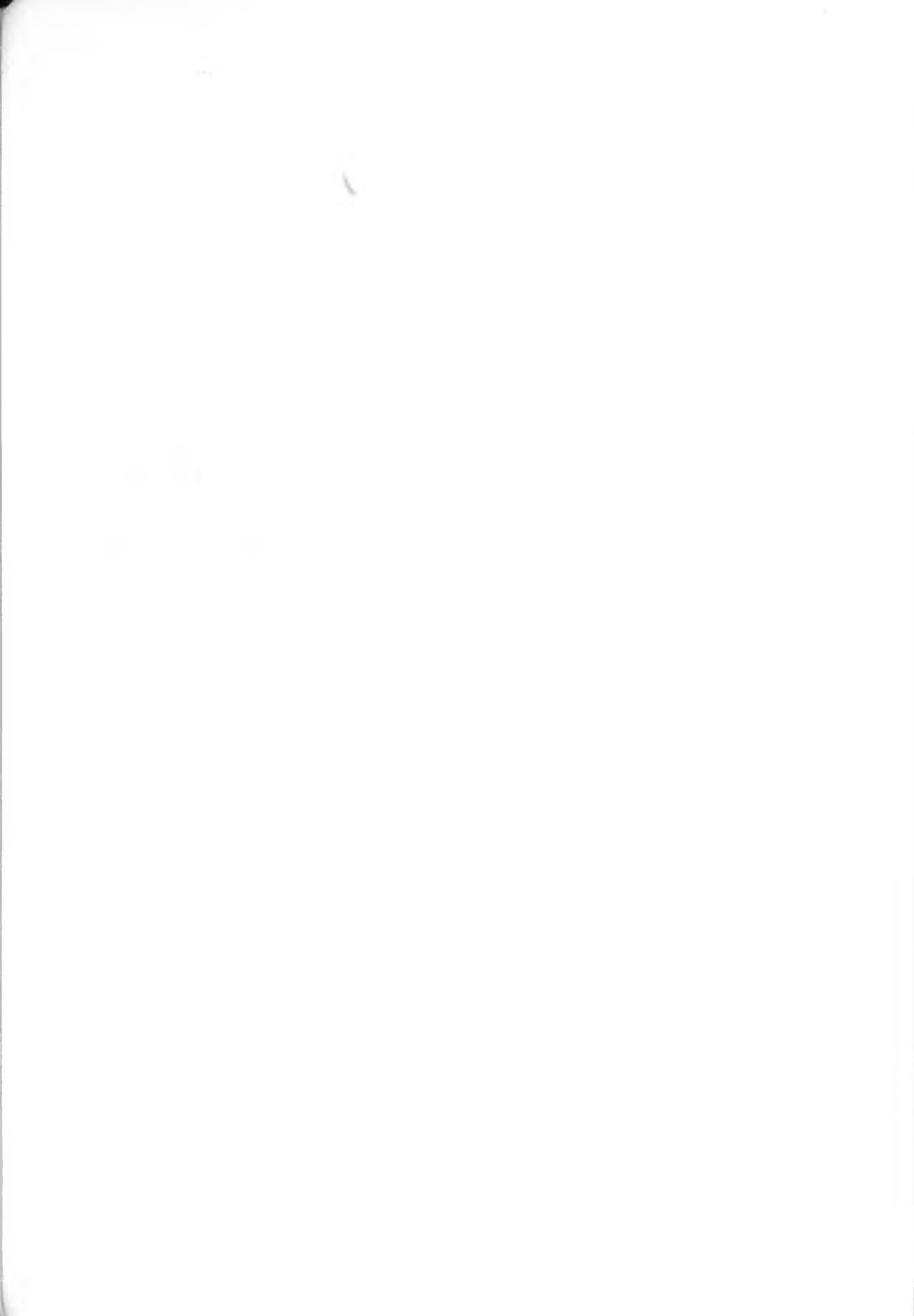
h.ln.
S
0565

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK NIJMEGEN

230000 1529 4344

**van 2 naar
16 miljoen mensen**

Theo Engelen

van 2 naar 16 miljoen mensen

demografie van Nederland, 1800 - nu

H. In. S
10565

Boom / Amsterdam

EX LIBRIS
UNIVERSITATIS
NOVIOMAGENSIS

Vormgeving omslag: Jos Blom, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Velotekst (Ben van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

© 2009, de auteur

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without
the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 850 6713 9
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord 7

HOOFDSTUK 1 - Van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners 11

De groei van de Nederlandse bevolking, 1800-2000 12

Regionale verschillen in groei 13

Bevolkingsdruk en verstedelijking 15

Veranderingen in leeftijdsopbouw en sekseratio 20

Veranderende kenmerken van de beroepsbevolking in Nederland 21

Godsdienst: van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners 25

HOOFDSTUK 2 - Trouwen in Nederland

Vrije keus uit een beperkt aanbod 29

Het huwelijk, een kwantitatief overzicht 30

Het West-Europese huwelijkspatroon 33

De wettelijke regelingen 38

Partnerkeuze 40

Regionale verschillen in trouwgedrag 44

Gedwongen huwelijken 46

De omslag rond 1970 48

Echtscheiding 51

Samenvatting en conclusies 54

HOOFDSTUK 3 - Van lot naar keuze

Twee eeuwen Nederlandse (huwelijks)v vruchtbaarheid 57

De negentiende eeuw (tot 1880) 59

De periode van vruchtbaarheidsdaling, 1880-1960 63

De periode na 1960 84

Slotopmerkingen 91

HOOFDSTUK 4 – Van hongerdood naar welvaartsziekten 95

- De epidemiologische transitie 96
- De ontwikkeling van de sterfte in Nederland 97
- Veranderende doodsoorzaken 101
- Stijging van de levensverwachting 103
- Ongelijkheid voor de dood 106
- Zuigelingensterfte 114
- Conclusie 119

HOOFDSTUK 5 – Migratie

Komen en gaan in historisch perspectief 123

- Migratie over de landsgrens 126
- Regionale migratiebewegingen 135
- Nederland migratieland? Bij wijze van conclusie 143

HOOFDSTUK 6 – De vergrijzing van Nederland

Een modern probleem met historische wortels 147

- De vergrijzing in de negentiende en twintigste eeuw statistisch in kaart gebracht 150
- De genese van het probleem van vergrijzing 153
- Actieve versus niet-actieve bevolking 157
- De regionale spreiding van vergrijzing 162
- Slotopmerkingen 165

HOOFDSTUK 7 – Veranderende levenslopen en krimpende gezinnen 167

- Levenslopen: twee eeuwen van verandering 167
- De omvang en samenstelling van huishoudens 173

Nawoord 179

Noten 181

Geciteerde en geraadpleegde literatuur 193

Lijst van tabellen 203

Lijst van grafieken 205

Lijst van kaarten 207

Register 209

Voorwoord

Geschiedenis zonder mensen is als een decor zonder acteurs. Het zijn de handelende individuen die de werkelijkheid vormgeven, en dat ook deden in het verleden. Deze constatering pleit overigens niet voor een visie volgens welke mensen als volstrekt autonome wezens met onbeperkte keuzemogelijkheden worden gezien. Zoals acteurs een script hebben waarin de lijnen zijn uitgezet waarbinnen individuele invullingen mogelijk zijn, zo gold ook voor historische actoren dat er grenzen waren aan hun mogelijkheden. De wensen die zij hadden en de doelen die zij nastreefden, werden ingeperkt door de geografische, economische, culturele en sociale structuren waarbinnen zij hun levens leidden. Voor het verkrijgen van inzicht in deze *constraints* en in de *choices* die resteerden, bieden demografische gegevens vele aanknopingspunten. Het is voor historici daarom van onschatbare waarde te weten hoeveel mensen deze of gene samenleving bevolkten, wat de samenstelling was naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, godsdienst en beroep, en hoe deze kenmerken zich ontwikkelden in de loop van een te beschrijven periode. En dus vraagt elke geschiedschrijving om een demografische basis.

Kennis van de bevolkingsomvang en bevolkingskenmerken staat niet alleen in dienst van een beter begrip van de grote historische processen als industrialisering, democratisering, secularisering en wat dies meer zij. Op de biografie na is er geen andere historische specialisatie die ons dichter bij de levens van individuele voorgangers in de tijd kan brengen. Het menselijk leven zit nu eenmaal ingeklemd tussen twee demografische feiten: geboorte en dood. De voornaamste gebeurtenissen daartussen zijn vaak ook demografisch van aard. Denk bijvoorbeeld aan het verlaten van het ouderlijk huis, paarvorming, huwelijk, voortplanting en pensionering. Of, zoals Frans Willekens het formuleerde: 'Demographic events are milestones in the lives of people. Most events that occur between birth and death that have a notable effect upon a person's life are demographic events. [...] They mark transitions between stages or episodes of life and are the basic components of a "life structure". Demographic events constitute the skeleton of human life.'¹ We moeten bovendien bedenken dat deze invalshoek ons de gelegenheid biedt kennis te maken met alle lagen van de bevolking, niet alleen met de geletterde elite waarover de bronnen ons doorgaans berichten.

In dit boek wordt een waarlijk revolutionaire periode uit de demografische geschiedenis van Nederland beschreven, en wel doordat sprake was van een verachtvoudiging van de bevolking in twee eeuwen. Dat is historisch uniek. Weer moet worden benadrukt dat deze groei niet mogelijk zou zijn geweest als er niet tegelijkertijd op vele andere terreinen van de samenleving even revolutionaire veranderingen zouden zijn opgetreden. Het voeden van zestien miljoen inwoners binnen de grenzen van het koninkrijk was volgens de maatstaven van de vroeg-negentiende eeuw moeilijk voorstelbaar, en dat er daarnaast een ongekende welvaartsgroei zou optreden zelfs ondenkbaar. Toch zal hier de nadruk liggen op de demografische processen, waar nodig aangevuld met informatie over flankerende ontwikkelingen.

In het navolgende treft de lezer, na een inleiding waarin de demografische geschiedenis sinds 1800 in grote lijnen wordt geschetst, hoofdstukken aan over de klassieke demografische parameters vruchtbaarheid, huwen, mortaliteit en migratie. Een adequate behandeling van deze verschijnselen is alleen mogelijk wanneer rekening wordt gehouden met de veranderende omgevingsfactoren. De daling van de sterfte was alleen mogelijk door betere voeding en afdoende medische kennis en zorg. Voor de introductie van geboortebeperving moest aan drie voorwaarden worden voldaan: economische motivatie, mentale acceptatie en betaalbare middelen en methoden. De veranderingen in de vruchtbaarheid op hun beurt openden de weg voor een nieuw huwelijksregime waarin het uitstellen of afstellen van huwelijken niet meer gold als het enige middel om het kindertal te reguleren.

Ook voor migratie geldt dat veranderende economische omstandigheden en culturele inzichten mede hebben bepaald hoeveel mensen het land verlieten of domicilie kozen binnen de Nederlandse grenzen. Klassieke push- en pull-factoren deden hun werk, maar op de achtergrond speelden ook tolerante dan wel xenofobe stromingen binnen de samenleving onmiskenbaar een rol. Vooral in de laatste decennia zijn er zulke heftige discussies over dit onderwerp gevoerd dat het vinden van een gezamenlijk standpunt nagenoeg onmogelijk lijkt. We zullen op deze discussie en haar historische wortels nader ingaan, want de discussie over een multicultureel Nederland is in wezen een discussie over demografische verschijnselen. Datzelfde geldt voor een ander veelbesproken thema in het maatschappelijk debat: de daling van de vruchtbaarheid en de daarmee gepaard gaande 'vergrijzing'. Deze verschijnselen dwingen samenlevingen tot het innemen van standpunten en het maken van keuzes. Opnieuw staan demografische parameters aan de basis van deze keuzes. Om die reden is een apart hoofdstuk gewijd aan de historische wortels van de vergrijzing.

Het boek wordt besloten met een hoofdstuk over de veranderende levensloop en de wijzigingen in de gezinssamenstelling van Nederlanders. Daarin komen de in eerdere hoofdstukken beschreven onderwerpen samen. Er zijn tegenwoordig niet alleen veel meer Nederlanders dan tweehonderd jaar geleden, ook hun traject door het leven en de manier waarop ze samenwonen zijn onherkenbaar veranderd.

In de afgelopen decennia is een enorme hoeveelheid nieuw en soms vernieuwend onderzoek verricht naar de demografische kenmerken van Nederland. Zulk onderzoek

handelde vaak over deelterreinen van de demografie en werd gepubliceerd in specialistische tijdschriften. Versplintering van de bestaande kennis is het gevolg; alleen specialisten zijn nog in staat het overzicht te bewaren. De laatste poging om tot een samenvattend overzicht te komen dateert uit 1981 en is van de hand van de Wageningse socioloog en demograaf E.W. Hofstee. Zijn *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*² is nog steeds een uitermate boeiende beschouwing, al zijn niet alle erin vertolkte opvattingen onomstreden. Belangrijker echter is dat in de decennia na het verschijnen van dit boek een nieuwe aanpak binnen de historische demografie van de grond kwam die heeft geleid tot een beter inzicht. Hofstee baseerde zijn visie op gegevens op gemeentelijk en provinciaal niveau. Tegenwoordig wordt het demografisch gedrag veel meer geanalyseerd met behulp van individuele gegevens – aanvankelijk op basis van gezinsreconstructies en later met behulp van grote databestanden als de Historische Steekproef Nederlandse Bevolking.³

Om die reden is het tijd voor een nieuwe poging tot overzicht en synthese. Voor overzichtelijkheid betaalt men niettemin een prijs. In dit boek zullen, op basis van de meest recente literatuur, de hoofdlijnen worden geschetst van de demografische geschiedenis (weer vanaf 1800 tot heden) en dus niet alle details worden belicht die óók in die historiografie te vinden zijn. De literatuurverwijzingen bieden dan houvast voor wie verder wil zoeken. Voor de anderen (historici en niet-historici) beoogt dit boek een wetenschappelijk verantwoord overzicht te bieden waarin alle aspecten van de bevolkingsgeschiedenis van Nederland aan bod komen. De in dit boek gegeven afbakening in tijd is niet exact: de negentiende en twintigste eeuw worden in grote lijnen behandeld, maar het startpunt en het einde van deze periode variëren. Soms begint een verhandeling met de Volkstelling van 1795, soms zijn er gegevens vanaf 1812, maar regelmatig is er ook pas sprake van betrouwbaar materiaal vanaf de Volkstelling van 1849. Beschrijvingen eindigen daarnaast nu eens precies in 2000, dan echter weer in 2007. Het algemene beeld van de grote ontwikkelingen wordt hierdoor niet aangetast.

Zoals uit het voorgaande al blijkt, ben ik als auteur schatplichtig aan de vele historici, demografen en historisch-demografen die de afgelopen decennia met niet aflatende ijver gegevens uit de Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters hebben omgezet in beschrijvingen en analyses van menselijk gedrag in het verleden. Zij kunnen hier niet allemaal worden genoemd. Ik maak echter graag één uitzondering. Frans van Poppel, werkzaam op het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut in Den Haag, heeft vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw een hoeveelheid historisch-demografische publicaties het licht doen zien die respect en bewondering afdwingt. Wie, zoals ik het afgelopen jaar deed, de relevante artikelen en boeken doorneemt, stuit onveranderlijk op Van Poppels werk dat in ons land een lichtend voorbeeld heeft gevormd voor nieuwe generaties historisch-demografen.

Ook andere mensen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Met Jan Kok werk ik al vele jaren samen in velerlei projecten, en zijn adviezen bleken steeds van groot nut te zijn. Hij was tevens zo vriendelijk de eerste versies van de hoofdstukken in dit boek van kritisch commentaar te voorzien. Mijn collega-proximus in Nijmegen, Paul Klep, deed hetzelfde en heeft me zodoende behoed voor misvattingen en onduide-

lijkheden die de lezer nu bespaard blijven. Wie doceert aan een universiteit komt bij tijd en wijle een student tegen die zich onderscheidt van zijn soortgenoten. Paul Puschmann is zo'n student. Ook hij las het manuscript door en ook hij gaf mij vele waardevolle adviezen.

De meest kritische lezers vinden we doorgaans onder mensen met een andere specialisatie. Zij kunnen nauwkeurig de vinger leggen op passages die alleen begrijpelijk zijn voor ingewijden. Om die reden ben ik Jac Bosmans dankbaar voor het doornemen van dit boek. Zijn opmerkingen attendeerden mij op specialistisch jargon zonder uitleg. Dat hij daarnaast een taalpurist is, moet af te lezen zijn uit de navolgende tekst. Waar alsnog een komma verkeerd staat, heb ik zijn adviezen ten onrechte in de wind geslagen. Erik Beekink (NIDI) was zo vriendelijk de opgenomen kaarten te vervaardigen. Aangezien het academische leven met het jaar drukker lijkt te worden, is het schrijven van een monografie onmogelijk wanneer men niet een tijdlang wordt vrijgesteld van reguliere taken. NWO Geesteswetenschappen heeft voor deze vrijstelling gezorgd door mij in het academisch jaar 2007-2008 een vervangingssubsidie te verlenen.

In het jaar dat ik dit boek schreef, overleed de Wageningse historicus Ad van der Woude. Hij was het die me in 1974 en 1975 inwijdde in en enthousiasmeerde voor het specialisme van de historische demografie. Aan hem draag ik dit boek op.

Theo Engelen
Februari 2009
Radboud Universiteit Nijmegen

Van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners¹

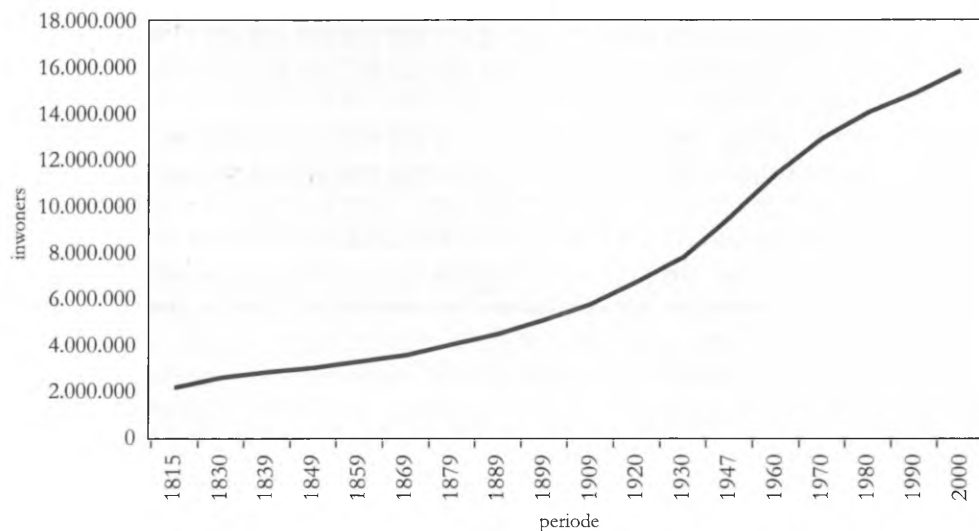
Naar hedendaagse maatstaven moet het Nederland van begin negentiende eeuw een onvoorstelbaar leeg land zijn geweest. Dat is althans de conclusie die zich opdringt bij het bestuderen van de eerste volkstellingen. Deze tellingen hadden nog niet de betrouwbaarheid die later in de negentiende eeuw vanzelfsprekend werd, maar de grote lijnen zijn veelzeggend. In de telling van 1795 lezen wij dat de 'Volksmenigte in de Bataafsche Republiek' ruim 1.880.000 zielen bedroeg.² Tellen we daar Limburg bij, dan komt het totaal op een bevolking van 2.078.000.³ Ter vergelijking zij vermeld dat tegenwoordig alleen al in de vier grote steden meer dan twee miljoen mensen wonen. Ook in 1795 vormden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht al de grootste agglomeraties van het land, maar alleen Amsterdam was met 217.000 inwoners een stad die met recht 'groot' genoemd kan worden. De andere steden, met respectievelijk 53.000, 38.000 en 32.000 bewoners binnen hun grenzen, zouden nu vallen in de categorie provinciesteden. En wat te denken van gemeenten aan de andere kant van het spectrum? Klein Waspik telde drie (!) zielen, Langebakkersoord negen, en dan volgden er nog meer dan tweehonderd plaatsen voordat de omvang van de bevolking in de drie cijfers kwam.

Het zou nog een eeuw duren voordat Hendrik Marsman geboren werd, maar zijn dichtregels over de brede rivieren die traag door oneindig laagland gaan, roepen precies het beeld op dat past bij de uitkomsten van de Bataafse telling, en dan vooral de strofe die luidt: 'en in de geweldige / ruimte verzonken / de boerderijen / verspreid door 't land'. Zeker, die geweldige ruimte werd gaandeweg opgevuld, maar ook het tempo daarvan was aanvankelijk traag. In 1815 was de Nederlandse bevolking toegenomen tot 2.178.000 en in 1830 kwamen de volkstellers tot iets meer dan 2.600.000 inwoners. Van de steden was Amsterdam tussen 1795 en 1830 achteruitgegaan tot 202.000 inwoners, terwijl Rotterdam, Den Haag en Utrecht juist fors waren gegroeid. Desondanks stopte de teller zelfs in de grootste van die drie, Rotterdam, bij 72.000. De zeer kleine dorpjes waren toen nog niet verdwenen: in het Zuid-Hollandse Benthorn woonden bijvoorbeeld ook nog in 1830 niet meer dan elf inwoners.

De groei van de Nederlandse bevolking, 1800-2000

Laten we dit arcadische vaderland als uitgangspunt nemen voor een schets van de bevolkingsontwikkeling sindsdien. In grafiek 1.1 ziet men dat er vanaf het midden van de negentiende eeuw een groeiversnelling optrad. In 1850 werd de mijlpaal van drie miljoen inwoners gepasseerd en in 1900 waren er al vijf miljoen Nederlanders. Daarmee was de toon gezet voor de grote bevolkingstoename in de twintigste eeuw. De volgende verdubbeling vond plaats in 1950 toen ons land tien miljoen inwoners telde, en bij het ingaan van de eenentwintigste eeuw was de zestien miljoen binnen handbereik. Uit de grafiek blijkt overigens dat deze groei niet regelmatig over de twee eeuwen verdeeld was. In de eerste helft van de negentiende eeuw nam het inwonertal van Nederland maar traag toe wanneer we het vergelijken met de daaropvolgende eeuw. Pas tussen ruwweg 1890 en 1960 vond de grootste bevolkingsgroei plaats. Daarna vlakke deze weer af.

Grafiek 1.1 De bevolkingsontwikkeling in Nederland, 1815-2000

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

Was deze ontwikkeling typerend voor ons land of paste ze in het Europese patroon? We kunnen die vraag beantwoorden door te bezien hoe de vergelijking uitvalt met de demografische ontwikkeling in de twee buurlanden.⁴ De cijfers van tabel 1.1 leren dan dat Nederland een opvallend snelle bevolkingsgroei kende. Tot het einde van de negentiende eeuw had Duitsland dit tempo nog bijgebeend, maar de Belgische bevolking groeide aanzienlijk langzamer. De oorlogen die zich afspeelden in de eerste helft van de twintigste eeuw, hebben vooral in Duitsland hun tol geëist en dus zien we in 1950 dat de Nederlandse groei ook in dit buurland geen parallel meer kende. Uiteindelijk resul-

Van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners

teerde de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking in een vervijfvoudiging in 2000 ten opzichte van 1850. De groei in zowel België als Duitsland kwam maar tot de helft van dat niveau. In de komende hoofdstukken zullen we uitvoerig stilstaan bij de verschillende oorzaken van deze groei.

Tabel 1.1 De bevolkingsontwikkeling in Nederland, België en Duitsland, 1850-2000

	Nederland	België	Duitsland	Nederland	België	Duitsland
	absolute aantallen			Indices		
1850	3.056.879	4.413.000	33.746.000	100	100	100
1900	5.104.137	6.694.000	56.368.000	167	152	167
1950	9.925.499	8.512.000	69.200.000	325	193	205
2000	15.863.950	10.239.085	82.163.475	519	232	243

Bron: Nederland: CBS, *Statline*; België 1850-1950: R. Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility* (Princeton 1976) 8; Duitsland 1850-1950: J. Knodel, *The decline of fertility in Germany* (Princeton 1974) 31; België en Duitsland 2000: Eurostat

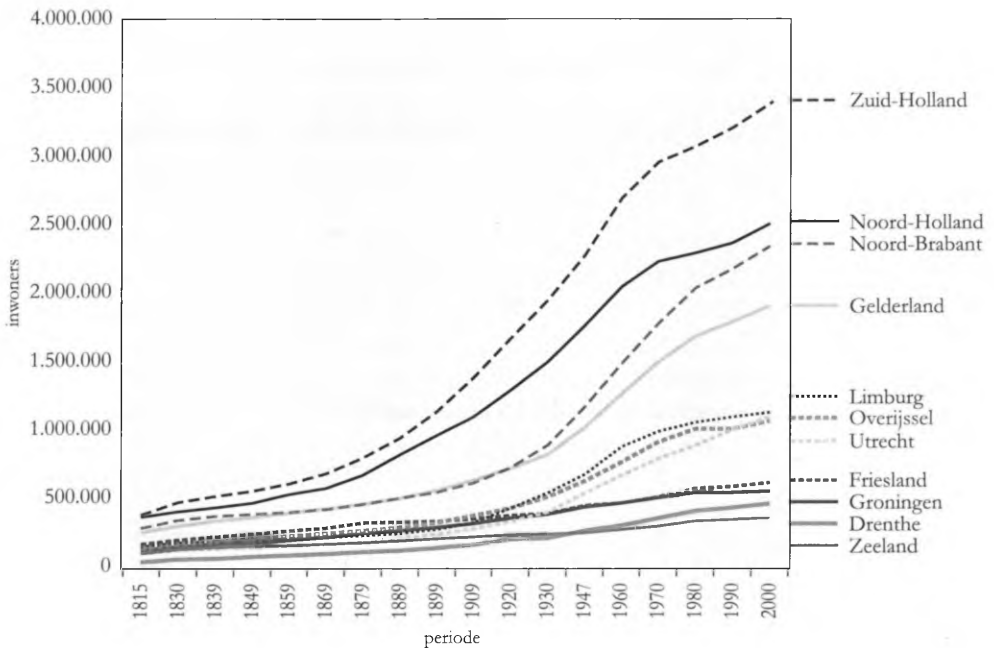
Eerst zullen wij een aantal gevolgen van de groei van de Nederlandse bevolking in deze twee eeuwen verder uitdiepen. Aan bod komen de regionale spreiding van de bevolkingsgroei, de gevolgen daarvan voor de dichtheid van de bevolking en de concentratie van de groei in steden. Naast het aantal Nederlanders veranderde ook de samenstelling van de bevolking naar kenmerken als leeftijd, sekseratio, sociaaleconomische positie en religieuze gezindte. Voor een juist begrip van de processen die in de volgende hoofdstukken worden beschreven, is ook informatie over deze kenmerken van belang.

Regionale verschillen in groei

De kortst mogelijke samenvatting van de bevolkingsontwikkeling in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw luidt dat het inwonertal verachtvoudigde. Dat er in die groei chronologische tempoverschillen te onderscheiden zijn, is al vermeld, maar er traden ook regionale verschillen op. De diverse delen van het land ontwikkelden zich in hun eigen tempo. Toen door de opkomst van nieuwe industrieën extra arbeidsplaatsen werden gecreëerd, stimuleerde dit de bevolkingsaanwas in de plaatsen en regio's waar die bedrijvigheid gevestigd was. De textielindustrie in Noord-Brabant en Twente biedt daar voorbeelden van. Maar ook de mijnindustrie in Limburg zorgde voor een migratiestroom. Kijken we naar het absolute inwonertal, dan was Zuid-Holland buiten kijf de grootste provincie in de hele periode die we hier bestuderen. In 1815 herbergde deze provincie 388.500 inwoners, op korte afstand gevolgd door Noord-Holland, maar de groei sindsdien heeft ervoor gezorgd dat Zuid-Holland in het jaar 2000 ruim 900.000 meer inwoners had dan zijn noordelijke concurrent, namelijk bijna 3,4 miljoen. Bij de strijd om de titel

van kleinste provincie is er vaker stuivertje gewisseld. Drenthe telde in 1815 maar 46.459 inwoners en bleef tot 1947 de provincie met het kleinste inwonertal. Bij de volkstelling van 1947 had Zeeland de rode lantaarn overgenomen en vanaf het meetmoment 1980 was nieuwkomer Flevoland het kleinst. Uit de onderstaande grafiek blijkt voorts dat we, wat betreft de grootte van de provincies, in 2000 drie groepen kunnen onderscheiden. Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland waren op dat moment relatief grote provincies met inwonertallen van rond de twee miljoen. Limburg, Overijssel en Utrecht vormden een middengroep met een bevolking van ongeveer een miljoen. Nog een trede lager treffen we Friesland, Drenthe, Groningen en Zeeland aan met een half miljoen inwoners.

Grafiek 1.2 De bevolkingsontwikkeling in Nederlandse provincies, 1815-2000

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

De positie die een provincie inneemt in de rangorde van absolute grootte, staat natuurlijk los van de *relatieve* groei. Toch kan ook inzicht in de groeikracht van een provincie interessante informatie opleveren. In tabel 1.2 zijn daarom de groeicijfers opgenomen voor zowel de negentiende en de twintigste eeuw afzonderlijk, als voor beide eeuwen samen. Steeds is daarbij het eerste jaar van waarneming op 100 gesteld en de ontwikkeling vanaf dat punt gemeten. Nu blijkt dat de kleinste provincie in de loop van de negentiende eeuw de grootste groei doormaakte. De bevolking van Drenthe was in 1899 maar liefst 3,2 maal zo groot als in 1815. Gemiddeld verdubbelden de provincies hun inwonertal in

deze periode, maar Limburg (182) en Noord-Brabant (188) bleven duidelijk achter. Hoe anders was de ontwikkeling gedurende de twintigste eeuw. Tussen 1899 en 2000 vormden de trage groeiers van de negentiende eeuw, Limburg en Noord-Brabant, samen met Utrecht de snelst groeiende provincies. Hun inwonertallen verviervoudigden. De vorige eeuw was daarentegen niet bevorderlijk voor de bevolkingsgroei in Zeeland en de twee noordelijkste provincies. Daar lag de toename van het inwonertal ver beneden het landelijk gemiddelde. Voegen we de hele periode samen, dan blijken de provincies gemiddeld met een factor zeven te zijn toegenomen. Absolute koplopers zijn Drenthe en Utrecht (vertienvoudiging) en in iets minder mate Zuid-Holland (875). Friesland, Zeeland en Groningen groeiden relatief langzaam.

Tabel 1.2 De relatieve bevolkingsontwikkeling in de Nederlandse provincies (1815-1899-2000)

	1815-1899 (1815 = 100)	1899-2000 (1899 = 100)	1815-2000 (1815 = 100)
Groningen	221	188	415
Friesland	193	184	354
Drenthe	320	316	1011
Overijssel	226	323	732
Gelderland	215	339	727
Utrecht	233	441	1026
Noord-Holland	258	260	671
Zuid-Holland	295	297	875
Zeeland	195	172	335
Noord-Brabant	188	425	801
Limburg	182	405	735
Nederland	232	311	720

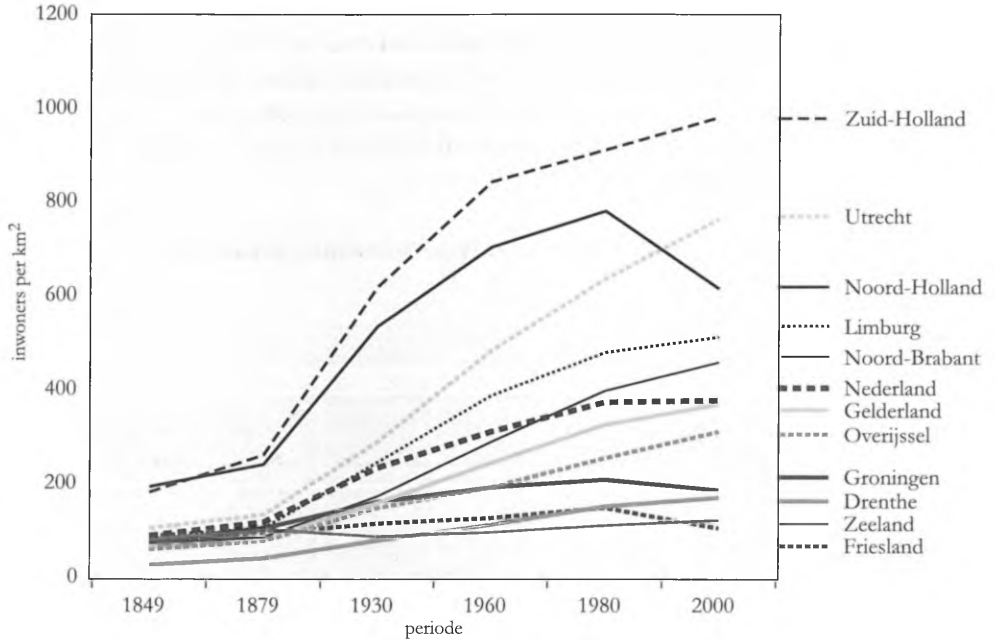
Bron: 1815 en 1899: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, *Statline*

Bevolkingsdruk en verstedelijking

Het spreekt voor zich dat ook de bevolkingsdruk ongelijk verdeeld was over het land. In absolute aantallen waren de twee Hollanden steeds dominant. Lang voordat er gesproken werd van een Randstad leefden de meeste Nederlanders al langs de westelijke kust. Vanaf 1849 woonde meer dan een derde van de bevolking in Noord- of Zuid-Holland, in 1920, 1947 en 1960 zelfs meer dan 40%. Omdat uiteraard ook de oppervlakte van de provincies verschillend was, is het nuttig de bevolkingsdruk daarnaast in relatieve zin te meten. In grafiek 1.3 is weergegeven hoeveel inwoners er per provincie op één vierkante kilometer woonden. Aangezien daarbij is uitgegaan van de oppervlakte zoals vermeld in de volks-

tellingen vanaf 1849, vinden we grenswijzigingen en landwinning terug in de uitkomsten.

Grafiek 1.3 Inwoners per vierkante kilometer in Nederland en provincies, 1849-2000

Bron: 1849, 1879, 1930 en 1960: www.volksstellingen.nl; 1980 en 2000: CBS, *Statline*

Wanneer wij de cijfers tot ons laten doordringen, duikt weer het beeld op van een leeg land in de eerste helft van de negentiende eeuw. Per vierkante kilometer waren er maar 94 Nederlanders. Zelfs het Friesland van 2000 was dichter bevolkt. In de 150 jaren sinds 1849 is de Nederlandse bevolking overigens zodanig gegroeid dat de bevolkingsdruk verviervoudigd is. De regionale verschillen zijn opmerkelijk. Zuid-Holland heeft niet alleen de meeste inwoners, het is ook de provincie met de grootste bevolkingsdruk per vierkante kilometer. Noord-Holland was alleen in 1849 dichter bevolkt, maar nam daarna de tweede plaats in, om die pas in 2000 af te staan aan Utrecht. De provincies met de laagste bevolkingsdruk vallen samen met de provincies die ook in absoluut opzicht het kleinste inwonertal hadden: Drenthe (tot en met 1930), Zeeland (in 1960 en 1980) en Friesland (in 2000). Als algemene tendens signaleren wij dat de bevolkingsdruk is toegenomen over de hele periode en in alle provincies. Een aantal keren zien wij een daling (Zeeland tussen 1879 en 1930, Friesland en Noord-Holland tussen 1980 en 2000) die dan echter verklaard kan worden door een toename van de oppervlakte als gevolg van inpolderingen en niet door plotselinge schommelingen in de bevolking.

Alhoewel het gebruikelijk is de bevolkingsdruk weer te geven in inwoners per vierkante kilometer, heeft deze maat grote nadelen. De bewoning van een territoriaal gebied is logischerwijze niet keurig gelijk verdeeld. Vooral de concentratie van mensen op specifieke plaatsen heeft altijd grote politieke, sociale en economische gevolgen gehad. Het gebied waartoe het huidige Nederland behoort, is een van de vroegst geurbaniseerde delen van Europa. Al tegen het einde van de middeleeuwen woonde in de Lage Landen 20% van de bevolking in steden. Voor Europa als geheel was dit slechts 5,6%. Weliswaar is het verdere verloop van de Europese urbanisatie af te lezen uit een percentage urbane bevolking van 10 in 1800, de Lage Landen waren in dezelfde periode gegroeid tot 23%, terwijl dat percentage in Nederland zelfs tot bijna 30 reikte.⁶

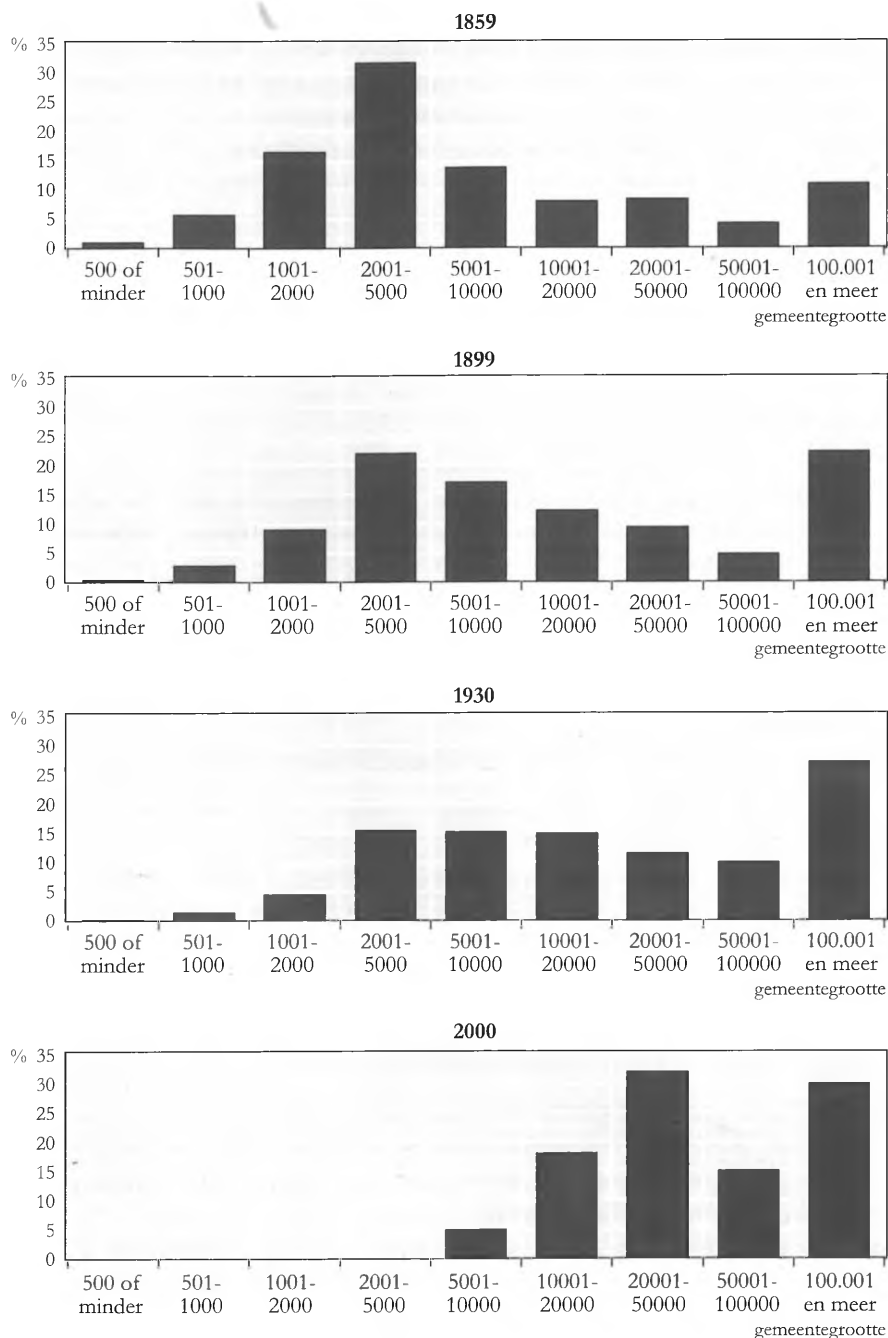
Tabel 1.3 Grootste Nederlandse gemeenten, negentiende en twintigste eeuw

1859		1899		1930		2000		
Rangorde	Plaats	Bevolking	Plaats	Bevolking	Plaats	Bevolking	Plaats	Bevolking
1	Amsterdam	241.348	Amsterdam	510.853	Amsterdam	757.385	Amsterdam	731.288
2	Rotterdam	105.858	Rotterdam	318.507	Rotterdam	586.952	Rotterdam	592.673
3	Den Haag	78.405	Den Haag	206.022	Den Haag	437.675	Den Haag	441.094
4	Utrecht	52.989	Utrecht	102.086	Utrecht	154.882	Utrecht	233.667
5	Leiden	36.710	Groningen	66.537	Haarlem	119.700	Eindhoven	201.728
6	Groningen	35.502	Haarlem	64.079	Groningen	105.146	Tilburg	193.116
7	Haarlem	27.539	Arnhem	56.812	Eindhoven	94.948	Groningen	173.139
8	Maastricht	27.122	Leiden	53.657	Nijmegen	81.716	Breda	160.615
9	Leeuwarden	25.384	Nijmegen	42.756	Tilburg	78.804	Apeldoorn	153.261
10	Arnhem	24.869	Tilburg	40.628	Arnhem	78.234	Nijmegen	152.200
11	Den Bosch	23.257	Dordrecht	38.386	Leiden	70.825	Enschede	149.505
12	Dordrecht	23.054	Maastricht	34.220	Maastricht	60.644	Haarlem	148.484
13	Nijmegen	21.641	Leeuwarden	32.162	Apeldoorn	60.452	Almere	142.765
14	Delft	19.757	Delft	31.589	Hilversum	57.059	Arnhem	138.154
15	Zwolle	19.223	Zwolle	30.560	Dordrecht	56.156	Zaanstad	135.762

Bron: 1859, 1899 en 1930: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, *Statline*

In tabel 1.3 zijn de vijftien Nederlandse gemeenten met het hoogste inwonertal weergegeven voor vier ijkpunten in de negentiende en twintigste eeuw. De top vier van deze lijst is steeds gelijk, met Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht als de stedelijke centra die langzaam toegroeiden naar het fenomeen Randstad. Achter dit viertal doen zich meer veranderingen voor. Zo zien we Leiden, Maastricht, Leeuwarden, Den Bosch, Dordrecht en Zwolle langzaam verdwijnen uit de lijst van grootste gemeenten. Deze traditionele bestuurlijke centra moesten in de loop van de twee hier bestudeerde eeuwen plaatsmaken voor nieuwe steden die hun groeikracht ontleenden aan opkomende indus-

Grafiek 1.4 Aantal gemeenten per gemeenteklasse als percentage van het totale aantal gemeenten

Bron: 1859, 1899 en 1930: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, *Statline*

trieën (Eindhoven, Tilburg, Enschede) of het resultaat waren van bestuurlijke samenvoegingen (Breda, Zaanstad) of actieve stimulering (Apeldoorn⁷, Almere en Zaanstad).

De bevolking van deze vijftien grootste steden vormde in 1859 bijna een kwart van de totale Nederlandse bevolking. Het proces van urbanisering blijkt uit de ontwikkeling die sindsdien plaatsvond: in 1899 woonde bijna 32% van de Nederlandse bevolking in deze steden en in 1930 was dit percentage gestegen tot boven de 35. Na de Tweede Wereldoorlog zien we dat de verstedelijking een andere vorm kreeg. Het waren toen niet meer alleen de grote landelijke en provinciale centra die groeiden: in het hele land vielen steeds meer van oudsher kleinere plaatsen onder de categorie 'stad'. Als gevolg daarvan zakte het aandeel van de bevolking in de genoemde vijftien steden weer terug naar het niveau van 1850, naar 23,6% om precies te zijn. In grafiek 1.4 laten we deze verschuiving van de verdeling van de bevolking over verschillende categorieën van gemeentegrootte zien.

Men dient overigens te bedenken dat het totale aantal gemeenten in de loop van de afgelopen twee eeuwen drastisch is afgenomen. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er nog sprake van een lichte toename, van 1151 gemeenten in 1811 naar 1209 in 1850. Daarna echter zette er een proces van schaalvergroting en samenvoegingen in dat resulteerde in respectievelijk 1121 en 1015 gemeenten in 1900 en 1950. Vooral in de laatste helft van de twintigste eeuw werd de bestuurlijke organisatie van het land verder op de schop genomen. Het aantal gemeenten halveerde bijna tot 537 in 2000.⁸ Deze ontwikkeling moet er vanzelfsprekend toe hebben geleid dat het inwonertal van de gemeenten gemiddeld fors toenam. Een logische vervolgvraag is hoe dit zich vertaalde in de verdeling van de bevolking naar gemeentegrootte.

Van alle Nederlandse gemeenten had in 1859 nog 7% minder dan 500 inwoners. Deze categorie was in 2000 helemaal verdwenen. Eenzelfde lot trof de gemeenten met een inwonertal tussen 500 en 1000, die daalden van een aandeel van 22 naar 0%. In 1850 vinden we het grootste aantal gemeenten terug in de groep met een bevolking van tussen de 1000 en 2000 personen. Bij de overgang naar het derde millennium waren echter ook deze gemeenten nagenoeg verdwenen. Wanneer we opnieuw de rekening opmaken voor het jaar 1930, blijken gemeenten met tussen de 2000 en 5000 inwoners het grootste aandeel van de gemeenten te vormen. Ook deze groep vinden we in 2000 nauwelijks nog terug. Nu is het verschil tussen 1960 en 2000 niet alleen te verklaren uit een demografische groei. Er heeft zich in deze periode, zoals al vermeld, op basis van bestuurlijke argumenten een grootschalige samenvoeging van kleinere gemeenten voorgedaan. Of het nu aan bevolkingsgroei of aan samenvoegingen ligt, in 2000 had 66% van alle Nederlandse gemeenten een inwonertal van tussen de 10.000 en 50.000 personen, en was 11% nog groter. Het hele proces is in grafiek 1.4 gevisualiseerd door de kolommen die steeds verder naar rechts opschuiven.

Kijken we niet naar het aantal gemeenten, maar naar het percentage van de bevolking dat in grote steden woonde, dan krijgen we een nog duidelijker beeld van de verstedelijking. In 1859 woonde nog maar 11% van de Nederlanders in een stad met meer dan 100.000 inwoners, in 2000 was dat percentage bijna verdrievoudigd. Wanneer we de vruchtbaarheid en de sterfte van de Nederlandse bevolking beschreven hebben, zal blijken

in hoeverre deze toename van het inwonertal van de grote steden te verklaren is door natuurlijke groei. In het hoofdstuk over migratie zullen de verplaatsingen worden besproken die zeker mede aan de basis lagen van dit proces. Dat zijn de trek naar de steden, de opkomst van tuinsteden en suburbanisering, en – sinds kort – weer een beweging terug naar de stad.

Veranderingen in leeftijdsopbouw en sekseratio

Bij deze eerste voorstelling van de hoofdlijnen van de bevolkingsontwikkeling in Nederland tussen 1800 en 2000 kan een beschouwing over de veranderende leeftijdsopbouw niet ontbreken. We besteden in dit boek een apart hoofdstuk aan vergrijzing, maar de hoofdlijnen van dit fenomeen zijn eenvoudig samen te vatten. In de negentiende eeuw deden de bevolkingspiramides hun naam nog volop eer aan.⁹ De piramidevorm behorend bij die periode laat zien dat we van doen hebben met een bevolking waarvan de leden een hoge vruchtbaarheid hebben, maar die tegelijkertijd op elke leeftijd wordt uitgedund door een alomane mortaliiteit. In wezen is de piramidale leeftijdsopbouw van de bevolking kenmerkend voor alle pre- en vroegindustriële samenlevingen. De wijzigingen sindsdien zijn eveneens bekend. In eerste instantie nam de basis van jongste leeftijdsgroepen in omvang toe door de daling van de zuigelingensterfte. Vervolgens zien wij juist die groepen relatief in omvang afnemen door de daling van de vruchtbaarheid. Ook werd de top van de piramide breder door de stijging van de levensverwachting. Zo veranderde het piramidemodel van de negentiende eeuw langzamerhand in het klokmodel van de vroeg-eeuwentwintigste eeuw. Die klokvorm is bij de hogere leeftijden bovendien asymmetrisch door een oververtegenwoordiging van vrouwen.

Met deze laatste opmerking betreden we het terrein van de sekseratio, de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen. Alhoewel die verhouding ook al is af te lezen uit de piramides, kiezen we in tabel 1.4 voor een wat inzichtelijker presentatie. De tabel geeft een beeld van de getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen in diverse leeftijdscategorieën in een aantal volkstellingsjaren, verspreid over de negentiende en twintigste eeuw, en in 2000. Bekijken we de totale bevolking, dan schommelt de verhouding rond het evenwicht. Alleen in 1960 was het evenwicht perfect. Voor en na dit jaar was er een klein mannentekort.

Voor de twee hier beschreven eeuwen is een eenduidige ontwikkeling vast te stellen. De sekseratio bij geboorte is biologisch bepaald, met een geboorteoverschot van jongens over meisjes van rond de 5%. De natuur heeft dit verschil ingebouwd om de hogere sterfte bij jongens te compenseren en zo op de leeftijd waarop men geslachtsrijp wordt (tussen 15 en 19 jaar) evenwicht te bereiken. De cijfers in tabel 1.4 laten zien dat dit doel in Nederland bereikt werd, tot in 1930 toe. We zien echter ook veranderingen. Door de voortschrijdende medische mogelijkheden om ook pasgeborenen met een zwakkere gezondheid (jongens!) in leven te houden en een algemene daling van de sterfte op jongere leeftijd, blijft het geboorteoverschot van jongens nadien steeds langer zichtbaar in de sekseratio's. Zo telde de Nederlandse bevolking in 2000 zelfs nog tussen het 55ste en 59ste

Tabel 1.4 Het aantal mannen per honderd vrouwen

Leeftijdsgroep	1849	1899	1930	1960	2000
0-4	101	102	104	105	105
5-9	102	101	103	105	105
10-14	102	101	103	105	104
15-19	100	100	101	104	105
20-24	96	97	98	103	102
25-29	97	94	97	103	102
30-34	97	95	96	99	104
35-39	95	97	96	97	104
40-44	95	99	97	97	102
45-49	94	98	97	96	103
50-54	92	96	97	94	104
55-59	84	95	96	92	103
60-64	81	92	95	90	98
65-69	80	89	94	89	90
70-74	79	86	93	88	79
75-79	77	82	88	87	65
= 80	74	75	81	86	43
totaal	96	98	99	100	98

Bron: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, *Statline*

levensjaar meer mannen dan vrouwen. Vanaf 60 jaar echter wordt eens te meer duidelijk wat biologisch gesproken het sterke geslacht is. Het overtal aan vrouwen stijgt daarna snel. In 2000 treffen we bijvoorbeeld op 100 vrouwen boven de leeftijd van 80 jaar nog maar 43 mannen aan.

Veranderende kenmerken van de beroepsbevolking in Nederland

De demografische ontwikkelingen die in dit boek centraal staan, speelden zich af tegen het decor van een maatschappij die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds sneller van karakter veranderde. In de volgende hoofdstukken zal waar nodig steeds verwezen worden naar de relatie tussen de demografische ontwikkelingen en andere ontwikkelingen. Hier staan we al kort stil bij de twee meest in het oog springende en waarschijnlijk ook meest ingrijpende langetermijnverschuivingen: de structuur van de werkgelegenheid, zoals die valt af te leiden uit de beroepsbevolking, de verschuiving in het relatieve aandeel van niet-gelovigen en gelovigen, alsmede de veranderingen binnen deze laatste groep.

De manier waarop de Nederlandse bevolking in haar onderhoud voorzag, veranderde in de twee hier beschreven eeuwen op revolutionaire wijze. Hans Knippenberg typeerde dit proces door te verwijzen naar de meest gebruikte vervoermiddelen aan het begin en het einde van deze periode. Begin negentiende eeuw werden trekschuiten met een snelheid van 7,5 kilometer per uur door de Nederlandse vaarwegen gesleept, en daar waar die vaarwegen ontbraken, bepaalden paard en wagen het tempo van het vervoer. Twee eeuwen later zijn het (vracht)auto's, treinen en vliegtuigen die goederen en mensen met – naar negentiende-eeuwse maatstaven – adembenemende snelheid van de ene naar de andere plaats vervoeren, binnen en buiten de Nederlandse grenzen. 'De trekschuit is verder achter de horizon verdwenen,' schreef Knippenberg.¹⁰

De snelheid van het vervoer mag men opvatten als een metafoor voor de snelheid van het leven, maar voorop staat dat deze spectaculaire ontwikkelingen alleen mogelijk zijn geweest doordat de economische bedrijvigheid hiertoe de voorwaarden schiep. Die bedrijvigheid werd steeds intenser, ook al liep Nederland bepaald niet voorop in wat onder de verzamelterm 'industriële revolutie' wordt gevangen. Desalniettemin nam de arbeidsproductiviteit zodanig toe dat de welvaart van de zestien miljoen inwoners van 2000 zich tot die van de twee miljoen Nederlanders van 1800 verhoudt als een straalvliegtuig tot een trekschuit.

Ook op dit punt is er natuurlijk sprake van een proces dat zich met een wisselende snelheid heeft voltrokken. Volgens menigeen was er in de eerste decennia van de negentiende eeuw helemaal geen groei, zeker niet in vergelijking met de roemrijke gouden eeuw die nog steeds tot de verbeelding sprak. E.J. Potgieter publiceerde in *De Gids* van 1842 een kritisch verhaal onder de titel 'Jan, Jannetje en hun jongste kind'. De hoofdpersoon Jan Salie staat symbool voor de lamlendigheid en het zedenverval die de auteur om zich heen meende te zien. Dit beeld is pas in de afgelopen decennia door nieuwe studies ontkracht. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er wel degelijk economische groei, weten we nu. Die voltrok zich echter niet als een organisch proces, maar was volledig afhankelijk van overheidssteun. Tussen 1850 en 1870 vond de definitieve doorbraak plaats naar een moderne samenleving, maar die werd niet zozeer door industrialisatie als wel door een algehele economische groei veroorzaakt.¹¹

De beroeps- en bedrijfstellingen van de afgelopen twee eeuwen weerspiegelen dit beeld van een samenleving in verandering (zie tabel 1.5). In de ogen van economen moge de vergelijkbaarheid van de tellingen op een aantal punten te wensen over laten, voor het verkrijgen van een globaal beeld van het proces volstaan ze. Opvallend voor ons land is de omvangrijke dienstensector in de eerste helft van de negentiende eeuw die zich, na een korte inzinking in 1849, verder ontwikkelde tot de grootste werkgever van het land. Daarbij moeten we wel bedenken dat mensen die aan het begin van de negentiende eeuw werkzaam waren in deze sector voornamelijk persoonlijke diensten verleenden (denk aan dienstboden, huisknechten en vergelijkbare beroepen), terwijl later een andere invulling van toepassing was. Kooplieden en winkeliers waren de dienstverleners van de eerste helft van de twintigste eeuw, maar naarmate de eeuw vorderde, namen de moderne maatschappelijke (overheid, onderwijs, gezondheidszorg) en zakelijke dienstverlening (banken et cetera) de koppositie in de dienstensector over.

Tabel 1.5 De Nederlandse beroepsbevolking naar sectoren

	1807	1849	1899	1930	1960	2000
Landbouw (incl. visserij)	43,1	40,3	34,1	20,6	10,7	3,3
Nijverheid	26,2	31,0	32,6	35,5	41,2	21,6
Diensten	30,8	28,7	33,3	43,9	48,1	75,1

Bron: 1807, 1849 en 1899: E. Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 227-248, aldaar 232; 1930 en 1960: Volkstelling 1960, deel 10 C; 2000: Eurostat, *Regional Statistics* (downloaddatum 7 november 2007)

Het aandeel van de beroepsbevolking in de landbouw daalde maar langzaam in de negentiende eeuw. Nog in 1899 was ongeveer een derde van de werkenden in deze sector actief, ongeveer evenveel als in de industrie en de diensten. Van een industriële revolutie in de klassieke betekenis was hier te lande zeker geen sprake. De toename van de industriële beroepsbevolking van 26% van het totaal in 1807 tot 35% in 1930 was, ook in vergelijking met andere landen, relatief klein. Pas de industrialisatiepolitiek na 1945 bracht het percentage in 1960 boven de 40, meteen het hoogste niveau dat ooit werd gehaald. Ook binnen deze sector veranderde de aard van de bedrijvigheid, eerst van de traditionele productie van consumptiegoederen naar metaalindustrie en scheepsbouw, en daarna zien we een verschuiving naar elektrotechniek en chemie. Daarnaast werd de industriële productie steeds verder gemechaniseerd en nam de schaal van bedrijvigheid toe. In het jaar 2000 was het totale aandeel van de industrie in de economie teruggebracht tot zo'n 20%. Aangezien de landbouw op dat moment nog een te verwaarlozen werkgever was, dreef de Nederlandse economie voornamelijk op de moderne diensten, waarbij informatie- en communicatietoepassingen vooropliepen.

Wezenlijke beslissingen (van individuen) en ontwikkelingen (van de hele bevolking) op het gebied van geboorten, huwelijken, sterfte en migratie worden mede bepaald door de economische omstandigheden waaronder ze plaatsvinden. Die invloed geldt wellicht nog meer voor de arbeid van vrouwen en – tot het eind van de negentiende eeuw – van kinderen. We bekijken daarom in het bijzonder hún aandeel in de beroepsbevolking. Voor wat betreft de kinderen kan men slechts vaststellen dat hun inbreng op de arbeidsmarkt miniem was. Volgens de beroepstelling van 1849 was toen minder dan 1% van de kinderen onder de 12 jaar werkzaam. Tegen het einde van de eeuw was dit percentage gezakt tot 0. Dat er zich achter deze officiële cijfers hemeltergende praktijken afspeelden, zoals in de aardewerkproductie in Maastricht, is aangetoond in de arbeids-enquêtes. Ook werd er blijkens klachten van de schoolinspectie vooral in de landbouw veel seizoensarbeid verricht.¹²

Tabel 1.6 De Nederlandse beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking, 1849-2000

	Totale bevolking (0-100)			Beroepsbevolking			Percentage beroepsbevolking		
	M	V	T	M	V	T	M	V	T
1849	1.498.811	1.558.068	3.056.879	881.013	369.095	1.250.108	58,8	23,7	40,9
1899	2.520.602	2.583.535	5.104.137	1.489.390	431.544	1.920.934	59,1	16,7	37,6
1930	3.942.676	3.992.889	7.935.565	2.415.367	763.875	3.179.242	61,3	19,1	40,1
1960	5.706.874	5.755.090	11.461.964	3.240.511	928.115	4.168.626	56,8	16,1	36,4
2000	7.846.317	8.017.633	15.863.950	4.275.000	2.912.000	7.187.000	54,5	36,3	45,3

Bron: 1849-1960: Volkstelling 1960, deel 10 c; 2000: CBS, *Statline*

In tabel 1.6 zien we hoeveel Nederlandse mannen en vrouwen in diverse volkstellingsjaren en in 2000 deel uitmaakten van de beroepsbevolking. Vanzelfsprekend is er sprake van een stijging van het absolute aantal werkenden. Bij de mannelijke bevolking is dat een geleidelijke stijging, terwijl bij de vrouwen duidelijk een invloed van de tweede feministische golf waarneembaar is, wat blijkt uit de toename van het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt tussen 1960 en 2000. In vergelijking met de omliggende landen is de vrouwelijke bevolking in Nederland lang veroordeeld geweest tot een leven in en om het huis, met de daarbij behorende werkzaamheden.¹³ Dat is af te leiden uit het percentage werkende vrouwen tot en met 1960. De percentages uit tabel 1.6 betreffen het aandeel werkende mannen of vrouwen op de totale mannelijke en vrouwelijke bevolking, en kunnen dus effecten bevatten van de veranderingen in leeftijdsopbouw. Zo is het lage percentage werkenden in 1960 het gevolg van de grote groep kinderen van de naoorlogse geboortegolf.

Om deze vertekening te ondervangen kan men ook bezien wat het aandeel werkende vrouwen was van de totale *beroepsbevolking*. Voor de in tabel 1.6 genoemde jaren is dat respectievelijk 30, 22, 24, 22 en 41%. Weer blijkt dat tot 1960 vrouwen een minderheid vormden op de arbeidsmarkt. Zelfs in 2000 hadden ze nog niet de plaats ingenomen die ze op basis van hun absolute aandeel in de bevolking verdienden. In hoeverre deze ondervertegenwoordiging op de arbeidsmarkt heeft geleid tot een overwaardering van reproductieve taken en of dat op zijn beurt weer een vertaling heeft gevonden in het Nederlandse geboortepil, zal moeten blijken. Hier resteert slechts de vraag waar vrouwen werkten. Zoals verwacht zijn ze vanaf 1800 steeds oververtegenwoordigd in de tertiaire sector. In 1849 werkte ruim 55% van de actieve vrouwen in deze sector, en hun aandeel nam geleidelijk toe tot ruim 65% in 1960. De explosieve groei daarna, tot meer dan 80% aan het einde van de twintigste eeuw, past in het beeld van de algemene verschuiving van de werkgelegenheid naar deze sector.¹⁴

Godsdienst: van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners

Menselijk gedrag wordt steeds bepaald door twee invloeden waarvan het relatieve belang kan verschillen van tijd tot tijd, van sociale goep tot sociale groep en van regio tot regio. In de eerste plaats eist een zekere mate van economische rationaliteit zijn deel. Individuen noch groepen van individuen houden langere tijd vast aan een gedrag dat uiteindelijk tot verarming leidt. Het economische nut van gedrag was en is zo altijd terug te vinden. Daarnaast moet dat gedrag ook moreel aanvaardbaar zijn. In andere woorden: wat nuttig is moet ook mogen. Juist op dit terrein komen we natuurlijk de invloed tegen van religie die gedrag per definitie eerder beoordeelt op normatieve gronden dan op economisch voordeel. Voor de tweede grote verschuiving naast de economische structuurverandering kijken we daarom naar de veranderingen in de getalsmatige verhouding van de diverse godsdienstige denominaties.

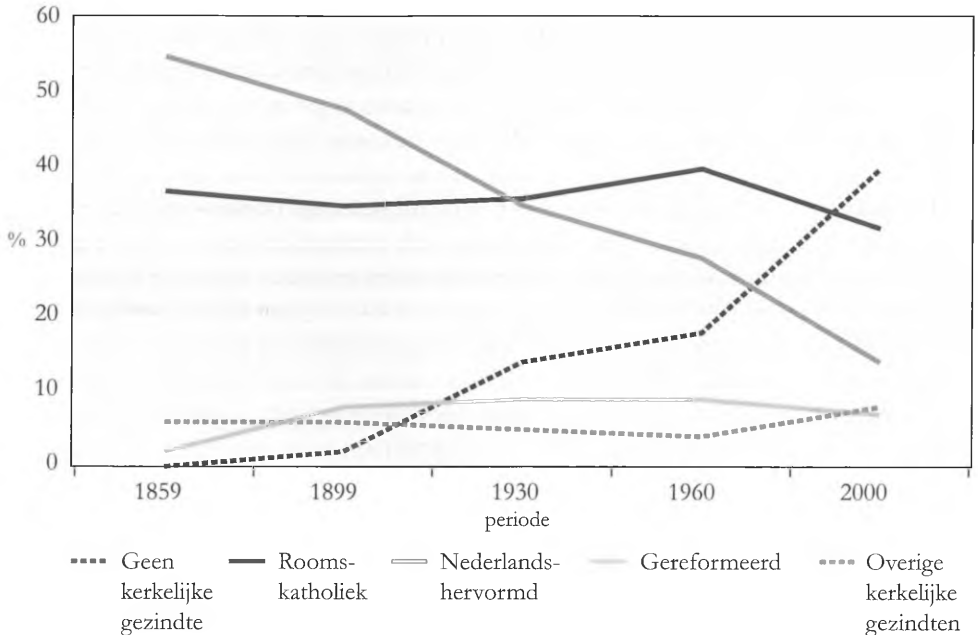
Op weinig terreinen is de invloed van de geschiedenis zo duidelijk aan te wijzen als in de verdeling van de voornaamste christelijke religies over Nederland. Daar waar in 1609 het front lag tijdens het Twaalfjarig Bestand, daar vinden we tot op de dag van vandaag de scheidslijn tussen het overwegend katholieke zuidoosten en het protestantse noordwestelijke deel van het land. Twee eeuwen katholicisme laten zich aan de hand daarvan eenvoudig samenvatten. Gedurende de negentiende eeuw groeiden katholieken naar een eenheid, zeker toen ze zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 zowel volwaardige leden van de moederkerk als inwoners van Nederland gingen voelen. De opkomst van een eigen kiesvereniging¹⁵ en een eigen vakbeweging versterkten de groepsvorming, en deze werd nog verder gestimuleerd door de in de eerste helft van de twintigste eeuw om zich heen grijpende verzuiling.

Het protestantse volksdeel kende heel andere problemen. Alhoewel de protestanten zich aan het begin van de negentiende eeuw groepeerden onder de nieuwe naam Nederlandse Hervormde Kerk, de geprivilegeerde aan staat en koningshuis verbonden religie, verloren ze al snel invloed door onderlinge tegenstellingen. De Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 leidden ertoe dat het Nederlandse protestantisme zich vertakte in een hervormd en een gereformeerd deel. Uit grafiek 1.5 blijkt dat de Nederlandse Hervormde Kerk na 1859 in relatief opzicht fors aan aanhang heeft verloren. De gereformeerden daarentegen waren beter bestand tegen de seculariserende tendensen in de samenleving. De toename van het aantal gereformeerden in 1899 ten opzichte van 1859 kan verklaard worden door de Doleantie. Daarna was het aandeel van deze denominatie in de bevolking relatief stabiel, met een lichte daling in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Ook het aantal mensen dat zichzelf als rooms-katholiek beschouwt, is relatief stabiel gebleven. Om die reden was het katholicisme vanaf 1930 de grootste religie in Nederland. De twee meest tot de verbeelding sprekende ontwikkelingen die zich op religieus gebied voordeden zijn, zoals blijkt uit grafiek 1.5, dus enerzijds de vrije val die het hervormde volksdeel meemaakte, maar anderzijds zeker ook de toename van de groep inwoners die zichzelf niet tot enige kerkelijke groepering of levensovertuiging rekent. Een dergelijk stellingname was begin negentiende eeuw zo goed als ondenkbaar, maar in 2000 werd

deze door maar liefst 40% van de bevolking ingenomen. Wat resteert is de groep 'Overige kerkelijke gezindten'. Het aandeel van deze groep schommelde meer dan honderd jaar rond de 5%. Na 1960 was er sprake van een stijging die vanzelfsprekend toe te schrijven is aan de groeiende moslingemeenschap. Volgens een berekening van het CBS telde ons land in 2006 850.000 moslims, hetgeen neerkomt op 5% van de bevolking.¹⁶

Grafiek 1.5 De ontwikkeling van het procentuele aandeel van godsdienstige denominaties in Nederland

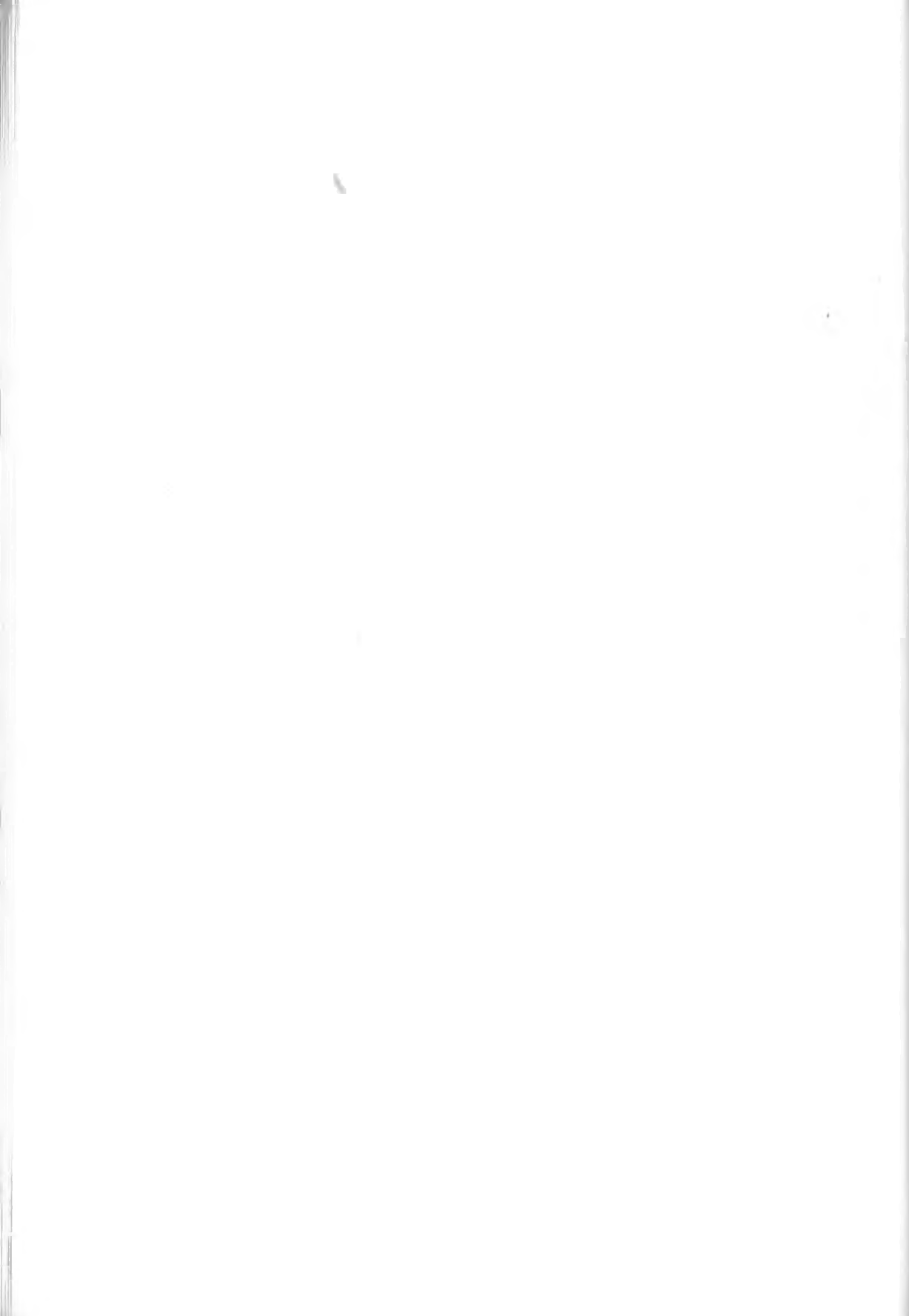

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

Dat is in grote lijnen wat de Nederlandse bevolkingsgeschiedenis van de afgelopen twee eeuwen te bieden heeft. Aanvankelijk woonden er twee miljoen zielen met gemiddeld 97 personen per vierkante kilometer in een land waarin hoge vruchtbaarheid gepaard ging met een hoge sterfte. Hun bestaan vonden deze mensen in de landbouw, ambachtelijke industrie en traditionele diensten en de zin van dat bestaan in religie. Inmiddels wonen er meer dan zestien miljoen inwoners in Nederland, dat als vol wordt ervaren en een geboortecijfer heeft dat al geruime tijd beneden het vervangingsniveau ligt. Nederlanders verdienen hun brood tegenwoordig grotendeels in de dienstensector die *real time* reageert op ontwikkelingen waar ook ter wereld. Slechts een snel slinkende minderheid vindt de zin van het bestaan in deze of gene geïnstitutionaliseerde vorm van religie. Zingeving is onderdeel van de markt geworden.

Verder kunnen we constateren dat Nederlanders, parallel aan deze ontwikkelingen, beter in staat zijn hun eigen leven vorm te geven. De levensloop van de negentiende-eeuwer werd bepaald door zijn geslacht en maatschappelijke positie, alsmede door het verloop van de conjunctuur, kortom voornamelijk door omstandigheden buiten de eigen invloedssfeer. Bij het ingaan van het derde millennium heeft de standaard levensloop plaatsgemaakt voor een levensloop naar keuze. Het individu is niet langer overgeleverd aan het lot, maar maakt zelf keuzes.

Deze diversiteit van individuen staat haaks op de eenwording van Nederland. Door massavervoer en massacommunicatie is men zich er in elke uithoek van het land bewust van geworden dat men deel uitmaakt van een nationale cultuur.¹⁷ Al in 1877 waarschuwde een Franse reiziger in Nederland voor deze ontwikkeling die hij desastreus achtte voor de verscheidenheid. 'La banalité nous gagne,' schreef hij verontrust. De schuldige was niet ver te zoeken. Dat waren de spoorwegen die de middelmaat over het land verspreiden, want 'la locomotive [...] avec son panache de fumée blanche s'envole tout ce qui tranche sur l'uniformité'.¹⁸ De trein als boosdoener is allang vervangen door – achtereenvolgens – de auto, het vliegtuig, de radio, de televisie en, laatstelijk, door het internet. De Nederlander is zodoende niet alleen lid geworden van een nationale entiteit, maar heeft daarenboven leren inzien dat die entiteit steeds minder voorstelt in de *global village* die we allen bewonen.

Trouwen in Nederland

Vrije keus uit een beperkt aanbod

Een mens heeft geen inspraak in het al dan niet geboren worden, noch in de timing daarvan. Voor het overlijden geldt nagenoeg hetzelfde; in dit geval wordt de optie ervan af te zien hoe dan ook niet geboden. Aan de andere kant bevindt zich migratie, een daad waarover de historische actoren zelf een beslissing nemen, zij het onder invloed van allerlei factoren uit de economische en culturele sfeer die sturend kunnen optreden. Bij het huwen doet zich een ander mechanisme voor. De mens is, afgezien van een minderheid die het eigen geslacht preferereert, van nature gevoelig voor de aantrekkingskracht van de andere sekse. In 1798 rangschikte Thomas Malthus dit al bij een van de twee universele waarheden: 'First, That food is necessary to the existence of man. Secondly, That the passion between the sexes is necessary and will remain nearly in its present state.'¹ Deze passie garandeert het voortbestaan van de menselijke soort omdat zij leidt tot de daarvoor noodzakelijke paarvorming. Tot zover is het samengaan van een man en een vrouw vanuit de evolutietheorie goed te begrijpen als een in de genen ingebouwd mechanisme.

Gezien het grote aantal richtlijnen en conventies dat in elke samenleving rond het huwelijk bestaat en bestaan heeft, moeten we constateren dat het geheel overlaten van de bovengenoemde passie aan de natuur noch in het verleden noch in het heden wenselijk is geacht. Om te beginnen werd de keuzevrijheid aan banden gelegd. Het was steeds de bedoeling dat één man en één vrouw een paar vormden dat levenslang voor elkaar, maar vooral voor de nakomelingen zou zorgen.² Daarmee volstond de samenleving echter niet. Bepalingen over wie mag trouwen, op welke leeftijd en met wie, zijn verankerd in ongeschreven opvattingen en normen die van generatie op generatie worden doorgegeven. Daarnaast heeft menig wetgever het raadzaam geacht een deel van de bestaande opvattingen te codificeren in met sancties omgeven wetten. In de navolgende pagina's wordt nagegaan hoe het huwelijk zich in Nederland vanaf de Franse tot de tegenwoordige tijd heeft ontwikkeld. We zullen ontwikkelingen zien in de intensiteit van het trouwen, in de huwelijksleeftijd, de mogelijkheden tot ontbinding van een huwelijk en het acceptabel achten van potentiële huwelijkspartners. Daarbij komen grote verschillen aan het licht tussen de diverse sociale en religieuze groeperingen, en tussen regio's. Wat echter ook zal blijken is dat één kenmerk van het trouwen in Nederland gelijk is gebleven: tot op de dag van vandaag is de keuze van een huwelijkspartner vrij. De groep waaruit men

mag kiezen is daarentegen beperkt, gedictieerd als die wordt door normen, wetten en conventies.

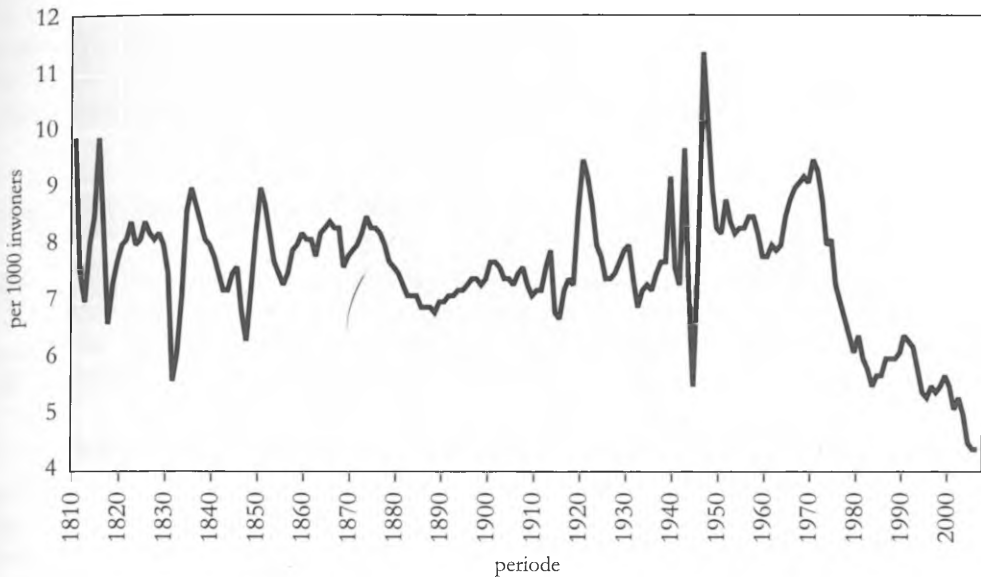
Het huwelijk, een kwantitatief overzicht

We zullen in het navolgende in kaart brengen hoe in de afgelopen twee eeuwen het verloop is geweest van het aantal huwendenden. Daaraan voorafgaand echter moeten wij ons afvragen of we met de studie van het huwelijk inderdaad alle paarvorming in Nederland in kaart brengen. Zijn er niet velen geweest die, om welke reden dan ook, ongehuwd zijn gaan samenwonen? Wanneer we afzien van het laatste kwart van de twintigste eeuw, kan die vraag ontkennend worden beantwoord. Alhoewel er in de negentiende eeuw met enige regelmaat gesproken werd van ongehuwd samenwonen in concubinaat, constateert Van Poppel dat het hier een marginaal verschijnsel betrof. Na een uitvoerige studie over onwettigheid in Noord-Holland was ook Jan Kok al tot de conclusie gekomen dat voor Nederlandse arbeiders – de groep waarbij concubinaat, volgens bezorgde commentatoren, het meest voorkwam – huwelijk en gezinsvorming op hetzelfde neerkwamen. Niet voor niets verwierf ons land aan het einde van de negentiende eeuw het epitheton van ‘morele natie’.³ Het huwelijk is dus de algemene institutie waarin paarvorming gestalte kreeg.

Bij het doen van onderzoek naar de frequentie van het aantal gesloten huwelijken en de leeftijd waarop dit gebeurde, zijn we gestuit op een schrijnend gebrek aan bronnenmateriaal, vooral dat uit de eerste helft van de negentiende eeuw. We volstaan daarom met een betrekkelijk ruwe maat, en wel het aantal huwelijken per jaar per duizend inwoners. Het zal duidelijk zijn dat veranderingen in leeftijdsopbouw en sekseratio het beeld kunnen vertekenen. Voor een algemene impressie volstaat de maat nochtans. Tot 1880 trouwden er in Nederland elk jaar gemiddeld zo’n acht personen per duizend inwoners. Dit structurele niveau was echter in hoge mate instabiel. We zien hoe conjunctuurcycli en incidentele gebeurtenissen leidden tot grote schommelingen rond het gemiddelde. In veel gevallen kunnen we uitstekend aangeven waarom het aantal gesloten huwelijken in een bepaald jaar of een bepaalde periode zo laag was. De problemen met België in 1831 leidden bijvoorbeeld tot een enorme daling van de nuptialiteit. Evenzo was de aardappelcrisis van 1847 voor veel Nederlanders aanleiding hun huwelijk uit te stellen tot betere tijden. Dat er in beide jaren geen sprake was van een nieuwe trend, maar van uitstelgedrag, blijkt uit de inhaalpieken die volgden op de rampjaren. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd ook Nederland zwaar getroffen door de alom heersende landbouwcrisis, waardoor wederom het aantal gesloten huwelijken daalde.

Het aantal gesloten huwelijken zakte aan het einde van deze crisisperiode tot net beneden de zeven per duizend. Daarna zette een structurele stijging van de huwelijksintensiteit in die geduurd heeft tot rond 1970. Ook in deze periode van groei zien we echter een aantal jaren waarin de moeilijke politieke of economische omstandigheden de trouwlust plotseling fors deden afnemen. In 1915 drukte de Eerste Wereldoorlog zijn stempel op het neutrale Nederland. Vervolgens had de economische crisis en eruit

Grafiek 2.1 Het huwelijkscijfer in Nederland, 1800-2000

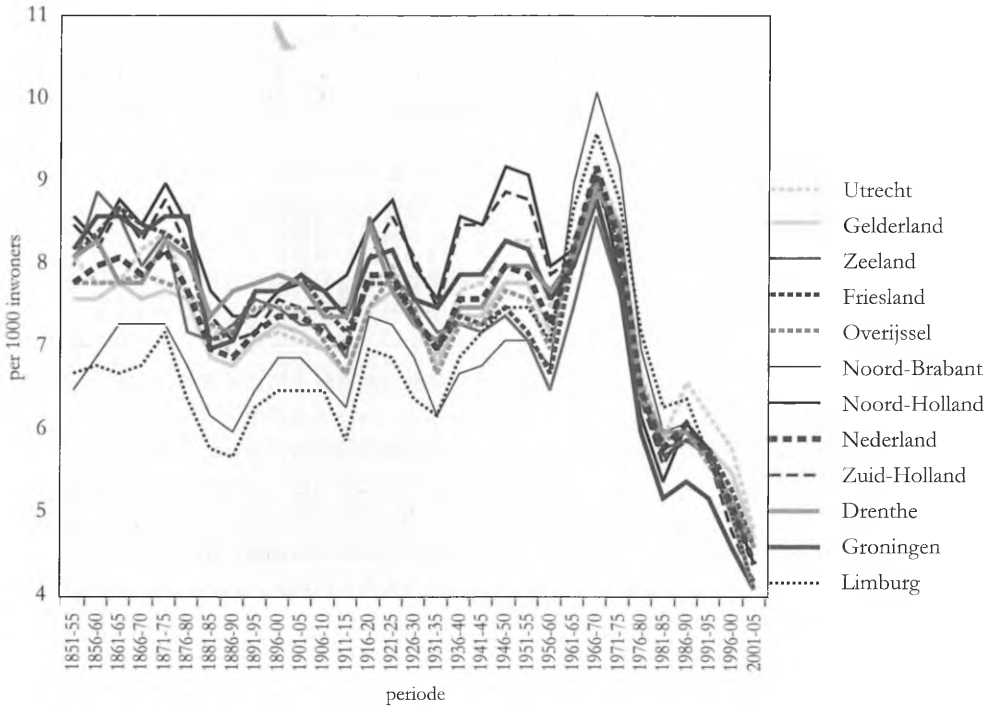
Bron: tot 1850: Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland*, 200 (Nederland zonder Limburg); 1840-1899: vriendelijke mededeling F.W.A. van Poppel; vanaf 1899: CBS, *Statline*

voortvloeiende werkloosheid in de jaren dertig hierop een enorm nadelige invloed, als ook de Tweede Wereldoorlog. Na 1970 wendde de Nederlandse bevolking zich af van het huwelijk. Dat is althans wat men vooralsnog moet afleiden uit de daling die vanaf dat jaar inzette. De korte opleving aan het einde van de jaren tachtig was niet meer dan een incident, want in 2003 zakte het trouwcijfer beneden de vijf per duizend.

We weten inmiddels dat Nederland, zeker in de negentiende eeuw, een verzameling was van regio's en provincies die weliswaar een centrale overheid deelden, maar grote verschillen in ontwikkeling en cultuur vertoonden. Dat was voldoende reden om ook de provinciale verschillen in huwelijksintensiteit tegen het licht te houden. In grafiek 2.2 zien we hoe het verloop was van het aantal gesloten huwelijken per duizend inwoners, het ruwe trouwcijfer, voor elke provincie. Voor de overzichtelijkheid zijn de jaarlijkse cijfers omgezet in waarden per vijfjaarlijkse periode. De grafiek begint bovendien pas in 1850 omdat vanaf dat jaar de betrouwbaarheid van de huwelijkscijfers gegarandeerd is.

De globale ontwikkeling van de curves in de grafiek is natuurlijk dezelfde als die is waar te nemen in de grafiek van het landelijke huwelijkscijfer. Ter oriëntatie is een curve die het landelijke gemiddelde aangeeft in een extra dikke lijn toegevoegd. We zien een in grote lijnen stabiel niveau tot circa 1880, met incidentele uitschieters, zoals hierboven reeds is beschreven. Daarop volgt een stijging die na 1970 omsloeg in een zo snelle daling dat vanaf 1980 de laagste huwelijkscijfers in twee eeuwen konden worden genoteerd. De verschillen tussen de provincies zijn na 1800 bovendien steeds kleiner geworden, met een

Grafiek 2.2 Het huwelijkscijfer van de Nederlandse provincies, 1851-2005

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; CBS, *Statline*; data beschikbaar gesteld door F.W.A. van Poppel

standaarddeviatie die daalde van 0,69 in 1851-1855 naar 0,24 in 2001-2005. Zonder verdere kennis van zaken kunnen we uit deze twee bevindingen al constateren dat de invloeden die het meer of minder trouwen in de provincies bepaalden, van invloed waren in het hele land en voorts dat het landelijk gemiddelde trouwcijfer steeds representatiever werd voor de afzonderlijke provincies.

Het homogener worden van ons land in de loop van de twintigste eeuw is al vaak beschreven⁴ en de huwelijkscijfers zijn slechts een bevestiging van dat verschijnsel. In een aantal provincies zijn nochtans ook opmerkelijke afwijkingen van het algemene beeld te onderkennen. Vanaf het beginpunt van onze waarnemingen tot de Tweede Wereldoorlog waren het steeds dezelfde provincies die het hoogste huwelijkscijfer lieten zien. Het betreft hier de noordwestelijke kustprovincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Groningen en Friesland. Aan de andere kant van het spectrum was er evenzeer sprake van een constante groep. Hierin zijn steeds Limburg en Noord-Brabant vertegenwoordigd, en op enige afstand Gelderland. De trouwlustigheid van Nederlanders hing dus duidelijk samen met het deel van het land waarin men woonde. Na 1960 deed zich hierin vervolgens een spectaculaire omslag voor. Vanaf dat jaar werden opeens 25 jaar lang de meeste

huwelijken voltrokken in Limburg en Noord-Brabant, terwijl Zeeland, Groningen en de twee vroegere koplopers, Noord- en Zuid-Holland, consequent de laagste plaatsen innamen – een radicale omkering van posities dus. Vanaf de jaren tachtig springen er in het steeds gelijkvormiger huwelijkspatroon nog twee provincies uit: Utrecht met een relatief hoog huwelijkscijfer en Groningen met een relatief laag huwelijkscijfer.

Het West-Europese huwelijkspatroon

We kunnen na deze schets van de ontwikkeling van het aantal gesloten huwelijken in Nederland concluderen dat er sprake was van zowel eenheid als verscheidenheid in het trouwgedrag. Wat we nu willen weten, is enerzijds welke invloeden de nuptialiteit voor alle inwoners van het land in nagenoeg dezelfde richting stuurden en anderzijds waarom sommige provincies in bepaalde subperiodes zich desondanks wat trouwgedrag betreft onderscheidden van de rest. We beginnen met de voornaamste uniformerende factor die schuilgaat achter de cijfers van de voorgaande grafieken. Langlopende cijferreeksen hebben het voordeel de ontwikkeling in tijd goed te verbeelden. Hun nadeel is dat ze soms ten onrechte de suggestie wekken steeds hetzelfde verschijnsel te meten, terwijl er achter de aantallen ingrijpende inhoudelijke veranderingen kunnen schuilgaan. Een dergelijke verandering heeft zich, zo tonen de gegevens in de grafieken 2.1 en 2.2, voorgedaan omstreeks de periode 1890-1900. In die jaren werd overal in Nederland geboortebeperving b́innen het huwelijk geïntroduceerd. Dit moge in moderne ogen een weinig schokkende verandering zijn, voor de Nederlanders van die tijd markeerde het een volstrekt nieuw perspectief op het huwelijk en het krijgen van kinderen. Het betekende uiteindelijk ook het einde van een uniek huwelijkspatroon dat nergens in de geschiedenis buiten West-Europa is waargenomen. Zowel de invloed van dit patroon als het vervagen ervan zijn processen die in alle Nederlandse provincies aantoonbaar aanwezig zijn geweest.

Over welk patroon hebben we het precies? Al in 1798 constateerde Thomas Malthus dat de landen in Europa een geheel eigen manier hadden om de gevaren van overbevolking te voorkomen. Het probleem waarvoor Europeanen zich eeuwenlang geplaatst hadden gezien, was dat de, aan het begin van dit hoofdstuk genoemde, passie tussen de geslachten logischerwijze leidde tot de geboorte van nieuwe mensen. Nu was Malthus zijn verhandeling al begonnen met de constatering dat er naast de passie tussen de seksen nog een andere constante was: het feit dat mensen gevoed moeten worden. En juist op dat punt doet zich een probleem voor, schreef Malthus, want de snelheid waarmee een bevolking kan groeien, is vele malen hoger dan de snelheid waarmee de voedselproductie toeneemt. De wijze waarop men het daaruit voortvloeiende gevaar van armoede en hongersnood tegemoettrad, was niet overal gelijk. In Europa werd in Malthus' visie het evenwicht vooral bewaard door restrictie op de toegang tot het huwelijk, de zogenaamde *preventive check*. Jonge mensen realiseerden zich de gevolgen van het trouwen en gingen niet licht over tot deze stap. Deze *prudential restraint* leidde ertoe dat de huwelijksleeftijd relatief hoog was en dat een niet onaanzienlijk deel van de bevolking levenslang ongehuwd bleef. Hoe anders was de situatie in wat Malthus 'the less civilized parts of the world' noemde,

waar de bevolkingsomvang vooral gereguleerd werd door *positive checks*, anders gezegd, door de dood als gevolg van honger, ziekte of oorlog.⁵ In het eerste geval worden rampen voorkomen door menselijk handelen, in het tweede geval corrigeert het lot met rode pen de menselijke onverschilligheid.

In 1965, en later nog eens in 1983, bevestigde John Hajnal de juistheid van de malthusiaanse visie op het bestaan van een restrictief huwelijkspatroon in Europa; hij traceerde dat vanaf het einde van de middeleeuwen. Nieuw in Hajnals bijdragen was de geografische afbakening van het patroon op basis van demografisch cijfermateriaal. Hij trok een lijn tussen Triëst en Sint Petersburg, en wees erop dat geboortebeperking door laat of niet trouwen alleen voorkwam ten westen van die lijn. De gemiddelde leeftijd waarop men huwde, lag hier op circa 25 voor vrouwen en 30 voor mannen, en zo'n 15 tot 20% van de bevolking huwde zelfs nooit. Ten oosten van dezelfde lijn, en zeker in Azië, was jong huwen de regel en bleef zelden iemand levenslang celibatair. De reden voor het verschil zag Hajnal in de West-Europese gewoonte dat echtparen na een huwelijk meteen een eigen huishouden stichtten. In de uitgebreide huishoudens van Oost-Europa en Azië kon een pasgetrouwd stel eenvoudigweg intrekken bij een al bestaand huishouden, waardoor het benodigde startkapitaal aanzienlijk minder was. In zijn beide artikelen benadrukte Hajnal dat het verschijnsel van knechten en dienstdieneren eveneens typisch West-Europese was. Zo'n grote groep ongehuwden in de adolescentenleeftijd kwam in andere werelddelen eenvoudigweg niet voor. In het westen van Europa, waar huwelijksrestrictie regeerde, moesten deze jonge mensen buitenshuis werk zien te vinden in de jaren tot het eigen huwelijk.⁶

Ook na het verschijnen van vele detailstudies over diverse populaties in Europa bleef de malthusiaanse kijk op de Europese huwelijkskenmerken in de afgelopen eeuwen in grote lijnen gehandhaafd. Verschillen tussen regio's, denominaties en beroepsgroepen zijn weliswaar aangetoond, maar vallen in het niet bij de kloof die West-Europa scheidde van Oost-Europa en Aziatische landen.⁷ We mogen er dus van uitgaan dat de toegang tot het huwelijk ook in Nederland niet eenvoudig was. Alhoewel de huwelijkscijfers in grafiek 2.1 en 2.2 een betrekkelijk ruwe maat zijn, lijken ze die hypothese te bevestigen. Immers vanaf het moment dat geboortebeperking mogelijk werd, eind negentiende eeuw, zien we een opwaartse tendens in de huwelijksintensiteit, die aanhoudt tot 1970. Wat er na dat jaar gebeurde, was van een geheel andere orde en wordt in een aparte paragraaf behandeld.

Alvorens verder in te gaan op de achtergronden van het restrictieve huwelijkspatroon, proberen we deze ontwikkeling eerst beter te documenteren. Een veelgebruikte methode is gebaseerd op de gegevens in de volkstellingen die het kruisverband tussen leeftijd en burgerlijke stand bieden. Voor een benadering van de huwelijksleeftijd gebruiken we dan het aandeel ooit-gehuwden in de leeftijdsgroepen 20-24 en 25-29. Deze data maken het mogelijk te bezien hoeveel mensen al gehuwd waren op de voor West-Europa jonge leeftijd van 20 tot 24 jaar en welk deel wachtte tot na de 25ste verjaardag. En natuurlijk is ook van belang hoe de gemiddelde huwelijksleeftijd verschoof in de tijd. Voor de groep tussen 45 en 49 jaar geldt dat, wanneer de stap naar de huwelijkse staat op die leeftijd nog niet gemaakt was, een huwelijk ook niet meer te verwachten was. In die zin is met

behulp van de groep 45-49 het aandeel levenslang celibatairen bepaald. Daarmee hebben we de beide bestanddelen van het West-Europese huwelijkspatroon te pakken: laat huwen en niet huwen. Volkstellingen zijn relatief betrouwbare bronnen, zeker vanaf 1849. Het nadeel ervan is nochtans dat we daarmee geen doorlopende ontwikkeling kunnen geven, maar slechts een schoksgewijze waarneming aan de hand van die jaren waarin een volkstelling werd gehouden. De doorlopende film van de werkelijkheid wordt zo bij wijze van spreken getoond aan de hand van foto's die met regelmatige tussenpozen zijn genomen.

Tabel 2.1 Het percentage ooit-gehuwden in diverse leeftijdsgroepen in Nederland

	20-24 jaar		25-29 jaar		45-49 jaar	
	m	v	m	v	m	v
1849	6	13	35	43	87	85
1869	7	17	40	50	87	86
1889	10	19	45	55	87	87
1909	11	22	49	58	87	84
1930	10	25	51	62	89	85
1947	14	31	53	68	91	86
1960	17	41	63	80	92	89
1971	28	53	75	87	93	92
2000	3	12	23	41	86	91

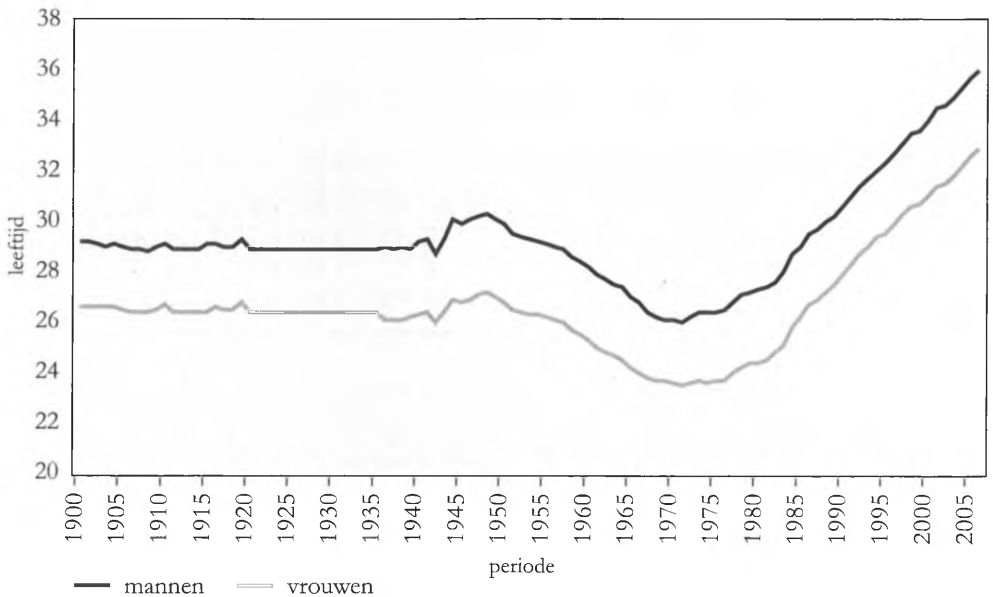
Bron: tot 1971: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, *Statline*

De gegevens uit de volkstellingen bieden een nog duidelijker beeld dan de ruwe huwelijkscijfers. Het blijkt dat er zich vanaf 1849 een nagenoeg ononderbroken beweging voordeed naar jonger en meer trouwen. Dat vrouwen jonger trouwden dan mannen, was al bekend, maar bovenstaande cijfers laten zien hoe groot dat verschil wel was. Het wegvallen van de huwelijksbeperking wordt duidelijk uit het feit dat er in 1971 viermaal zoveel mannen en vrouwen gehuwd waren in de leeftijd tussen 20 en 24 dan in 1849. Dit is overigens niet alleen te verklaren doordat men op jongere leeftijd ging trouwen, want ook tussen 25 en 29 jaar trouwden er consequent in elk volkstellingsjaar meer mensen dan in het jaar ervoor.

Kijken we naar het uiteindelijke aantal gehuwden, dan vinden we ook wat dat betreft bij de mannen een oplopend aandeel, zij het dat de toename hier minder explosief was dan bij de jonggehuwden. Toch was in 1849 nog 13% van de mannen vrijgezel op vijftigjarige leeftijd en daalde dit percentage tot 7 in 1971. Bij vrouwen is het beeld iets gecompliceerder. Na een aanvankelijke toename van het aandeel ooit-gehuwden tot 1889, daalde dit aandeel weer licht tot 1909, waarna een verdere toename volgde tot 1971. Tot datzelfde jaar waren er overigens net iets minder vrouwen die ooit-gehuwd waren geweest dan mannen. Na 1971 vond er een dramatische ommekeer plaats, zoals al te verwachten

was op basis van de scherp dalende huwelijkscijfers. Toen in 2000 weer de balans werd opgemaakt, bleek het percentage ooit-gehuwden in de jongste leeftijdscategorie teruggevallen te zijn tot een niveau dat nog lager was dan aan het begin in 1849. Hetzelfde is waar te nemen bij de leeftijdsgroep 25-29, al is de daling hierbij iets minder spectaculair. Ook bij de mensen tussen 45 en 49 is een terugval te zien, maar dan in mindere mate. Hier wreekt zich het gebruik van een periodemaat op basis van volkstellingen. Pas de jongere generaties hadden hun trouwgedrag aangepast, en deze generaties waren nog nauwelijks doorgedrongen tot deze leeftijdsgroep.

Grafiek 2.3 De gemiddelde huwelijksleeftijd van Nederlandse mannen en vrouwen, 1900-2005

Bron: CBS, *Statline*

Wat betreft de twintigste eeuw beschikken we ook over informatie over de gemiddelde leeftijd van bruidsparen per jaar (grafiek 2.3). De leeftijden waarop mannen en vrouwen in het huwelijk traden, voldeden voor het land als geheel tot aan de Tweede Wereldoorlog nog helemaal aan de eisen van het West-Europese huwelijkspatroon, bij mannen rond de 29 jaar, bij vrouwen bijna 27 jaar. Na de verstoring door de oorlog daalde de huwelijksleeftijd tot 1970 snel met ongeveer drie jaar, zowel bij mannen als bij vrouwen. Na 1970 trad er een nieuwe trendbreuk op: toen steeg de gemiddelde huwelijksleeftijd in dertig jaar tijd tot ver boven de 30. De periode voor 1970 en die erna kunnen op dit punt overigens maar beperkt met elkaar vergeleken worden. We zullen nog zien dat na 1965 het aantal echtscheidingen in Nederland explosief steeg. Als gevolg daarvan nam

ook het aantal tweede huwelijken toe met een navenant hogere leeftijd van de betrokken partners.⁸ Voorts zullen we zien dat het verschil in leeftijd tussen mannen en vrouwen steeds bleef schommelen tussen de twee en drie jaar.

De cijfers spreken een duidelijke taal en verplichten ons een antwoord te vinden op drie vragen: waarom gingen Nederlanders na 1849 steeds jonger en steeds meer trouwen, waarom trad hierin na 1945 een opvallende versnelling op en waarom werd dit proces na 1971 abrupt afgebroken? Op de derde vraag komen we nog uitvoerig terug. Het antwoord op de eerste twee vragen is te herleiden tot een geleidelijke acceptatie van moderne geboortebeperving binnen het huwelijk. De achtergrond van die overgang is niet moeilijk te begrijpen. Huwelijksrestrictie betekende voor West-Europese jongeren vele eeuwen lang dat ook de toegang tot een seksuele relatie werd uitgesteld tot ver nadat men lichamelijk volwassen was worden. Zo een relatie was immers voorbehouden aan gehuwde mannen en vrouwen. Dat dit persoonlijke offer zo lang is gebracht voor een algemeen maatschappelijk belang is slechts te begrijpen vanuit een maatschappelijke ordening die heel andere normen hanteert dan de onze. Toch waren er ook in pré- en vroeg-industriële West-Europese samenlevingen grenzen aan wat van inwoners gevraagd kon worden. Toen het sterftcijfer in de loop van de negentiende eeuw afnam, betekende dit dat het wachten op overnemen van het bedrijf van de ouders nog langer duurde, om de eenvoudige reden dat de ouders gemiddeld langer leefden. Toen bovendien de zuigelingensterfte in zeer korte tijd een vrije val doormaakte en het aantal overlevende kinderen fors toenam, kon de bevolkingsaanwas dus alleen nog op de traditionele wijze beperkt worden door de huwelijksleeftijd boven de 35 jaar te stellen.

Dit was maatschappelijk onacceptabel. Bovendien deed zich de ontwikkeling voor dat steeds meer zelfstandige ondernemers werden vervangen door arbeiders in loondienst. Daarmee vervielen de machtsmiddelen die ouders of traditionele patroons konden gebruiken om jong trouwen te voorkomen. De geleidelijkheid waarmee dit proces verliep, hangt samen met de ongelijktijdige transformaties in diverse regio's, onderscheiden sociale groepen en verzuilde denominaties. Waar stedelijke arbeiders in het westen van het land al snel een 'modern' voortplantingspatroon in praktijk brachten, vond dit bij kleine boeren in het katholieke zuiden pas ver in de twintigste eeuw plaats. In het hoofdstuk over vruchtbaarheid zullen we op deze materie uitvoerig terugkomen.

Voor een goed begrip van de negentiende eeuwse demografie is het nodig te begrijpen waarom jonge Nederlanders bereid waren 'onnatuurlijk' lang te wachten met het aangaan van geslachtelijke contacten met de andere sekse. De eenvoudigste verklaring hiervoor is wellicht dat dit als normaal werd ervaren. Men trouwde pas na de 25ste verjaardag en velen bleven zelfs ongehuwd omdat dit in het collectieve bewustzijn als vanzelfsprekend werd beschouwd. Het patroon had dan ook een lange geschiedenis. Beziet men de bevolkingsontwikkeling in Europa vanaf de late middeleeuwen, dan valt op dat de bevolkingsomvang zeer stabiel is gebleven. Pas in de negentiende eeuw, toen er door een agrarische revolutie de voedselbasis voor veel meer Europeanen was geschapen, volgde een spectaculaire groei. Bij implicatie kunnen we daaruit afleiden dat vóór die tijd een strakke economische rationaliteit ten grondslag lag aan de huwelijksbeperving. De wijsheid van generaties had geleerd dat jong trouwen automatisch leidde tot meer kinderen

en dus, binnen de gegeven productiemogelijkheden in de landbouw, tot overbevolking. Voor individuele historische actoren zal deze macro-economische overweging niet hebben gespeeld bij het bepalen van de huwelijksdatum. Thomas Malthus' *Essay* lag nu eenmaal niet op het nachtkastje van de negentiende-eeuwse Nederlandse jongens en meisjes. Voor hen werd hetgeen economisch noodzakelijk was, vertaald in wat moreel acceptabel werd geacht, in hoe het 'hoorde'. E.A. Wrigley gaf hier de paradoxale naam 'unconscious rationality' aan.⁹ Gehoorzaamend aan de normen en waarden van hun omgeving vertoonden jongeren gedrag dat, uitgaande van economische principes, zeer rationeel was.

De wettelijke regelingen

Dat we hier te maken hebben met culturele codes, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat er wettelijk nauwelijks belemmeringen waren tegen jong trouwen. R.J.F. Rietstap, 'Candidaat Notaris te Rotterdam', schreef in zijn huwelijks-gids uit 1854 dat de leeftijd waarop jongens mochten huwen 18 jaar was. Voor meisjes gold 16 als minimumleeftijd. Er werd wel een rem op al te onstuimig jeugdig gedrag ingebouwd. Kinderen die nog minderjarig waren, hadden de toestemming van hun ouders nodig om te trouwen.¹⁰ Rietstap verwijst in zijn beschouwingen naar het nieuwe burgerlijk wetboek dat in 1838 na veel geharrewar van kracht werd ter vervanging van de tot dat moment geldende Code Civil. Aangezien de leeftijd waarop men meerderjarig werd, was bepaald op 23 jaar, was tot die leeftijd toestemming van de ouders wettelijk verplicht. Waren de aanstaande echtelieden tussen de 23 en 39, dan moest deze toestemming weliswaar ook gevraagd worden, maar een weigering kon dan door de kantonrechter worden vernietigd, waarna drie maanden later alsnog gehuwd kon worden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in de Kamer regelmatig geprobeerd de verplichte toestemming van ouders voor kinderen tussen 23 en 30 die wilden trouwen uit de wet te halen, sterker nog, om mensen al vanaf 21 jaar volwassen te verklaren en daarvoor vanaf die leeftijd geen toestemming meer te eisen.¹¹ Rationele argumenten in genoemde richting stuitte echter steeds op moraliserende tegenstand. De ideeën van het conservatieve deel van de bevolking worden goed vertolkt door de liberale afgevaardigde A.P.C. van Karnebeek toen die in 1898 protesteerde tegen een verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd: 'Wij hooren tegenwoordig van alle kanten spreken van een groot euvel in onze maatschappij, namelijk dat van de onbezonnen, onberaden, veel te vroege huwelijken.' Daar moest de wetgever dus niet aan meewerken, volgens Van Karnebeek.¹²

Alle tegenstand ten spijt werd op 1 december 1905 een wet van kracht die bepaalde dat kinderen vanaf 21 jaar volwassen waren en alleen vóór het bereiken van die leeftijd toestemming van de ouders nodig hadden voor een voorgenomen huwelijk. Wel bleef de regel van kracht dat men tot zijn dertigste toestemming moest blijven vragen, al kon de kantonrechter instemmen in plaats van de ouders. Tot ver in de twintigste eeuw bleek dat de overheid er moeite mee had de invloed van ouders op het trouwen van kinderen los te laten. Pas op 1 januari 1970 werd de verplichting afgeschaft om tot de dertigste

verjaardag aan de ouders toestemming voor een huwelijk te vragen! In 1983 werd vervolgens de minimumleeftijd om te trouwen voor vrouwen gelijkgesteld aan die van mannen, namelijk 18 jaar. Minderjarigen hebben hiervoor tot op de dag van vandaag hun ouders' zegen nodig. De minderjarige leeftijd eindigt sinds 1988 wel op achttienjarige leeftijd.¹³

Tot op dit punt zijn het trouwen en de huwelijksleeftijd behandeld alsof het huwelijk maar op één moment voltrokken werd. In Nederland is er nochtans een duidelijk onderscheid tussen het burgerlijk en kerkelijk huwelijk. Alle bovengenoemde regels hadden betrekking op het door de wet gereguleerde burgerlijk huwelijk. Voor wie gelovig was en is, vormt de voltrekking van het huwelijk voor de dominee of priester het eigenlijke begin van het huwelijkse leven. Het fulmineren tegen het primaat van het burgerlijk huwelijk is een constante in de literatuur. Een pastoor uit Buitenveldert klaagde er in 1873 bijvoorbeeld over dat als gevolg van de Franse Revolutie het huwelijk in veel landen was onttrokken aan het gezag van kerk en godsdienst en beschouwd werd als een zaak voor de burgerlijke wetgeving. 'Ook onze Nederlandsche wetgeving rust op dat valsche en onchristelijk begrip en erkent het gezag der Kerk en der godsdienst op het huwelijk niet.'¹⁴ Een collega van deze auteur uit Limbricht noemde om deze reden in 1890 het Nederlands Burgerlijk Wetboek 'een slaafsch plagiaat van den Code Napoléon'.¹⁵ Wanneer hij artikel 136 ter sprake brengt waarin priesters verboden wordt een huwelijk te voltrekken voor ze zich ervan hebben vergewist dat het burgerlijk huwelijk al beklonken is, is zijn oordeel niet mals: 'Ziedaar bepalingen, welke, men vergeve ons de uitdrukking, te huis behooren in den Code van den Grooten Turk of van den Russischen Czaar; zij zijn eene schandvlek in de wetboeken van het vrije Nederland.'¹⁶ Moet de rooms-katholieke staatsburger dan weigeren aan de wet te gehoorzamen? Nee, zover gaat het protest niet, lezen we elders. 'Ook op den Roomsch-Katholieken Staatsburger, die huwen wil, rust de verplichting tot naleving der burgerlijke wet betreffende de voltrekking van het huwelijk ten overstaan van, en door den ambtenaar van den burgerlijken stand.' Er bestaat overigens geen misverstand over de achtergrond van deze opmerking: 'Niet omdat de burgerlijke wet vat heeft op zijn huwelijk, dat immers Sacrament is, maar omdat hij, door de verwaarloozing der burgerlijke huwelijksvoltrekking, zoowel zichzelf met zijn huisgezin, als ook aan Kerk en Staat beide, aanzienlijke schade berokkenen zou. Uit nood dus.'¹⁷

Deze opsomming mag niet de indruk wekken dat er alleen vanuit katholieke zijde bedenkingen waren tegen het burgerlijk huwelijk, zoals onder andere blijkt uit opmerkingen van de protestantse auteur D.P.D. Fabius in 1884. Ook deze legde zich niet zonder meer neer bij het primaat van de wet. De overwegingen zijn bij deze hoogleraar aan de Vrije Universiteit diepgravender, de afkeer van het burgerlijk primaat niet minder:

We hebben niet een juridisch én een moreel én een natuurlijk huwelijk. Eén is het huwelijk, doch met verschillende elementen [...]. En al is men bereid toe te geven, dat de beteekenis van den burgerlijken stand bij het huwelijk grooter wezen moet dan bij de geboorte van een kind is [...], toch mag ons dit niet op het dwaalspoor brengen van te meenen, dat nu tusschen de echtgenooten een verhouding is ontstaan ongeveer als tusschen contractanten. [...] Het huwelijk vestigt eene levensbetrekking.¹⁸

Partnerkeuze

In de praktijk van de negentiende en begin twintigste eeuw werden het burgerlijk en het kerkelijk huwelijk – alleen die volgorde was toegestaan – korte tijd na elkaar gesloten, waarbij voor gelovigen gold dat daadwerkelijk samenwonen pas na de kerkelijke inzegening was toegestaan. Dan had men aan de wettelijke bepalingen voldaan. Voor het zover was, moest men een partner kiezen, en voor het maken van die keuze bestonden er veel, meestal ongeschreven regels. Met wie werd men geacht te trouwen? Welke adviezen werden er in huwelijksadviesboeken gegeven over de aanbevolen huwelijksleeftijd? Hoeveel leeftijdsverschil mocht er zijn tussen man en vrouw? Waren er partners die volstrekt incompatibel werden geacht?

In eerste instantie moeten we vaststellen dat partnerkeuze in ons land vrij was, zolang die keuze tenminste iemand van het andere geslacht en hetzelfde geloof betrof. Zelfs in de wet was opgenomen dat personen die voornemens waren te huwen hierin zelf moesten toestemmen. Geweld of bedrog was verboden.¹⁹ Gearrangeerde huwelijken behoorden in Nederland tot de uitzonderingen, zowel in het verleden (alleen bij orthodoxe joden en de financiële elite) als tegenwoordig (bij sommige allochtone groeperingen).²⁰ De vrije keuze die met deze formulering gesuggereerd wordt, was niettemin beperkt door andere opvattingen ter zake. Van Poppel concludeerde uit de bestaande literatuur dat er om te trouwen aan twee voorwaarden moest worden voldaan: de wens van de betrokkenen zelf om met elkaar te trouwen en het inzicht dat dit alleen op het juiste tijdstip en met de juiste persoon moest gebeuren om persoonlijk en maatschappelijk onheil te voorkomen.²¹ Daarmee zijn we aanbeland bij de titel van dit hoofdstuk: de keuze was weliswaar vrij, maar die keuze moest worden gemaakt uit een beperkt aanbod van partners die aan de eisen voldeden.

Jongelui die zich op vrijersvoeten wensten te begeven, moesten allereerst rekening houden met de bestaande opvattingen over de juiste leeftijd om te huwen. 'Is den jongeling tot mannelijken leeftijd gekomen, en heeft hij zich door vlijt en toeleg de noodige kundigheden vergaderd, waardoor hij voor zijnen stand in de behoeften van een huisgezin kan voorzien, dan breekt voor hem het oogenblik aan, waarop hij zich in de keuze van den levensstaat bepalen moet', schreef pastoor W.J. van Campen in 1873.²² In deze uitspraak klinkt de regel van het West-Europese huwelijkspatroon duidelijk door. Men kan pas een gezin stichten als men in staat is in het onderhoud daarvan te voorzien. De publieke opinie had bovendien bepaald dat op te jonge leeftijd gesloten huwelijken gevaren opleverden voor man en vrouw, en dat man en vrouw economisch, sociaal en fysiek volwassen moesten zijn. Alleen dan waren ze in staat zelfstandig te wonen en kinderen op te voeden.²³

Niet alleen te vroeg trouwen werd desastreuus geacht, er waren ook uitgesproken opvattingen over op te late leeftijd gesloten huwelijken. Van Campen zegt hierover:

Het is ook voor het huwelijksgeluk van belang, dat men niet te vroeg aan trouwen denkt of het niet te lang uitstelt. De eerste ligtzinnigheid der jeugd moet geweken zijn, opdat men zich niet blootstelt aan een dwazen stap en tot het ernstig vervullen

der vele pligten van het huwelijk in staat zij. Maar het zou ook niet goed zijn te wachten tot dat de frischheid der jeugd geheel vergaan is, tot men in karakter en levenswijze zoo gevestigd is, dat men zich moeilijk in de zamenleving buigen kan, of tot dat men door ondervinding al te zeer de illusien des levens verloren heeft. De leeftijd van omtrent vijf en twintig jaren schijnt het beste tijdperk voor trouwen te wezen.²⁴

De genoemde leeftijd gold in die tijd kennelijk voor Nederlanders van alle gezindten, want ook in een adviesboek van protestantse signatuur wordt 25 jaar genoemd als de leeftijd waarop men voldoende rijp is om een huwelijk aan te gaan. Dat gold niet alleen voor mannen, maar ook voor de vrouw die ze kozen. Zeker, 'een vrouwtje van 16 of 18 jaar [is] een aardige speelpoppetje voor een man', maar hij moet zich realiseren dat zij de moeder van zijn kinderen zal worden.²⁵

Typerend is de opmerking die Van Campen laat volgen op de eis dat men 25 jaar moet zijn om te trouwen: '...het is een groot gebrek van onzen maatschappelijken toestand, dat de meeste mannen op dien leeftijd nog geen voldoende bestaan hebben om te kunnen trouwen'.²⁶ In wezen wordt hier door een contemporain auteur in 1873 beschreven dat niet meer kon worden voldaan aan de eisen die het vigerende huwelijkspatroon aan jonge mensen stelde. Naarmate de negentiende eeuw vorderde, kwam dit argument vaker op de proppen. De econoom Nicolaas Pierson wees wat dit betreft op het verschil tussen de gegoede en de arbeidende klasse. Over deze laatste groep schrijvend, merkte hij op: 'Hoe velen zijn er niet, wien het huwelijk de eenige bron van levensvreugd ontsluit! Eentoonig is hun arbeid; geen straal van poezie breekt door in den geestelijken dampkring, waarin zij moeten vertoeven.' Zo iemand mag men het huwelijk niet onthouden, want '...ginds, in dat kleine vertrek, in die achterbuurt der stad, waar de arbeider, vermoeid van zijn werk zich heen spoedt, daar vindt hij wat kleur en poezie schenkt aan zijn leven'.²⁷ Het nog verder uitstellen van het huwelijk om de nieuwe omstandigheden te verdisconteren in het huwelijkspatroon werd bovendien moreel onwenselijk geacht: 'Zijn nu vroegtijdige huwelijken gevaarlijk en af te raden, ongunstig ook te beoordeelen zijn de huwelijken in al te laten leeftijd ingetreden, als de lichaamskrachten reeds afnemen of dreigen te verzwakken'.²⁸

Bruidegom hadden dus te maken met duidelijke opvattingen over de leeftijd waarop men diende te trouwen. Daarnaast moesten ze ook nog oppassen voor te grote onderlinge leeftijdsverschillen. Bij partnerkeuze golden geloof, sociale status en karakter als criteria, maar het leeftijdsverschil was zeker ook een factor. Van Poppel citeert negentiende-eeuwse adviesliteratuur en spreekwoorden die hierover gaan. In een anonieme beschouwing uit 1802 wordt uiteengezet dat een 48-jarige vrouw niet zou mogen trouwen met een man beneden de 60. Andersom ziet de auteur geen reden een vijftigjarige man toestemming te geven om te trouwen met een vrouw beneden de 28. De overwegingen daarbij zijn prozaïsch: '[de jongeling] verspilt de kracht zijner Jeugd, om een veld te bebouwen, dat nooit vrugten draagt.' En: 'Jonge vrouwen zijn de paarden, waar oude mannen op naar de hel rijden'.²⁹

Marja van Tilburg analyseerde een aantal huwelijksadviesboeken uit de achttiende en negentiende eeuw en concludeerde aan de hand daarvan dat het raad vragen aan de ouders belangrijk was, maar dat er ook veel nadruk werd gelegd op het kiezen van een partner met dezelfde sociale achtergrond. Naast een niet te groot leeftijdsverschil was het zaak te streven naar overeenkomsten in godsdienst en stand.³⁰ Tot ver in de twintigste eeuw was het aangaan van een huwelijk met iemand die een andere denominatie aanhing zo goed als ondenkbaar. De uitspraken op dit punt laten niets aan duidelijkheid te wensen over. 'Welnu, deze personen [een katholiek en een protestant, Th.E.] kunnen een *geldig* huwelijk aangaan met elkander, maar zulk een huwelijk is den Katholiek door zijne kerk streng *verboden*', schreef Van Campen in het eerder geciteerde handboek voor het huwelijk.³¹

De hierboven genoemde punten betreffen allemaal expliciete of impliciete normen die trouwlustigen werden opgelegd door de wet, de kerk of de sociale omgeving. Die vormen tezamen een van de drie bepalende factoren bij de partnerkeuze. Daarnaast onderscheiden we nog de mogelijkheid om gelijkgestemden te ontmoeten en de voorkeur van de betrokkenen zelf. Mogelijkheden om potentiële partners te treffen, waren sterk georganiseerd langs sociale en religieuze lijnen en leidden tot sociale homogamie. Geografische obstakels als spoorlijnen en waterwegen zorgden nog lange tijd voor van elkaar afgesloten huwelijksmarkten. De feitelijke afstanden werden in de loop van de negentiende eeuw, en zeker in de twintigste eeuw, steeds minder belangrijk vanwege sterk verbeterde transportmogelijkheden en communicatiemiddelen.³² Die waren echter aanvankelijk sociaal bepaald. Tot ver in de twintigste eeuw beperkten de lagere standen zich bij het zoeken naar een huwelijkspartner tot de plaats of regio, terwijl de hogere klassen hun keuze bepaalden in een groter geografisch gebied. Met het vorderen van de twintigste eeuw is, zoals gezegd, de mobiliteit onder Nederlanders steeds meer toegenomen, zodat de sociale homogamie weliswaar gehandhaafd bleef, maar de geografische homogamie aan belang inboette.³³ Voor die eeuw beschikken we over enkele gegevens op dit punt die weliswaar laten zien dat de partner uit een ruimere regio werd gekozen, maar tevens bevestigen dat de meeste partners nog steeds werden gevonden in de onmiddellijke omgeving. In 1902 kwam 67% van alle huwelijkspartners nog uit dezelfde gemeente en 90% uit dezelfde provincie. De verandering sindsdien wordt duidelijk als we bedenken dat de respectievelijke percentages in 1966 waren verschoven naar 52 en 85.³⁴

Waar ontmoette men elkaar? Ook wat dit betreft was de regio grotendeels in handen van ouders en samenleving. In middelbare en hogere sociale lagen ontmoette men elkaar op kinderbals, feesten en partijen, alles onder het toezien oog van de familie. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen verenigingen op als ontmoetingsplaats en na 1900 gingen school- en collegebanken als zodanig dienstdoen.³⁵ Op het platteland kwamen jongens en meisjes van de juiste leeftijd bij elkaar op spinavonden, die zo bleven heten toen het spinnewiel al naar het museum was verbannen.³⁶ In de loop van de twintigste eeuw werden scholen, kerken en sportclubs de plaatsen waar jongens en meisjes elkaar ontmoetten. Aangezien deze instituties ook sterk buurt- en sociaal gebonden waren, brachten ze partners bij elkaar die dezelfde kenmerken hadden. *Connubium* moge een archaische term zijn geworden, ook de werkelijkheid van begin eenentwintigste eeuw

laat zien dat sociale herkomst en opleidingsniveau in het grootste deel van de gevallen bepalend blijven voor de partnerkeuze.

Hoewel veel van de hier genoemde invloeden tot op de dag van vandaag aanwezig zijn, moet daaraan worden toegevoegd dat hun kracht minder is geworden. De algemene opvatting op dit punt luidt dat de bewegingsruimte van individuen in samenlevingen tot rond 1800 zeer beperkt was door 'gemeenschappelijke' richtlijnen en codes. Gaandeweg ontteden individuele historische actoren zich echter van van boven opgelegde eisen. Menig auteur ziet de industrialisatie als oorzaak van het ondermijnen van controle door de familie. Wie in een fabriek werkte, was nu eenmaal niet afhankelijk van ouderlijke erfenis. Wie op eigen benen stond, kon ook zelf beslissingen nemen.³⁷ Van Leeuwen, Maas en Mandemakers vonden dat rond 1900 de mate van endogamie in het land nog verder afnam³⁸ en Stokvis trok die lijn door naar de tweede helft van de twintigste eeuw onder verwijzing naar het doorbreken van de ban op interconfessionele huwelijken in de jaren zestig: 'Met de ontzuiling vervaagden in de jaren zeventig de scheidslijnen tussen protestanten en katholieken en verdween het probleem van kerkelijk gemengde verkering. [...] Naarmate kerkelijke scheidslijnen minder gewicht in de schaal leggen, lijken sociale scheidslijnen, nu gedefinieerd in termen van opleidingsniveau, bij de partnerkeuze zwaarder te wegen.'³⁹

Men zou haast vergeten dat naast de dwingende invloed van sociale conventies die onder andere vorm kregen in het organiseren van situaties waarin jongelui geschikt geachte kandidaten konden ontmoeten, de derde voorwaarde voor een huwelijk was dat de kandidaten zelf zich tot elkaar aangetrokken voelden. Wanneer men binnen de vele regels en normen bleef, waren de eigen gevoelens richtinggevend. Maar elke keer weer kwamen de waarschuwingen snel na de mededeling dat liefde de drijfveer moest zijn voor partnerkeuze. Een katholieke auteur waarschuwde jongemannen in zijn huwelijks-gids voor de situatie waarin 'het meisje, voor wie gij genegenheid gevoelt, niet zindelijk is en in een wanordelijk huisgezin grootgebracht'. Eenmaal getrouwd zal zij nog slordiger worden! Ook wanneer het meisje 'twistziek en grillig van humeur' is, is het oppassen geboden: 'aan de zijde van zulk eene vrouw wordt het huwelijk eene hel op aarde.' Men moest ook uitkijken met af te gaan op uiterlijke schoonheid, want die zou snel verwelken. En tot slot: 'Laat uw keuze zich evenmin bepalen door het geld, dat een meisje bezit of te wachten heeft.'⁴⁰

Volgens een aantal auteurs was de periode na 1800 bij uitstek het tijdvak waarin de romantische liefde op de voorgrond trad. Dit leidde men bijvoorbeeld af uit de toename van buitenechtelijke seksualiteit. Jonge mensen die al jong in loondienst traden en geen vooruitzichten hadden op het vestigen van een zelfstandig bedrijf, konden al snel zonder verdere afwegingen hun hart volgen.⁴¹ Meer recent wezen De Moor en Van Zanden erop dat het ontstaan van dit kenmerk van West-Europese huwelijken waarschijnlijk eerder gedateerd moet worden. In hun ogen ontstond dit 'moderne' huwelijk, met als kenmerken onderlinge affectie, egalitaire verhoudingen tussen mannen en vrouwen, en vrije partnerkeuze, tussen 1200 en 1500. Sterker nog, paus Nicolaas I schreef al in 866 dat goede verhoudingen tussen de echtelieden de enig juiste basis was voor een huwelijk, hetgeen daarna regelmatig door andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders werd bevestigd.

Het is op zijn minst opvallend te noemen dat de katholieke kerk ten tonele wordt gevoerd als een institutie die gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen benadrukte.⁴²

Regionale verschillen in trouwgedrag

We keren nog even terug naar de diverse wijzen waarop het West-Europese huwelijkspatroon geëffectueerd kon worden. Huwelijksrestrictie bestond zoals gezegd uit trouwen op gevorderde leeftijd of helemaal niet trouwen. Dit impliceert dat er vier verschillende combinaties van deze twee opties mogelijk waren.⁴³ In de eerste plaats konden laat trouwen en ongehuwd blijven samengaan. Wanneer de bevolkingsdruk erg hoog was, werden alle middelen in de strijd gegooid. Soms echter kwam er van uitstel ook afstel. Het onbedoelde gevolg van het zo lang uitstellen van de partnerkeuze kon zijn dat de huwelijksmarkt geen kansen meer bood. Een in Nederland vaak aangetroffen voorbeeld van dit verschijnsel betrof de jongere dochters. Van hen werd verwacht dat ze voor hun bejaarde ouders zorgden tot hun dood. Wanneer die taak volbracht was, hadden de betrokken vrouwen vaak een leeftijd bereikt waarop trouwen feitelijk niet meer aan de orde was, of in elk geval moreel afkeurenswaardig.

Een tweede combinatie van huwelijksleeftijd en aandeel levenslang celibatairen betreft jong trouwen en een hoog percentage ongehuwden. Deze combinatie kwam voornamelijk voor in de hogere sociale klassen. De keuze voor het huwelijk was hier bewuster dan in andere sociale groepen. Het vermogen van de familie en mogelijkheden voor een opleiding speelden een doorslaggevende rol. Wanneer het huwelijk geen beletsel vormde voor de beoogde carrière of levensstijl, dan werd de stap op jonge leeftijd gemaakt. Stond een huwelijk dit wel in de weg, dan koos men bewust voor de ongehuwde staat.

De derde combinatie koppelt laat trouwen aan een relatief klein aantal mensen die levenslang ongehuwd blijven. Deze combinatie komen we voornamelijk tegen in het oosten van Nederland. In de provincies langs de Duitse grens wachtte vrijwel iedereen tot rond de 30 jaar alvorens te trouwen. Wanneer men in andere provincies die leeftijd bereikt had, bestond er al snel het gevaar dat men als oude vrijster of eeuwige vrijgezel afgeschreven werd en dus permanent van de huwelijksmarkt werd uitgesloten. Zo niet in de oostelijke provincies. Aangezien iedereen op late leeftijd trouwde, was er geen sprake van een stigma.

En dan is er nog de combinatie van jong trouwen en kleine aantallen ongehuwden. Technisch gesproken leidde deze combinatie niet tot huwelijksbeperking. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn het vooral de stedelijke arbeiders die dit patroon laten zien. Aangezien de inkomens in de stedelijke omgeving, ondanks alle onzekerheid, een vrijwel structurele stijging lieten zien en de sociale controle er afnam, vindt men bij deze groep veel op jonge leeftijd gesloten huwelijken en weinig levenslang ongehuwden. Hofstee noemde dit de 'proletarische' overgangsfase tussen het tijdperk van huwelijksbeperking en dat van moderne geboortebeperving.

Denkend over de hier beschreven huwelijksbeperking moet men constateren dat we van doen hebben met een merkwaardig fenomeen. Dit patroon was in feite niet op het

huwelijk als zodanig gericht, ook al werd er nog zoveel religieus en maatschappelijk geschut in stelling gebracht om jongelui aan de regels te houden. Wat het West-Europese huwelijkspatroon werkelijk beoogde, was – geformuleerd in demografische termen – het verkleinen van het aantal vruchtbare vrouwjaren binnen het huwelijk. Alleen zo kon het aantal nakomelingen gereguleerd worden. Van de bevolking werd daartoe de uiterste zelfbeheersing geëist. In Malthus' terminologie heette dat 'moral restraint'. Tegenstanders van het neomalthusianisme, dat voorstander was van bewuste geboortebeperving binnen het huwelijk, grepen hier keer op keer op terug: 'Waar aangroei der bevolking minder gewenscht is en dat is misschien in sommige kringen het geval, kan het worden gevonden door het tegengaan der te vroege huwelijken. Een huwelijk op den leeftijd van 30 jaren b.v. zal numeriek een kleiner aantal kinderen ten gevolge hebben dan een op 21 jarigen leeftijd.'⁴⁴

Eerder in dit hoofdstuk beschreven wij de grote verschillen in huwelijksgedrag tussen de verschillende regio's. In het Westen en Noorden werd aanzienlijk meer gehuwd dan in het Zuiden. Is dit te begrijpen vanuit de principes van het West-Europese huwelijkspatroon? Ja. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw geldt dat de mate van huwelijksbeperving sterk varieerde. Daar waar economische vernieuwing ingang had gevonden, waren er bestaansmiddelen voor meer en jongere mensen voorhanden. We denken daarbij voornamelijk aan stedelijke centra en de al vroeg gecommmercialiseerde landbouwgebieden in het noorden en westen van het land. In Noord-Brabant en Limburg waren weliswaar enkele gebieden met (proto-)industrie, maar die vormden eilanden in een oceaan van kleine boerenbedrijven op schrale zandgronden.⁴⁵

Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw werden de regionale verschillen nog complexer. Toen immers deed de geboortebeperving binnen het huwelijk haar intrede. Logischerwijze vervalt de noodzaak om laat te huwen als het kindertal gereguleerd kan worden zonder dat het aantal huwelijksjaren wordt beperkt. Net op dit punt waren er grote tempoverschillen tussen de provincies. Vooral in de katholieke provincies werd door de clerus een kruistocht tegen het neomalthusianisme gepredikt. Alleen binnen het huwelijk was seksualiteit geoorloofd en zelfs dan waren er strikte regels. Zo was 'het huwelijkswerk' een verplichtend werk. Geen van de partners stond het vrij de ander de huwelijksplicht te weigeren, omdat ze zich dan aan een doodzonde schuldig zouden maken.⁴⁶ Wanneer men dan zijn huwelijksplicht vervulde, mocht niets worden ondernomen om een conceptie te vermijden. Of, zoals een katholieke priester het formuleerde: 'De Onanszonde [...] die bestaat in het huwelijkswerk op zulke wijze te plegen dat de bevruchting onmogelijk is', is absoluut niet toegestaan. Dat verbod was absoluut, want: 'Het is bijgevolg zulk een kwaad dat door geene reden, welkdanig zij ook wezen moge, ooit kan verontschuldigd worden; de last, de ziekte, de armoede, de dood zelve zou vruchteloos ingeroepen worden; niets, volstrekt niets is bekwaam het plegen dier daad te rechtveerdigen.'⁴⁷

Hadden katholieke echtelieden dan geen enkel middel om hun vruchtbaarheid te regelen? Welzeker, schreef P.J.A. van der Cammen in 1935: 'Ouders worden door niets verplicht het grootst mogelijk aantal kinderen ter wereld te brengen. Zij kunnen zich met wederzijds goedgevonden tijdelijk van elkander onthouden en daardoor het getal hunner

kinderen beperken.⁴⁸ Dit betekende overigens niet dat die onthouding gepland moest worden volgens moderne aanwijzingen, zoals die in Nederland bekendheid kregen door de arts J. Smulders.⁴⁹ Van der Cammen gaf weliswaar schoorvoetend toe dat periodieke onthouding ook mogelijk is, maar voegde daaraan toe: 'In het algemeen genomen kan ik maar zeer matig sympathiseeren met het stelsel van Ogino. Dat katholieke gehuwden onder medische voorlichting met het potlood in de hand de data berekenen, waarop zij van het huwelijksrecht kunnen gebruik maken zonder dat er veel kans is op bevruchting, lijkt mij wel ver verwijderd van het ideaal van het christelijk huwelijk.'⁵⁰ De striktheid van opvattingen blijft opmerkelijk. Nog in 1952 leest men: 'Elke ingreep door de echtgenoten bij het stellen van de huwelijksdaad of bij de ontwikkeling van de natuurlijke gevolgen daarvan [...] is immoreel.'⁵¹

Deze uitweiding leert dat zich rond 1900 in Nederland een tweedeling ontwikkelde tussen die inwoners die geboortebeperking in moderne zin accepteerden en dus geen restricties op het huwelijk nodig hadden aan de ene kant, en zij die geen toegang hadden tot de nieuwe mogelijkheden en aangewezen bleven op de traditionele methoden. Vooral rooms-katholieken en gereformeerden behoorden tot deze laatste groep. In onderzoek waarbij zowel beroepsgroep als geloof dienst deden als verklarende variabelen, bleek dat religie in Nederland duidelijk de doorslaggevende factor was.⁵² De provinciale verschillen die uit grafiek 2.2 naar voren komen, zijn nu goed te begrijpen. De grote concentratie van rooms-katholieken in Noord-Brabant en Limburg vertaalt zich nadrukkelijk in de lage huwelijkscijfers tot ver in de twintigste eeuw. Pas na 1960 keerde het tij en toen trad op eens de wet van de stuwende achterstand in werking. Beide provincies waren een tijd lang de meest trouwlustige regio's van het hele land.

Gedwongen huwelijken

Een *conditio sine qua non* voor het slagen van het restrictieve huwelijkspatroon was vanzelfsprekend dat geslachtsgemeenschap voorbehouden bleef aan gehuwde stellen. Als ongehuwden kinderen zouden krijgen, dan zou het geboortebeperkende effect van de huwelijksrestrictie teniet zijn gedaan.

Nu lag het percentage onwettige geboorten in negentiende-eeuws Nederland inderdaad opmerkelijk laag in vergelijking met andere Europese landen.⁵³ Dit lijkt te duiden op een land bevolkt met enkel brave Hendriken en Hendrika's die keurig wachtten tot het huwelijk, alvorens zich van hun 'huwelijks plichten' te kwijten. Dat is nochtans maar één kant van het verhaal. De keerzijde was dat veel bruiden al zwanger waren als zij voor de ambtenaar van de burgerlijke stand, de priester of de dominee stonden. Natuurlijk waren er ook hier verschillen tussen regio's, sociale groepen en denominaties, maar de aantallen spreken boekdelen. In negentiende-eeuws Nijmegen bijvoorbeeld had een vijfde tot een kwart van de bruidsparen op hun trouwdag al aantoonbaar een voorschot genomen op het huwelijksleven.⁵⁴ Op het platteland lag het percentage zoals te verwachten was iets lager (18,5%), maar nog steeds aanzienlijk hoger dan de zedige uitstraling van ons land zou doen vermoeden.⁵⁵ Vergelijking met omliggende landen leert dat dit Nederlandse

percentage niet uit de toon viel. Zowel in Duitsland als in Engeland vinden we een vergelijkbaar aantal zwangere bruiden.⁵⁶

Het gemiddelde percentage gedwongen huwelijken liet overigens veel spreiding rond dat gemiddelde toe. Zoals was te verwachten, werden de regels het best nageleefd in de hogere sociale klassen, waar de sociale controle het grootst was. Arbeiders en proletariërs hadden kennelijk minder te verliezen bij een voortijdig huwelijk of konden zich makkelijker aan sociale controle onttrekken.⁵⁷ Uit elk onderzoek ter zake blijkt echter dat vooral het verschil op dit gebied tussen protestanten en katholieken opzienbarend groot was. In de eerste helft van de negentiende eeuw was op het Nederlandse platteland het percentage gedwongen huwelijken respectievelijk 24,4 en 11,6 voor protestanten en katholieken.⁵⁸ Een stedelijke samenleving als Breda liet een hoger aandeel zwangere bruiden zien, maar de verschillen tussen protestant en katholiek bleven ook hier gehandhaafd met respectievelijk 31 versus 19%.⁵⁹ Hendrickx stelde voor twee dorpen in Twente vast dat in het katholieke dorp 15% en in het protestantse 35% van de huwelijken begon met een zwangerschap.⁶⁰ Over de reden van dit verschil bestaat weinig verschil van mening. Katholieke priesters waren beter in staat de regels met betrekking tot buiten-echtelijke seksualiteit te handhaven. Zij vonden hierbij natuurlijk een belangrijk hulpmiddel in de biecht, die hen in staat stelde verloofden die dreigden het gebod van kuisheid te schenden, tijdig voor deze stap te behoeden.

Het grote aantal huwelijken waarbij de bruid zwanger was, doet vermoeden dat het strikte verbod op seksualiteit minder rigide werd als een stel, met goedkeuring van ouders en omgeving, als verloofd werd beschouwd. Dat dit een praktijk was die niet werd onderschreven door de officiële richtlijnen, blijkt uit een vele malen herdrukt voorlichtingsboek uit 1901 waarin de weldenkende jongeman gewaarschuwd wordt zich niet te vergrijpen aan 'de deugd van de toekomstige moeder van zijn kinderen!'⁶¹ Gezien de bovengenoemde cijfers moet er in de praktijk echter eerder met lankmoedigheid dan met strengheid tegen zijn opgetreden. We dienen immers te bedenken dat als een kwart van de vrouwen al in gezegende omstandigheden verkeerde op hun trouwdag, een veelvoud daarvan seksueel actief moet zijn geweest.

Er zijn bovendien vele beschrijvingen van verlovingsgebruiken in ons land die het grote aantal gedwongen huwelijken begrijpelijk maakt. Een typerend voorbeeld komt van de hand van de arts S. Greidanus die rond 1870 een praktijk had op het Friese platteland. Wanneer een jongeman daar zijn zinnen op een bepaald meisje had gezet, zocht hij zondagsavonds tegen een uur of acht de jongedame en haar ouders op. Viel de kandidaat zowel bij dochter als ouders in de smaak, dan trokken de ouders zich tegen tien terug en bleven de nieuwe geliefden tot diep in de nacht alleen samen. 'Of er dan enkel over politiek werd gesproken, geloof ik niet,' voegde Greidanus er nog aan toe. Dit was allemaal zo vanzelfsprekend dat het als een belediging werd opgevat indien minder vrijheid werd geboden. Dienstboden eisten dezelfde rechten om hun vrijer te ontvangen en dreigden zelfs hun betrekking op te zeggen indien dat niet werd toegestaan. 'Gewoonlijk werd er dan eene schikking gemaakt zoodanig dat, als de dienstbode vaste verkeerding had met een knappe en bekende jongen, hij 's nachts mocht blijven.' De toon van

Greidanus' beschrijving is typerend. Hij keurde deze gang van zaken niet goed, maar ach: '...het was 's lands wijs 's lands eer, en men was het zoo gewoon.'⁶²

Betekent dit dat in de dagelijkse praktijk alle verloofde stellen de tijd tot hun huwelijk beschouwden als een experimentele fase waarin oogluikend werd toegestaan wat eigenlijk niet mocht? Als dat zo zou zijn, dan zouden de gedwongen en gewone huwelijken verder dezelfde kenmerken hebben gehad. Alle bruiden hadden dan in principe zwanger kunnen zijn, en dat een deel van hen dat niet was, berustte slechts op toeval. Toch bleken er wel degelijk verschillen te zijn in het percentage gedwongen huwelijken toen we de denominaties en sociale groepen op dit punt met elkaar vergeleken.

Een directere maat vormt de huwelijksleeftijd. In het Nederlandse spraakgebruik is een 'gedwongen huwelijk' niet voor niets een gangbare uitdrukking. Wanneer een huwelijk door de omstandigheden werd afgedwongen, dan betekende dit automatisch dat een huwelijk *eerder* werd gesloten. Dat nu blijkt inderdaad het geval te zijn. Op het Nederlandse platteland stonden tussen 1812 en 1862 bruiden die zwanger waren gemiddeld 4,9 jaar eerder voor de ambtenaar en het altaar dan niet-zwangere bruiden. Voor de bruidegom was het verschil maar liefst 5,3 jaar.⁶³ Het negentiende-eeuwse Nijmegen laat eveneens zien dat bruidsparen waarvan de bruid in verwachting was vroeger trouwden, namelijk 2,6 jaar eerder bij mannen en 1,8 jaar bij vrouwen.⁶⁴ Een zwangerschap leidde dus inderdaad tot een vroeger gesloten ofwel gedwongen huwelijk. De inbreuk die dat vormde op het principe van het West-Europese huwelijkspatroon, zal duidelijk zijn: het aantal vruchtbare vrouwjaren met een zwangerschapsrisico werd met enige maanden of jaren verlengd. Op de effecten daarvan op de vruchtbaarheid komen we in het volgende hoofdstuk terug.

Huwelijken die met een zwangerschap begonnen, waren derhalve deviante huwelijken in de zin dat ze tegen de regels zondigden, maar waren in de praktijk nauwelijks afwijkend te noemen. We kunnen aldus nog een nieuwe verklaring toevoegen voor de regionale verschillen in huwelijksgedrag. De mate waarin aan verloofden de ruimte werd geboden intiem met elkaar te worden, was niet overal gelijk, hetgeen leidde tot grote verschillen in het percentage gedwongen huwelijken. Waar het katholicisme domineerde was de bedoelde vrijheid aanzienlijk minder dan in protestantse regio's. Maar zelfs binnen eenzelfde denominatie verschilde het aandeel voorechtelijke concepties per sociale klasse. Hoe lager de sociale klasse, des te groter de kans op een zwangere bruid.⁶⁵

De omslag rond 1970

In de periode 1965-1970 deed zich in Nederland, maar ook in veel andere Europese landen, een vanuit historisch perspectief in eerste instantie moeilijk te duiden ontwikkeling voor, namelijk een ongekend snelle daling van het trouwcijfer. Hoe onverwacht deze ontwikkeling kwam, blijkt als we bedenken wat eraan vooraf was gegaan. Eeuwenlang had de maatschappij jonge mensen voorghouden dat trouwen een stap was die niet gemakkelijk kon worden gezet. De eisen die aan toekomstige echtelieden werden gesteld, leidden ertoe dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in West-Europa zo'n tien jaar boven

die in andere delen van de wereld lag. Bovendien kon een vijfde van alle mensen niet de middelen vergaren die een voorwaarde vormden voor het aangaan van een huwelijk. Zij bleven levenslang ongehuwd. Dit restrictieve, wellicht zelfs repressief te noemen huwelijkspatroon verloor na 1880 langzaam aan kracht toen anticonceptie binnen het huwelijk ingang vond en door steeds meer echtparen werd toegepast. Het vaak onbewuste doel van de huwelijksbeperking, het tegengaan van een te groot aantal nakomelingen, kon nu bereikt worden zonder de *moral restraint* die eeuwenlang gepredikt was. En zo bereikte men in Nederland in de jaren zestig een situatie die het ideaal vertegenwoordigde van vele voorgaande generaties. In wezen was trouwen toen voor iedereen mogelijk en tevens op steeds jongere leeftijd, zeker toen de matiging van de wederopbouwjaren na de oorlog beloofd werd met een welvaartsstijging aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig.

En toen daalde het huwelijkscijfer plotseling tot ver beneden het niveau van de negentiende eeuw en steeg de gemiddelde huwelijksleeftijd tot zelfs voor Malthus extreem hoge waarden. Een zo abrupte, tegen de historische stroom in optredende verandering behoeft verklaring. Waarom keerde Nederland vanaf 1965-1970 opeens het huwelijk zo massaal de rug toe? Voor een aantal auteurs, onder wie de Nederlandse demograaf D.J. van de Kaa, was de breuk zo fundamenteel dat ze speciaal hiervoor het begrip 'tweede demografische transitie' introduceerden.⁶⁶ De welbekende eerste transitie zou rond 1930 geëindigd zijn met een geboorte- en sterfteniveau op een laag evenwichtsniveau. Na de verstoringen door de oorlog en de babyboom zou in 1965 vervolgens een tweede transitie hebben ingezet. Het voornaamste kenmerk daarvan was dat de geboortecijfer onder het niveau van de sterftecijfer kwam te liggen en er dus op termijn bevolkingsteruggang zou optreden. Dit alles kwam voort uit een drastische verandering van normen en opvattingen. Volgens Van de Kaa is de eerste demografische transitie te karakteriseren als altruïstisch: het demografische gedrag van alle betrokkenen was toen nog gericht op het welzijn van familie en nakomelingen. Na 1965 was niet langer het belang van de familie richtinggevend, maar het recht op zelfontplooiing van de individuele leden van het gezin.

Een en ander leidde tot vier belangrijke verschuivingen in reproductie die zich in elk West-Europese land voordeden, zij het niet overal op hetzelfde moment. In Van de Kaa's woorden:

1. Shift from the golden age of marriage to the dawn of cohabitation;
2. Shift from the era of the king-child with parents to that of the king-pair with a child;
3. Shift from preventive contraception to self-fulfilling conception;
4. Shift from uniform to pluralistic families and households.

Dát deze verschuivingen hebben plaatsgevonden, staat vast. Het huwelijk is in de laatste decennia van de twintigste eeuw aantoonbaar een institutie geworden die onder druk staat. Het aantal kinderen per vrouw is gedaald tot beneden vervangingsniveau en het staat jonge mensen vrij te kiezen uit een veelheid van samenlevingsvormen. De vraag die wel gesteld kan worden, is of deze verandering een zo grote breuk met het verleden

betekent dat een nieuwe theorie nodig is. Voor wat betreft de vruchtbaarheid komen we hier in het volgende hoofdstuk op terug. Concentreren we ons alleen op de eerste en vierde 'shift', dan kunnen we slechts bevestigen dat ongehuwd samenwonen in betrekkelijk korte tijd eerder regel dan uitzondering is geworden. Toch gaat het dan slechts over de juridische kant van trouwen. De ongehuwd samenwonenden van de laatste decennia vormen emotioneel, sociaal en (in mindere mate) economisch een eenheid die vergelijkbaar is met die der gehuwden. Vóór 1965 was samenleven met één andere persoon de meest gewenste vorm van samenleven en na 1965 is daarin niets veranderd. Die constatering wijst op continuïteit. Bovendien blijft de titel van dit hoofdstuk ook geldig na 1965: samenwonende individuen kiezen nog steeds vrij uit een beperkt aanbod, want ook voor samenleven geldt dat sociale achtergrond en opleidingsniveau de groep bepaalt waaruit gekozen wordt.

Waarom dan, zo moet de volgende vraag luiden, is het belang van de juridische verankering van het samenwonen in een huwelijkscontract kennelijk zo veel minder belangrijk geworden? Ook hier wijst de verklaring terug naar de gewoonten uit het verleden. Binnen het West-Europese huwelijkspatroon was het van het grootste belang de toegang tot een seksuele relatie te beperken tot die stellen die gehuwd waren. De achtergrond daarvan is inmiddels al vaak aangehaald: in wezen beperkte men zo het aantal nakomelingen en reguleerde dus op macroniveau de omvang van de bevolking. Toen het beperken van het kindertal op een modernere wijze gerealiseerd kon worden, bleef, zoals zo vaak, de norm gehandhaafd, ook nadat hiervoor geen reële noodzaak meer was.

Pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw begon onder studenten een tegenbeweging die zich in enkele decennia over nagenoeg de hele bevolking verspreidde. Voor het hebben van een seksuele relatie of het samenwonen was geen goedkeuring meer nodig van de samenleving of de wetgever. Vrije individuen bepaalden zelf wanneer, met wie en onder welke omstandigheden men een relatie wilde. Het gemak waarmee dit werd overgenomen door de samenleving als geheel is mede te verklaren uit het wegvallen van het huwelijk als regulator van de demografische ontwikkeling. Dat nog steeds een meerderheid van de bevolking op enig moment in het leven huwt, is daarmee niet in tegenspraak. De nieuwe vrijheid staat ook die keuze nog steeds toe. Door de introductie van samenlevingscontracten is de juridische status inmiddels wel minder exclusief geworden. Deze laatste constatering is te meer waar nu zelfs het krijgen van kinderen samenwonende stellen niet altijd meer aanzet om te trouwen.

Uit het bovenstaande blijkt dat de emotionele functie van het samenleven aan belang heeft gewonnen, terwijl de morele, juridische en economische functie tezelfdertijd afnam. Dat blijkt een zware last te zijn. Daar waar voorheen juist de uiterlijke kanten van een huwelijk het instituut in stand hielden, ook als de emotionele verbondenheid sleets werd, vindt men dit laatste tegenwoordig nagenoeg onontbeerlijk. De hoge eisen die in dit opzicht aan het samenleven worden gesteld, leiden in steeds meer gevallen tot het besluit dit te beëindigen en (in veel gevallen) na een tijdje met een andere partner opnieuw het eeuwige geluk te zoeken. Wanneer het samenleven is omgezet in een huwelijk, vinden we ditzelfde terug in een echtscheiding. Het toenemen van het aantal echtscheidingen

werd door Van de Kaa en de zijnen gezien als het bewijs van het aanbreken van een nieuwe transitie in de demografie. Samenwonen zonder een officiële huwelijksband blijkt overigens nog kwetsbaarder dan gehuwd zijn, maar het uit elkaar gaan van deze groep is kwantitatief minder geboekstaafd.

Echtscheiding

Tot de tweede helft van de twintigste eeuw was echtscheiden een verschijnsel dat weinig voorkwam, en wanneer het wel gebeurde, werd dit met fronsende blikken gadeslagen. Huwelijksguiden van katholieke en protestantse signatuur lieten niet na te benadrukken dat het huwelijk een stap was die men voor het leven zette en die dus niet na een tijdje ongedaan kon worden gemaakt. Deze houding ten opzichte van echtscheiding was algemeen in de christelijke wereld en ging terug op de rooms-katholieke opvattingen ter zake uit de middeleeuwen. Die opvatting luidde, zoals bekend, dat wanneer een huwelijk volgens de regels was gesloten en 'geslachtelijk voltooid', het alleen door de dood kon worden ontbonden. Ook achter deze religieuze opvatting kunnen we economische motieven vermoeden. Gegeven de maatschappelijke en economische omstandigheden in het voor-industriële tijdperk vormden gezinnen een economische eenheid, waarin voor elk gezinslid een functie was weggelegd om het bestaan te garanderen. Het verbreken van die eenheid kon leiden tot rampen voor alle betrokkenen. En weer vinden we kerkelijke en economische regels terug in de normatieve regels, in 'hoe het hoort': een echtscheiding was simpelweg een schande.⁶⁷

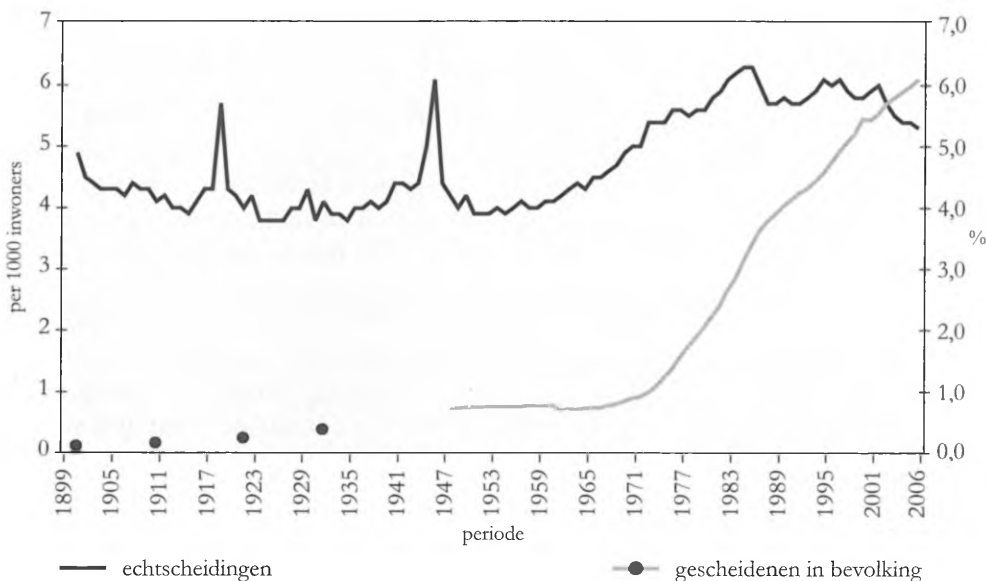
Voor we nader ingaan op de opvattingen met betrekking tot echtscheiding, wordt eerst de getalsmatige ontwikkeling weergegeven. Om te beginnen valt te constateren dat in de volkstellingen van 1830, 1840 en 1849 bij de verdeling van de bevolking naar burgerlijke staat niet eens melding werd gemaakt van het aantal gescheidenen. Getalsmatig was de groep te klein om opgemerkt te worden. Bij de eerste weergave, in 1859, was maar 0,02% van de Nederlandse bevolking gescheiden. Tegen het einde van de negentiende eeuw was dat percentage al verviervoudigd, maar die relatieve toename neemt niet weg dat op dat moment maar iets meer dan 0,1% van de bevolking gescheiden was. In de twintigste eeuw was de toename vooral spectaculair na de jaren zestig.

We vinden in grafiek 2.4 twee maten voor echtscheiding in de twintigste eeuw. Het aantal echtscheidingen per 1000 echtparen was – afgezien van de incidentele uitschieters na afloop van de twee wereldoorlogen – relatief stabiel tot 1960 en liet daarna een forse stijging zien. Een spiegelbeeld daarvan is te vinden in het percentage gescheiden Nederlanders. In 1900 was slechts 0,11% gescheiden. Een eeuw later was dit percentage gestegen tot boven de 6.

Zeker wat betreft de negentiende eeuw onderschatten de genoemde getallen de werkelijkheid enigszins. Tot ver in de twintigste eeuw was scheiden een moeilijke en kostbare aangelegenheid. Om die reden koos men regelmatig voor een informeel alternatief. Van Poppel berekende bijvoorbeeld dat er voor het jaar 1925 in Amsterdam 8454 gehuwde mannen en vrouwen geteld werden die niet met hun echtgenoten samenleefden. Het is

aannemelijk dat deze echtparen in de tweede helft van de twintigste eeuw ‘gewoon’ zouden zijn gescheiden en dus toegevoegd zouden moeten worden aan de lage percentages gescheidenen van de negentiende eeuw.⁶⁸

Grafiek 2.4 Echtscheiding in Nederland, 1900-2000

Bron: CBS, *Statline*; Historische Database Nederlandse Gemeenten; www.volkstellingen.nl

De hierboven genoemde morele en economische bezwaren tegen echtscheiding vinden we ook terug in het nieuwe Burgerlijk Wetboek dat op 1 oktober 1838 de Franse wetgeving ter zake verving. Erkende redenen voor scheiding bleven zoals vanouds overspel, kwaadwillige verlatting, veroordeling voor een zwaar misdrijf of zware mishandeling. In vergelijking met de tot dat moment geldende Franse wetgeving was er één groot onderscheid. Met de invoering van het nieuwe burgerlijk wetboek kon echtscheiding ‘nimmer door onderlinge toestemming plaats hebben’. De memorie van toelichting bij de wet lichtte dit in 1832 toe door te stellen dat echtscheiding op basis van wederzijdse toestemming strijdig was met de traditionele Nederlandse zedelijke beginselen.⁶⁹

Dat alles neemt niet weg dat tussen 1865 en 1915 het aantal echtscheidingen gestaag toenam. In deze periode werd ook veel en heftig gedebatteerd over dit onderwerp. Zo vroeg men zich af wat de rol van de rechter bij een echtscheiding moest zijn. Was het zijn plicht onderzoek te doen naar de opgegeven echtscheidingsgrond? Kon het immers niet zo zijn dat een door de wet erkende scheidingsgrond werd verzonnen en dat het in feite een niet toegestane scheiding met onderlinge toestemming betrof? In elk geval werd de afstand tussen de letter van de wet en de opvattingen bij een aanzienlijk deel van de bevolking steeds groter. Daarbij zijn twee posities te onderscheiden. Van conservatieve

zijde werd beweerd dat de hele samenleving ondermijnd zou worden als de stabiliteit van het huwelijk niet gehandhaafd zou blijven. Daartegenover beweerden anderen dat alleen goed functionerende huwelijken een samenleving sterk maken.⁷⁰ De roep om verruiming van de mogelijkheden tot echtscheiding werd hoe dan ook tenietgedaan door de nieuwe politieke werkelijkheid vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw. Regeringen waarin katholieken en protestanten prominent aanwezig waren, voelden begrijpelijkerwijze niets voor het invoeren van veranderingen.

Zoals we zagen nam de omvang van echtscheiding binnen de bestaande juridische kaders toch toe. In hoeverre daarbij een loopje werd genomen met de wet door valse bekentenissen van overspel is niet meer na te gaan. Volgens Van Poppel zijn er twee redenen aan te wijzen voor de toename van het aantal echtscheidingen na 1850. In de eerste plaats ging men meer betekenis hechten aan de emotionele kanten van het huwelijk. Dat sluit aan bij opvattingen die al door E. Shorter beschreven werden.⁷¹ Volgens deze en andere auteurs zou de romantische liefde in het negentiende-eeuwse Europa steeds meer aan belang hebben gewonnen. Daarnaast werd de economische afhankelijkheid van vrouwen minder toen loonarbeid op steeds meer plaatsen de traditionele gezinseconomie verving. De lonen werden hoger, de mogelijkheden voor vrouwen om betaalde arbeid te vinden namen toe en de eerste aanzetten van sociale verzekeringen werden geïntroduceerd. Van Poppel legt daarmee de voornaamste rol bij de vrouw: 'Echtscheiding reflecteerde boven alles de toegenomen mogelijkheden voor vrouwen om buiten het huwelijk een zinvol bestaan te leiden en de stijging van de verwachtingen die zij ten aanzien van het huwelijk koesterden.'⁷²

We onderschrijven deze conclusie volledig en constateren tevens dat deze zo mogelijk nog meer van toepassing is op de periode na 1971. Toen werd namelijk een nieuwe echtscheidingswet ingevoerd. Vanaf dat moment was 'de grote leugen' niet meer nodig omdat een echtscheidingsverzoek gehonoreerd werd als één of beide echtelieden daarom verzochten. Of er sprake was van duurzame ontwrichting en wie daaraan schuldig was, deed niet meer ter zake. De enige voorwaarde die aan het uitspreken van een scheiding verbonden was, luidde dat er een rechterlijke overeenkomst omtrent voogdij van eventuele kinderen en omtrent de vermogensverdeling zou zijn.⁷³

Nu werd de wens afscheid te nemen van een onbevredigend huwelijk niet alleen beïnvloed door de wettelijke mogelijkheden daartoe. Evenals in de negentiende eeuw was het van cruciaal belang dat de economisch zwakkere partij bij een echtscheiding, in veel gevallen de vrouw, adequaat in haar eigen onderhoud kon voorzien. Welnu, de voorwaarde daartoe was, hoe minimaal ook, gewaarborgd door de Algemene Bijstandswet, die op 1 januari 1965 van kracht werd. Voeg daarbij de individualisering, secularisering en toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, en de enorme stijging van het aantal echtscheidingen in het laatste kwart van de twintigste eeuw is verklaard. De hoge eisen die in de huidige samenleving aan het huwelijk worden gesteld, hebben dus zowel gezorgd voor een afname van het aantal huwelijken als voor de toename van de huwelijksleeftijd en het aantal echtscheidingen.

Samenvatting en conclusies

Voor de oppervlakkige beschouwer lijkt het Nederlandse huwelijkspatroon in het begin van de eenentwintigste eeuw sterk op dat in de negentiende eeuw. De gemiddelde leeftijd waarop men in het huwelijk treedt, is hoog in vergelijking met niet-Europese landen, een groot deel van de bevolking is niet getrouwd en in de hogere leeftijdsgroepen vinden we grote aantallen personen die ooit gehuwd waren. Pas bij nadere analyse blijken deze overeenkomsten te verhullen dat er achter de façade revolutionaire veranderingen zijn opgetreden. Eerst en vooral was niet of laat huwen in de negentiende eeuw een door de samenleving opgelegde plicht, terwijl tegenwoordig keuzes inzake het huwelijk persoonlijke preferenties weerspiegelen. Tot een heel eind in de twintigste eeuw gebruikte men de institutie van het huwelijk om de toename van de bevolking in de hand te houden. Pas de introductie van moderne geboortebeperking bevrijdde de jongeren van deze loden last. Dit effect is voor het eerst merkbaar vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog vinden we de effecten hiervan terug. Er trouwden relatief veel mensen en zij deden dat bovendien op steeds jongere leeftijd. Een nieuwe omslag deed zich voor na 1965-1970. Nu het huwelijk in principe voor iedereen bereikbaar was, verminderde de aantrekkingskracht ervan zodanig dat steeds minder mensen trouwden, en zij die de stap wel maakten, deden dat op steeds oudere leeftijd.

De op het eerste oog vergelijkbare situatie blijkt in wezen dus heel verschillend te zijn. Het niet getrouwd zijn werd van een plicht tot een keuze. Niet *meer* getrouwd zijn ging in dezelfde periode van lot naar keuze. De vele jonge weduwen en weduwnaars uit de negentiende eeuw maakten in het begin van de eenentwintigste eeuw plaats voor een groeiende groep van gescheidenen.

De aantrekkingskracht van het huwelijk maakte in de afgelopen twee eeuwen woelige tijden door. Dat is ook af te leiden uit de huwelijkscijfers. Tot 1900 vonden er gemiddeld 8 huwelijken per 1000 inwoners plaats. De invloed van incidentele economische rampen was niettemin zo groot dat er zich soms scherpe schommelingen voordeden. Na 1900, toen steeds meer Nederlanders geboortebeperking accepteerden, zette een voorzichtige stijging in die na 1945 verder toenam. Het toppunt van trouwlustigheid is te situeren rond 1975 waarna een forse daling inzette. De provinciale huwelijkscijfers gingen in de loop van de afgelopen twee eeuwen steeds dichterbij het landelijke gemiddelde liggen. De provincies in het noordwesten onderscheidden zich niettemin aanvankelijk door relatief hoge cijfers, terwijl Noord-Brabant en Limburg relatief lage trouwcijfers lieten zien. We vermoeden hier de invloed van zowel economische ontwikkelingen (een rijkere samenleving biedt meer plekken voor nieuwe gezinnen) als van morele opvattingen over geboortebeperking (wanneer die niet ingevoerd wordt, blijft de eis van huwelijksrestrictie gelden). Na 1960 vond er een radicale omkering van de traditionele posities plaats, toen er in de twee katholieke provincies veel meer gehuwd werd dan in de Randstad.

We hebben gezien dat de wetgeving niet richtinggevend is geweest voor de hier beschreven ontwikkelingen. Het op late leeftijd trouwen kan niet worden toegeschreven worden aan het Burgerlijk Wetboek, omdat dit jonger trouwen in principe toestond. Hetzelfde geldt voor de opeenvolgende daling en stijging van die leeftijd in de tweede

helft van de twintigste eeuw. De collectieve opvattingen over wat al dan niet behoorlijk was, waren nochtans sterk genoeg om ook zonder officiële richtlijnen en sancties het huwelijksgedrag te sturen. Die opvattingen leidden aanvankelijk tot het naleven van het zogenaamde West-Europese huwelijkspatroon en later tot het accepteren van samenwonen zonder de zegen van een burgerlijk of kerkelijk huwelijk. Opmerkelijk is wel de belangrijke rol die door de wet tot ver in de twintigste eeuw aan de toestemming van ouders werd verleend. De druk van de samenleving om een bepaald gedrag te vertonen, culmineerde op die manier in de macht van de ouders om een voorgenomen huwelijk af te keuren dan wel er hun zegen aan te geven.

Zijn er dan alleen verschillen vast te stellen tussen het huwelijksgedrag aan het begin en het einde van de hier beschreven periode? Nee, er is ook een duidelijke constante in het huwen in Nederland sinds 1800. De vrije partnerkeuze heeft nooit ter discussie gestaan, al was deze wel beperkt tot een welomschreven groep. In de loop van de tijd verdween weliswaar de aanvankelijk overheersende focus op de eigen denominatie, maar de voorkeur voor de eigen sociale groep bleef, of die nu werd bepaald door inkomen of opleidingsniveau. Voor de jongeren in kwestie drong de beperking van de keuzevrijheid tot een selecte groep waarschijnlijk niet eens tot het bewustzijn door. De plaatsen waar men leden van de andere sekse kon ontmoeten, kwamen op heel natuurlijke, maar wel degelijk sociaal gesegregeerde wijze tot stand.

Trouwen, zo werd in dit hoofdstuk duidelijk, was tot ver in de twintigste eeuw de enige toegang tot een seksuele relatie. Gezien de relatief kleine aantallen onwettige geboorten moeten we constateren dat het de samenleving uitstekend lukte om haar jonge leden aan deze regel te houden. We ontdekten overigens wel dat het officiële voornemen te trouwen de deur opende naar een meer liberale houding. Hoe anders moeten we immers het grote aantal zwangere bruiden verklaren? Wanneer 20% van de huwelijken begint met een zwangerschap betekent dit dat het overgrote deel van de bruidsparen al een voorschot op het huwelijk had genomen. Niet allemaal overigens, want het leeftijdsverschil tussen diegenen die 'gedwongen' en 'gewoon' waren gehuwd, is duidelijk aanwijsbaar. Bovendien kenden katholieken minder gedwongen huwelijken dan protestanten en arbeiders meer dan welgestelden. In wezen bevestigt dit nog eens de kracht van het West-Europese huwelijkspatroon. Achter het morele verbod op buitenechtelijke seksualiteit stond de zorg voor overbevolking. Verloofde stellen hadden bewezen te voldoen aan de eisen om een nieuw gezin te stichten en werden dus minder strak gecontroleerd. Duidelijk werd ook dat na de jaren zestig van de twintigste eeuw de hier beschreven functie van trouwen volledig verdween. Seksualiteit werd een keuze, gemaakt door min of meer volwassen individuen die steeds minder last ondervonden van belerende instituties en personen uit hun omgeving.

Was een huwelijk eenmaal gesloten, dan kon het, in kerkelijke ogen, alleen door de dood worden ontbonden. Alhoewel de wet de mogelijkheid tot echtscheiding altijd heeft opgehouden, werd in de negentiende eeuw maar zelden een huwelijk ontbonden. In de loop van de twintigste eeuw nam de frequentie toe, maar pas na 1965-1970 volgde er een explosie van echtscheidingen. Deze heeft er aan het begin van de eenentwintigste eeuw toegeleid dat één op de drie huwelijken ontbonden werd. Er is sprake van een

paradoxale situatie die voor negentiende-eeuwse Nederlanders volstrekt onbegrijpelijk zou zijn. Aan de ene kant is het aanzien van het huwelijk zodanig gedaald dat veel mensen kiezen voor ongehuwd samenwonen. Aan de andere kant worden zowel aan het huwelijk, maar zeker ook aan het ongehuwd samenwonen, zulke hoge eisen gesteld dat de werkelijkheid zo tekortschiet dat echtscheiding of uit elkaar gaan de enige oplossing lijkt. Getrouwd zijn ging in de twee hier beschreven eeuwen van soms onbereikbaar ideaal naar een van de vele opties. Bovendien werd het een optie die ongedaan kon worden gemaakt zonder dat dit maatschappelijke repercussies had.

Van lot naar keuze

Twee eeuwen Nederlandse (huwelijks)vruchtbaarheid

Zoals we in hoofdstuk 2 al zagen begon Thomas Malthus in 1798 zijn beroemde *Essay on the Principle of Population*¹ met twee in zijn ogen onwrikbare waarheden. Dat mensen voedsel nodig hebben stond voor hem vast, maar ook dat ‘the passion between the sexes’ blijvend is. Niets wijst erop dat hij zich daarin vergiste. De premisses en conclusies die hij eraan verbond, zijn wel voor discussie vatbaar. In de eerste plaats is de veronderstelling dat seksuele contacten tussen mannen en vrouwen zich zouden beperken tot diegenen die gehuwd zijn, gaandeweg steeds aanvechtbaarder geworden. Zeker, zelfs in Malthus’ tijd kwamen er onwettige geboorten voor, maar dat waren de uitzonderingen die de regel bevestigden. In de tweede helft van de twintigste eeuw, en zeker na 1980, beantwoordde de maatschappelijke werkelijkheid niet meer aan het malthusiaanse ideaalbeeld. Het huwelijk werd één van de vele samenlevingsvormen waarbinnen seksualiteit werd beleefd, geen exclusieve voorwaarde meer.

Maar ook wat betreft de vruchtbaarheid *binnen* het huwelijk treffen we grote verschillen aan tussen landen, regio’s, sociale groepen en denominaties. Anders dan Malthus impliciet veronderstelde, werd, ook vóór de introductie van moderne geboortebeperving, het kindertal bepaald door andere factoren dan alleen het aantal binnen het huwelijk doorgebrachte jaren. De biologische en sociale kenmerken van echtparen speelden een rol die aantoonbaar van invloed was. We zullen bezien of dit ook binnen ons land het geval was. Daarna, vanaf het einde van de negentiende eeuw, namen Nederlandse echtparen steeds meer bewust beslissingen over de omvang van hun kindertal. Ook dat proces was gedifferentieerd. We gaan in dit hoofdstuk op zoek naar de factoren – bewust of onbewust – die sinds 1800 bepaald hebben hoeveel kinderen er in ons land geboren werden.

Eerst echter kijken we naar de langetermijntwikkeling van de Nederlandse vruchtbaarheid. De gehanteerde maat – het aantal geboorten per 1000 inwoners ofwel het ruwe geboortecijfer – heeft gebreken,² maar voor een algemene duiding van de ontwikkeling volstaat deze, temeer omdat het de enige maat is die voor de twee eeuwen zonder onderbreking kan worden berekend. In grafiek 3.1 zijn duidelijk deelperiodes te onderscheiden. Gedurende de hele negentiende eeuw, tot 1880, lag de vruchtbaarheid op een hoog gemiddeld peil (rond de 35 geboorten per jaar per 1000 inwoners) en zien we verder

Grafiek 3.1 Het geboortecijfer van Nederland, 1812-2006

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; CBS, *Statline*

dat er relatief grote schommelingen rond dat gemiddelde optraden. Zo zijn de woelingen bij de Belgische afscheiding omstreeks 1830 terug te vinden in een laag geboortecijfer rond dat jaar. Het dieptepunt van de eeuw werd bereikt in 1847-1848 toen de bekende voedselcrisis toesloeg als gevolg van de aardappelziekte. Daarna herstelde de vruchtbaarheid zich tot net boven het gemiddelde niveau, om vervolgens na 1880 weer structureel te dalen. Deze daling hield aan tot de Tweede Wereldoorlog. Alleen het einde van de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een rimpeling: eerst was er een daling van het aantal geboorten in 1918, die gevolgd werd door een herstel in 1920. De verminderde vruchtbaarheid leidde tot een geboortecijfer van 20 per 1000 in 1940. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog ziet men de bekende geboortegolf van 1946 en, in mindere mate, van 1947. Gedurende de jaren vijftig stabiliseerde de vruchtbaarheid zich tot een niveau dat net boven het minimum van voor de oorlog lag. Halverwege de jaren zestig volgde een nieuwe daling van het geboortecijfer die na 1980 plaatsmaakte voor een stabiel, slechts licht schommelend geboortecijfer van 13 per 1000.

Zeker voor de periode na 1965 gaan er achter de hier gebruikte maat nuanceringen schuil die nadere aandacht verdienen. Dit neemt niet weg dat uit grafiek 3.1 is af te leiden dat we van doen hebben met drie te onderscheiden fases in de daling van de vruchtbaarheid. Tot het einde van de negentiende eeuw werd het uiteindelijk kindertal, een klein aantal uitzonderingen daargelaten, niet bepaald door bewuste keuzes. Wat zorgde er dan toch voor de geconstateerde differentiatie? Maar ook toen echtparen wel bewust gingen ingrijpen in hun vruchtbaarheid – we spreken over de periode na circa 1880 – waren er

verschillen in aanvang en fasering van de toen volgende daling. Het beantwoorden van de vraag welke territoriale en sociale groepen vooropliepen, dan wel achterbleven zal hoogst illustratief blijken. Vanaf 1970 ten slotte is er inzake vruchtbaarheid sprake van een nieuwe ontwikkeling. We zagen al eerder dat seksualiteit en huwelijk van elkaar ontkoppeld werden, waardoor ongehuwd samenwonen, tijdelijk of permanent, een van de nieuwe opties voor jonge mensen werd. Ook de vanzelfsprekendheid waarmee van oudsher gezinsvorming volgde op het samenwonen verdween. Kinderen krijgen werd een keuze en bovendien een keuze die op steeds latere leeftijd werd gemaakt. Het gevolg van deze veranderingen was dat in ons land, maar ook in veel andere westerse landen, het aantal geboortes zo klein werd dat vervanging van de bestaande generaties niet meer was gegarandeerd. We zullen ook ingaan op de achtergronden en gevolgen van deze derde periode.

De negentiende eeuw (tot 1880)

In de literatuur wordt de tijd voorafgaand aan de introductie van bewuste geboortebeperving aangeduid als het tijdperk van 'natuurlijke' vruchtbaarheid. Deze door Louis Henry geïntroduceerde term verwijst naar de situatie waarin de vruchtbaarheid van een echtpaar niet beïnvloed wordt door het aantal reeds geboren kinderen of door een vooraf vastgestelde uiteindelijke gezinsgrootte. Uit vele empirische studies weten we intussen dat samenlevingen waar 'natuurlijke' vruchtbaarheid de regel is, niettemin zeer uiteenlopende kindertallen kunnen hebben. Henry stelde zelf al vast dat deze verschillen teweeggebracht worden door biologische factoren en door gedragsvariabelen. Het is verrassend hoe groot de verschillen kunnen zijn. Een studie naar zeventig populaties die leefden onder een regime van natuurlijke vruchtbaarheid leerde dat de totale vruchtbaarheid per vrouw tussen de vier en acht kinderen lag.³ De verschillen waren dus aanzienlijk, maar bovendien komen de betreffende populaties met deze aantallen geboortes nog lang niet aan het biologisch maximaal mogelijke aantal kinderen. Daarnaast was deze variatie bij de niet-controlerende bevolkingen maar liefst drie keer zo hoog als bij samenlevingen die wel aan geboortebeperving deden. Een vruchtbaarheid boven de acht kinderen werd alleen gevonden bij samenlevingen in kolonies met onbeperkte ruimte. Minder dan vier kinderen vonden de onderzoekers wanneer een bevolking te kampen had met extreem hoge pathologische steriliteit. Natuurlijke vruchtbaarheid, kortom, heeft geen vaste waarde.⁴

De vraag is dan vervolgens welke redenen er zijn aan te wijzen voor de grote verschillen in vruchtbaarheid tussen bevolkingen die niet bewust hun kindertal beperken. Ruwweg zijn er drie factoren te noemen: sociaaleconomische omstandigheden, ander gedrag en fysiologische variabelen. Deze factoren hebben geen rechtstreeks effect, maar worden gemedieerd door zogenaamde 'proximate determinants'. Neem bijvoorbeeld de religieuze denominatie. Die heeft geen rechtstreekse invloed op vruchtbaarheid (de fecunditeit van katholieke en hervormde vrouwen is *ceteris paribus* gelijk), maar uit zich in verschillen in de coïtusfrequentie of in de duur van borstvoeding. Nu is in het bovengenoemde

onderzoek gekeken naar allerlei mogelijke directe invloeden, zoals leeftijd bij menarche en menopauze, foetale sterfte, lengte van de vrouwelijke cyclus en coïtusfrequentie. Uit de nadere analyse blijkt zonneklaar dat wanneer de vruchtbaarheid 'natuurlijk' is, de optredende verschillen bijna volledig te verklaren zijn door de lengte van de geboorte-intervallen, die op zijn beurt weer volledig verklaard wordt door de duur van borstvoeding. Zolang een moeder zoogt, herstelt de normale cyclus zich niet, althans veel langzamer, dan wanneer ze geen borstvoeding geeft.⁵

Dat verschillen in de duur van het geven van borstvoeding inderdaad leiden tot verschillen in de lengte van geboorte-intervallen, en dus tot een differentieel kindertal, bleek uit een vergelijking van de situatie in Nijmegen met die in de vergelijkbare stad Lugang in Taiwan. Daartoe werden twee maten gebruikt. In de eerste plaats vergeleken de auteurs de verschillen in de geboorte-interval tussen huwelijk en eerste geboorte aan de ene kant, en tussen de eerste en tweede geboorte aan de andere kant. Logischerwijze werd er tussen het huwelijk en de eerste geboorte geen borstvoeding gegeven⁶ en tussen de eerste en tweede geboorte wel. Bij de berekening van de interval bleek dat dit in Nijmegen leidde tot een geboorte-interval van respectievelijk 16,4 en 23,9 maanden. Het zogen zou zo zorgen voor een verlenging van de interval met 7,5 maanden. Illustratief is verder dat in China, bekend om het universeel en relatief lang geven van borstvoeding, dit verschil opliep tot gemiddeld 8,2. De tweede schatting komt uit een vergelijking van de duur van het interval tussen geboorten waarbij het eerste kind binnen een maand overleed, waarmee de borstvoeding per definitie stopte, en geboorten waarbij het eerste kind in elk geval overleefde tot de geboorte van het tweede kind. Ook hier vinden we vergelijkbare verschillen: 6,6 maanden in Nijmegen en 8,0 maanden in Lugang.⁷ Hieruit mogen we concluderen dat de theoretische veronderstellingen bevestigd worden door empirisch onderzoek en dat de duur van borstvoeding daadwerkelijk van invloed was op de lengte van de intervallen tussen geboorten en dus het uiteindelijke kindertal.

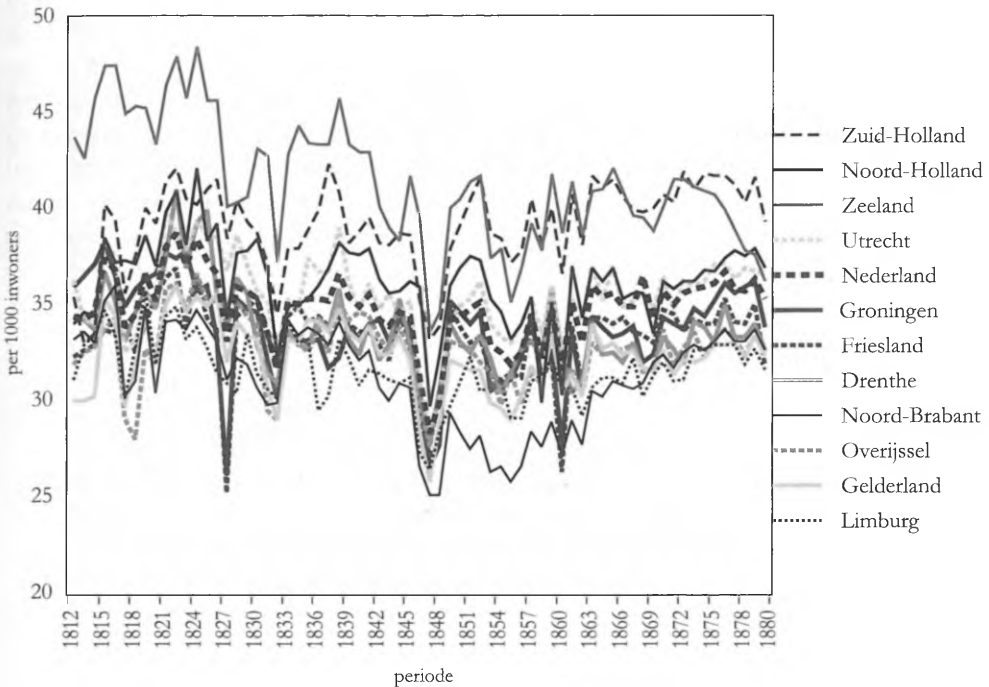
Aangezien we vooral geïnteresseerd zijn in de situatie in Nederland voegen we hier nog de bevinding aan toe dat in Nijmegen de invloed van borstvoeding duidelijk afnam gedurende de negentiende eeuw. Bij huwelijken gesloten vóór 1850 leidde de invloed nog tot een verschil van 9 maanden, maar daarna daalde het verschil tot 4 maanden. Deze bevinding is geheel in lijn met die van een aantal andere auteurs die vaststelden dat omstreeks 1850 in veel West-Europese landen 'de lactatieduur werd ingekort (of tot nul gereduceerd) en dat eerder op kunstvoeding werd overgestapt'.⁸ Het geven van borstvoeding was in Nederland ook voordien niet algemeen en van relatief korte tijd. Niet voor niets vaardigde koning Lodewijk-Napoleon al in 1809 een decreet uit waarin moeders werden opgeroepen meer en langer te zogen.⁹

De volgende stap in de redenering moet zijn dat we bezien of er tussen de Nederlandse provincies verschillen in 'natuurlijke' vruchtbaarheid bestonden voorafgaand aan de introductie van bewuste geboortebeperving. Indien die verschillen optreden, is de vraag hoe deze verklaard kunnen worden. Is er sprake van andere regionale tradities inzake borstvoeding?

Grafiek 3.2 laat zien dat de vruchtbaarheid in Nederland inderdaad niet overal gelijk was. Alhoewel de grafiek zoveel informatie bevat dat het moeilijk is deze in één oogopslag

te verwerken, is een aantal conclusies gemakkelijk te trekken. De provincies mogen dan een ander niveau van vruchtbaarheid hebben, ze vormden wel duidelijk een eenheid. Anders is immers niet te verklaren waarom ze allemaal door dezelfde conjuncturele ontwikkelingen werden beïnvloed. Zo trof in de periode 1826-1828 een fatale combinatie van tyfus en malaria alle provincies. Dat leidde niet alleen tot hoge sterftcijfers (zie hoofdstuk 4), maar ook tot een aanzienlijke daling van de vruchtbaarheid. De provincies Groningen en Friesland werden het zwaarst getroffen, zoals ook blijkt uit de naam 'Groninger ziekte'.¹⁰ Weer valt op dat ook de afscheiding van België van invloed was op het aantal geboorten in de provincies, en dit geldt nog in sterkere mate voor de hongercrisis van 1848. Een andere in het hele land gevoelde incidentele daling van het geboortepijl trad op in 1860, weer na een jaar van zeer hoge sterfte.

Grafiek 3.2 Het geboortecijfer van de Nederlandse provincies, 1812-1880

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; cbs, *Statline*

Naast deze incidentele invloeden kan men uit de grafiek voor de hele negentiende eeuw een aantal structurele verschijnselen vaststellen. Zo werden de verschillen tussen de provinciale vruchtbaarheidscijfers in het derde kwart van de eeuw kleiner. De eenwording van Nederland wordt zo nogmaals onderstreept. Verder valt op dat de provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland steeds een geboortecijfer hadden dat ver beneden het gemiddelde lag. Aan de andere kant kenden Zeeland en Zuid-Holland, en in mindere

mate Noord-Holland en Utrecht, relatief veel geboorten. De vier noordelijkste provincies bevonden zich steeds in een middengroep. De vraag óf er verschillen waren in vruchtbaarheid binnen Nederland kunnen we dus bevestigend beantwoorden. Daarmee wordt de focus verlegd naar een volgende vraag: waarom was de vruchtbaarheid zo hoog in het westen en zo laag in het zuiden van het land? Kunnen verschillen in de wijze van lactatie hier aangevoerd worden, of zijn er andere verklaringen voor?

De eerste auteur die systematisch op zoek ging naar de achtergrond van regionale verschillen in vruchtbaarheid was E.W. Hofstee. In de hier beschreven periode (ruwweg 1800-1880) werd Nederland in zijn ogen gekenmerkt door het zogenaamde 'agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon'. Deze sterk met het eerdergenoemde West-Europese huwelijkspatroon verwante huwelijksregulering hield in dat er alleen getrouwd werd als het echtpaar in spe in staat was een gezin te onderhouden. Als gevolg daarvan was de huwelijksleeftijd hoog en het aantal levenslang ongehuwden groot onder landbouwers en ambachtslieden. Bij deze groepen was de overname van het ouderlijk bedrijf immers maatgevend voor het kunnen aangaan van een huwelijk. Volgens Hofstee verliep de gezinsvorming van personeelsleden op vergelijkbare wijze. Zij pasten zich aan de gewoonten ter zake van hun meerderen aan. In de loop van de negentiende eeuw gingen de leden van de familie zich echter steeds onafhankelijker opstellen. Voor knechts en meiden vervielen de oude patriarchale banden met de werkgever; zij werden overgeleverd aan de wisselende omstandigheden van de arbeidsmarkt. Daardoor verloor het patroon van huwelijksbeperking aan kracht en begon – weer volgens Hofstee – een proletarische tussenfase. Landarbeiders en arbeiders in de opkomende industrie waren niet meer afhankelijk van een erfenis of een gegarandeerde betrekking en huwden nu opeens in groten getale en op jonge leeftijd. Het logische gevolg is dan een toename van het geboortecijfer.¹¹

Ook de regionale verschillen verklaarde Hofstee op deze wijze. In de steden en in het westen van het land zette de proletarisering van de arbeid eerder in, en dit leidde tot ongelijktijdige verschuivingen vanuit het gezamenlijke vertrekpunt van het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon. Indien Hofstee dit juist zag, zouden we een verband moeten vinden tussen het percentage gehuwden in een bepaalde provincie en de hoogte van de geboortecijfers. Bij afwezigheid van geboortebeperking verwachten we immers dat meer en langer gehuwden zorgen voor een hoger geboortepil. Welnu, tussen 1810 en 1850 blijkt inderdaad dat de correlatie tussen het percentage gehuwden en het geboortecijfer hoog was, namelijk 0,7. Toch zou volgens Hofstee de proletarische tussenfase pas beginnen na 1850, terwijl de grootste verschillen tussen de provincies vanaf dat moment net afnamen. Zo komen we toch weer terug bij de verschillen in het geven van borstvoeding. We staan hierin niet alleen. Vandenbroeke e.a. constateerden ook al dat er grote regionale verschillen op dit punt bestonden. Zij verklaarden er weliswaar de grote variatie in zuigelingensterfte mee, maar ook het indirecte effect ervan op vruchtbaarheid is bekend. Wanneer vrouwen maar korte tijd zoogden, leidde dit in de eerste plaats tot een verhoogde zuigelingensterfte. Bovendien zorgde het geven van borstvoeding voor een biologische verlaging van de vrouwelijke fecunditeit. In gebieden waar vrouwen kort zoogden, zal de vruchtbaarheid alleen al om die reden hoger zijn geweest. De

bedoelde gebieden waren te situeren in het westen van het land, betoogden zowel Vandebroeke e.a., alsook al eerder De Vooy's. In het algemeen wijt men dit aan het veelvuldig buitenshuis werken van vrouwen, ofwel in de gecommmercialiseerde landbouw, ofwel in de opkomende industrie.¹²

Onze conclusie moet vooralsnog luiden dat de regionale verschillen in vruchtbaarheid vóór de introductie van geboortebeperking te verklaren zijn uit een tweetal variabelen. Allereerst was de vruchtbaarheid het laagst in die regio's waar de huwelijksbeperking streng gehandhaafd werd. Er waren daar simpelweg minder vrouwen actief op het reproductiefront. Daarnaast zorgden verschillen in de duur en intensiteit van borstvoeding voor een verschillende fecunditeit van gehuwde vrouwen. De zoogtijd op zijn beurt hing weer af van gewoontes op dit gebied, maar ook van de beroepsmatige activiteiten van vrouwen.

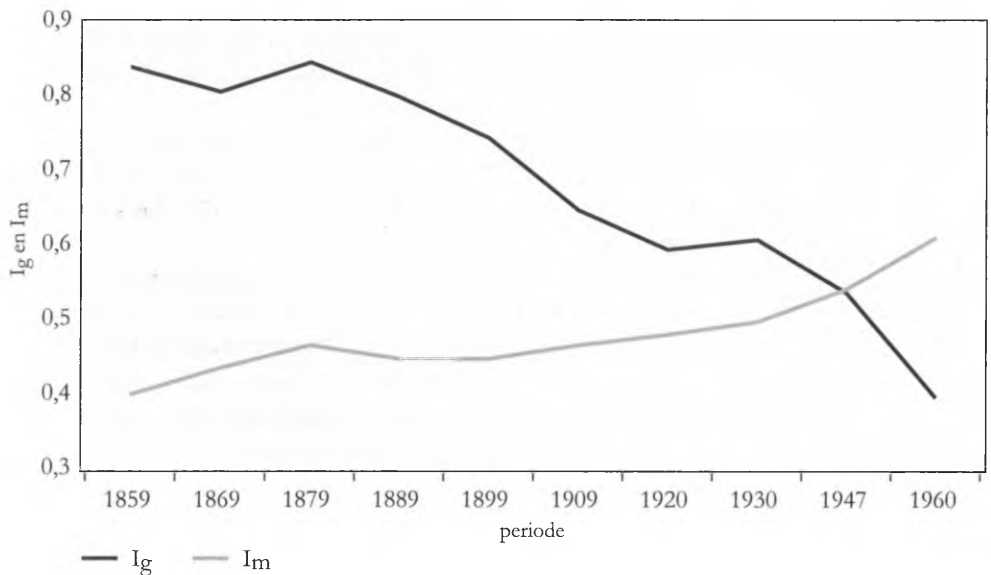
Dit alles is ofwel theorie, ofwel resultaat van onderzoek op een hoog aggregatieniveau. Het beeld wordt veel pregnanter wanneer we in een concrete gezinssituatie laten zien wat ongebreidelde vruchtbaarheid kon betekenen voor negentiende-eeuwse landgenoten. Een voorbeeld daarvan biedt een echtpaar uit Nijmegen dat op 29 oktober 1840 in die stad trouwt, de katholieke dagloner Johannes Klomp met Willemina Meuhlenbeek. De bruidegom was op die heuglijke dag 20 jaar oud en zijn bruid 19. Volgens de eerder aangehaalde ideeën over het huwelijkspatroon in West-Europa waren de echtelieden dus uitzonderlijk jong. De verklaring hiervoor kwam op 26 maart 1841: Willemina beviel op die dag van haar eerste kind. Dat was vijf maanden na het huwelijk, dus was ze al zwanger toen ze trouwde. Weer zo'n voorbeeld van de intieme details die we met historisch-demografisch onderzoek kunnen afleiden uit de aktes van de burgerlijke stand. Er rustte geen zegen op dit eerste kind, want het overleed al op de dag van de geboorte. Daarna werden er achtereenvolgens twee dode kinderen geboren bij het echtpaar Klomp-Meuhlenbeek, één in september 1841 en een in juli 1842. Het eerste kind dat wel bleef leven, was een dochter met de naam Elisabeth, geboren op 30 juni 1843. In januari 1846 kreeg Elisabeth een broer, Petrus, en in 1849 voegde Wilhelmus zich bij het gezin. De dochter die op 5 februari 1851 geboren werd, haalde haar eerste verjaardag niet, want ze overleed op 23 januari 1852. Op dertigjarige leeftijd was Willemina Klomp-Meuhlenbeek dus weliswaar moeder van drie kinderen, maar ze had toen al minimaal zeven zwangerschappen achter de rug. Het huwelijk werd vervolgens nog vijfmaal verblijd (?) met een kind (Hendrikus eind 1851, Theodora in 1855, Allegonda in 1857, Johannes in 1860 en Theodorus in 1862). Na haar 41ste heeft Willemina geen kinderen meer gekregen, dus de teller stopte bij 12 geboorten.¹³

De periode van vruchtbaarheidsdaling, 1880-1960

En toen, na 1880, deed zich opeens een geheel nieuwe ontwikkeling voor. In korte tijd ontstond in heel Nederland een beweging waarbij de huwelijksbeperking werd vervangen door een beperking van het aantal geboorten binnen het huwelijk. De periodisering van begin en intensiteit van dit proces verschilde weliswaar van provincie tot provincie, maar

de structurele breuk met het verleden was overal zichtbaar. Voor een eerste indruk van deze daling van de huwelijksvruchtbaarheid grijpen we naar een maat die betrouwbaarder is dan het ruwe geboortecijfer. Het betreft hier de door het European Fertility Project van Princeton University ontwikkelde maat voor huwelijksvruchtbaarheid, I_g . Daarin wordt rekening gehouden met de leeftijdsopbouw en de burgerlijke staat van de vrouwelijke bevolking, waardoor allerlei vertekende effecten worden vermeden. De vruchtbaarheid is tevens gerelateerd aan de maximaal geachte vruchtbaarheid van de Hutterieten, een protestantse sekte in Noord-Amerika. Bij een waarde van 1,0 is de vruchtbaarheid gelijk aan die van deze sekte, bij een waarde van 0,6 is het zeker dat de gehele bevolking aan geboortebepanking doet. In grafiek 3.3 is naast deze I_g ook de maat voor nuptialiteit weergegeven, I_m . Met I_m meet men de proportie vrouwen per leeftijdsgroep die gehuwd is. Uit de eerder beschreven ontwikkeling van huwelijksbepanking naar geboortebepanking is immers af te leiden dat het zinvol is beide ontwikkelingen in hun samenhang te bezien.

Grafiek 3.3 De ontwikkeling van huwelijksvruchtbaarheid (I_g) en nuptialiteit (I_m) in Nederland, 1859-1960

Bron: Princeton EFP, Thirty-Years Data File: <http://opr.princeton.edu/archive/pefp/demog.asp>

In 1859 was de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland nog zeer hoog, namelijk bijna 85% van de maximaal geachte hoogte. De landelijke daling begon na 1879 en voltrok zich vervolgens snel, tot 1920, toen de belangrijk geachte 0,6 grens werd bereikt. Er volgde daarna echter een lichte opleving van de vruchtbaarheid, maar pas in 1947 was er volgens de criteria van het EFP weer sprake van bewuste geboortebepanking. De waarde van 0,4 in 1960 bewijst dat er onherroepelijk sprake was van een structurele neerwaartse ontwik-

keling. Het vermoeden dat er een relatie bestond tussen de huwelijksvruchtbaarheid en het huwelijksgedrag wordt eveneens bevestigd. Vanaf 1889 gingen, eerst geleidelijk, later sneller, meer mensen trouwen en ze deden dat bovendien op steeds jongere leeftijd. Een vergelijking van de twee grafieklijnen leert dat de daling van de vruchtbaarheid eerder inzette en zich sneller voltrok dan de stijging van de nuptialiteit. Bezien we dit door een malthusiaanse bril dan luidt de conclusie dat de beperking op het huwen pas losgelaten werd toen men de vruchtbaarheid binnen het huwelijk onder controle had. Er was dus geen sprake van een proletarische tussenfase waarin een toegenomen aantal (jong) gehuwden zorgde voor een korte periode van zeer hoge geboortecijfers.

Tabel 3.1 De ontwikkeling van I_g en I_m in Nederland en de omliggende landen

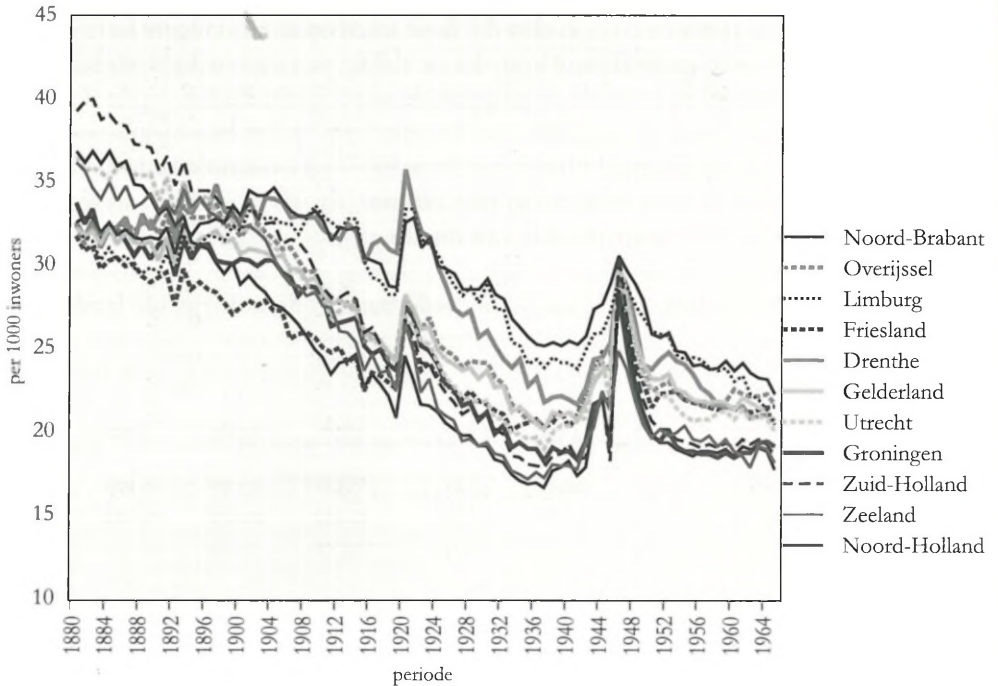
	I_g				I_m			
	1870	1900	1930	1960	1870	1900	1930	1960
I.1 Nederland	0,845	0,752	0,446	0,394	0,438	0,450	0,499	0,630
<i>België</i>	0,749	0,534	0,282	0,289	0,435	0,479	0,602	0,705
<i>Duitsland</i>	0,760	0,664	–	0,293	0,472	0,513	–	0,644

Bron: Princeton EFP, Thirty-Year Data File

De eerste vraag die we ons nu moeten stellen, is of Nederland zich met deze ontwikkeling voegde naar het algemene Europese beeld. Ter vergelijking presenteren we hier eerst de waardes voor I_g en I_m van Duitsland en België. De conclusie is zonneklaar: Nederland was een laatkomer waar het de modernisering van het demografisch gedrag betreft. Niet alleen was de vruchtbaarheid er in 1870 zeer hoog, tot 1960 toe bleef het land zich onderscheiden door een relatief hoge waarde. De verschillen in nuptialiteit waren aan het begin van de hier bestreken periode geringer, maar het proces van modernisering voltrok zich in België en Duitsland veel sneller. Daarmee is het eerste kenmerk van Nederlands vruchtbaarheidsdaling vastgesteld: Nederland liep achter de Europese ontwikkeling aan.

Een tweede kenmerk is minstens zo belangrijk. Binnen Nederland was sprake van grote regionale verschillen. Vooral de zuidelijke provincies waren lange tijd centra van hoge vruchtbaarheid. Ansley Coale vond in 1870 voor heel Europa zes regio's met een zeer hoge vruchtbaarheid en in 1900 zeven. In beide gevallen behoorde Nederlands Limburg tot die groep.¹⁴ De kans bestaat dus dat enkele provincies het landelijke gemiddelde zodanig hebben beïnvloed dat dit het eerder geschetste afwijkende beeld van Nederland veroorzaakt heeft. Tabel 3.2 leert dat dit niet het geval was, want zelfs in 1960, toen de daling ook in Nederland al ver gevorderd was, lag de I_g voor de 'modernste' provincies nog ruim boven het Belgische en Duitse gemiddelde.

Grafiek 3.4 De geboortecijfers van de Nederlandse provincies, 1880-1965

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; CBS, *Statline*

Het verloop op lange termijn van de provinciale geboortecijfers is weergegeven in grafiek 3.4, nu weer met behulp van het geboortecijfer, dat in tegenstelling tot de I_g een jaarlijkse berekening mogelijk maakt. Drie incidentele uitschieters zijn duidelijk aanwijsbaar, maar de structureel dalende trend is eveneens zichtbaar. In 1892 deed de landbouwcrisis zich overal nadrukkelijk voelen, maar er waren ook twee uitschieters naar boven bij de afloop van de twee wereldoorlogen. Voor de volkstellingsjaren kunnen we nagaan of het ruwe geboortecijfer zorgt voor een vertekening. Daartoe is in tabel 3.2 de vruchtbaarheid ook berekend in de meer genuanceerde maat I_g , zodat verschillen in leeftijdsopbouw en aandeel gehuwden kunnen worden ingecalculereerd. Noord-Brabant en Limburg waren in elk jaar van waarneming de provincies met zeer hoge vruchtbaarheid, in 1869 geflankeerd door Zeeland en in 1960 door Overijssel. Deze situatie bleef gehandhaafd tijdens de algemene daling die in alle provincies zichtbaar was. Een laag geboortepil was aanvankelijk kenmerkend voor het noorden van het land, maar vanaf 1900 werd deze positie overgenomen door het Westen.

Door dit alles dringen zich twee vragen op: waarom Nederland als geheel zo traag moderniseerde in vergelijking met andere landen, én hoe de wisselende regionale verschillen binnen het land te verklaren zijn. Het zoeken naar een antwoord op deze vragen

Tabel 3.2 De ontwikkeling van I_g in de Nederlandse provincies, 1869-1960

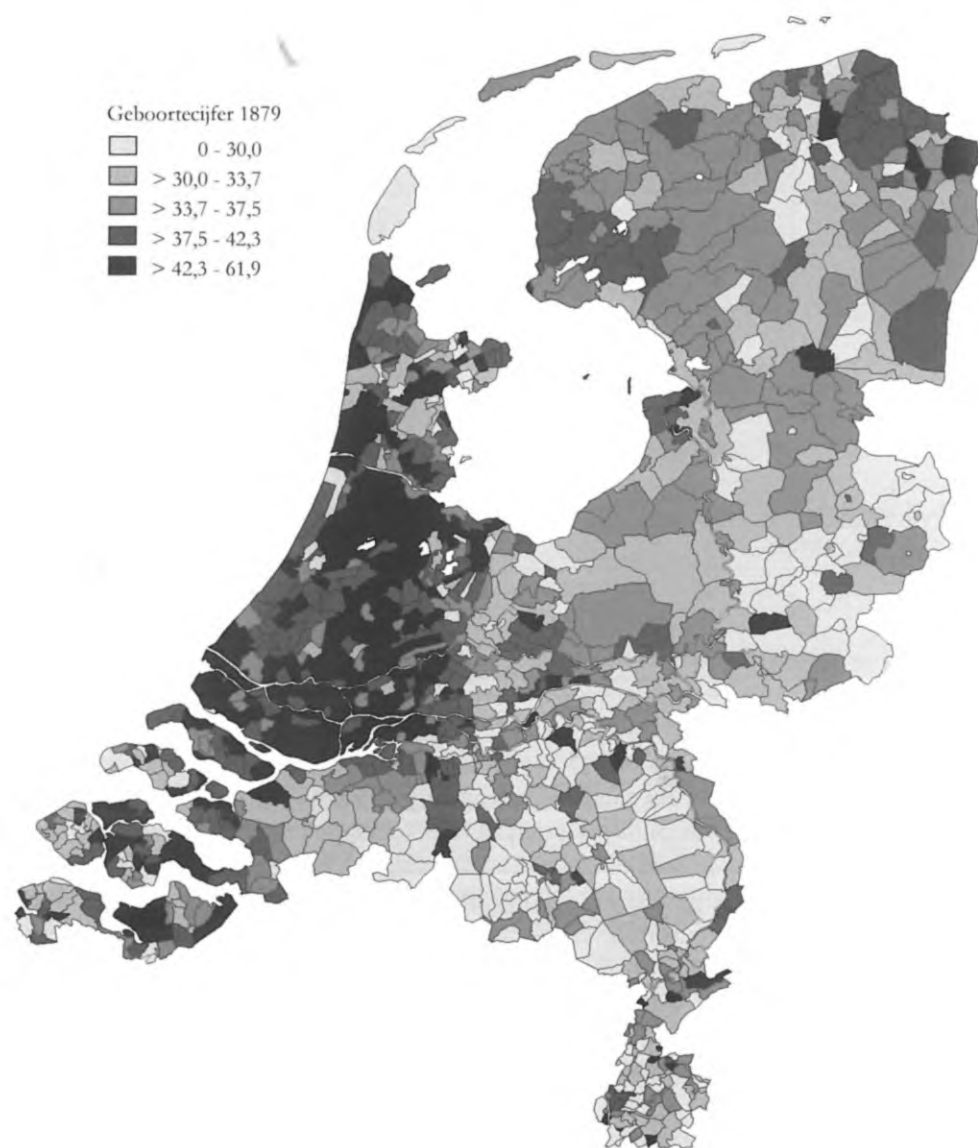
<i>Provincie</i>	<i>1869</i>	<i>1900</i>	<i>1930</i>	<i>1960</i>
Drenthe	0,750	0,757	0,521	0,390
Friesland	0,771	0,633	0,445	0,429
Gelderland	0,830	0,797	0,509	0,422
Groningen	0,786	0,699	0,408	0,357
Limburg	0,897	0,968	0,590	0,424
Noord-Brabant	0,931	0,954	0,660	0,468
Noord-Holland	0,798	0,638	0,344	0,358
Overijssel	0,786	0,755	0,474	0,440
Utrecht	0,884	0,804	0,449	0,408
Zeeland	0,919	0,742	0,389	0,356
Zuid-Holland	0,894	0,754	0,387	0,356

Bron: Th. Engelen en H. Hillebrand, 'Fertility and nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies* 40 (1986) 487-503

is steeds een kenmerk geweest van de Nederlandse historiografie ter zake. Toen E.W. Hofstee in 1954 het debat opende, probeerde hij al een verklaring te vinden voor de grote regionale verschillen in de geboortecijfers.¹⁵ De individualisering en industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw legden de bijl aan de wortel van het traditionele huwelijkspatroon. Steeds meer mensen ontvingen hun inkomen uit in loondienst verrichte werkzaamheden en de oude patriarchale verhoudingen tussen werkgever en knecht werden vervangen door industriële arbeidsverhoudingen. Voor arbeiders betekende dit dat het wachten op een gegarandeerd inkomen kwam te vervallen. Uit de onvoorspelbare ontwikkelingen op de arbeidsmarkt trokken zij de conclusie dat het uitstellen of afstellen van een huwelijk geen zin had. Daarmee zouden ook de samengestelde huishoudens zijn verdwenen. Ongehuwde broers en zusters die inwoonden bij de wel getrouwde oudere broer, werden een uitzondering. In deze periode, door Hofstee de 'proletarische tussenfase' gedoopt, werd er simpelweg meer en op jongere leeftijd getrouwd. Bij ontstentenis van geboortebeperving zou dit hebben geleid tot een forse toename van het geboortecijfer. Toen de druk daarvan te groot werd, was de introductie van anticonceptie binnen het huwelijk een kwestie van tijd. Het 'modern voortplantingspatroon' werd een feit.

Hofstees schets van de ontwikkeling in drie fasen is uitvoerig en deels terecht bekritiseerd. Er bleken, op een enkele regio na, geen uitgebreide huishoudens (dus met ongehuwde broers en zusters) te bestaan vóór 1850 en Hofstees inzichten waren bovendien gebaseerd op gegevens van een te hoog aggregatieniveau.¹⁶ Zelfs uit de hier gepresenteerde grafiek 3.3 is af te leiden dat er geen sprake is geweest van een proletarische tussenfase, wanneer er bij het meten van de vruchtbaarheid rekening gehouden wordt met de leeftijdsopbouw en de burgerlijke staat van de bevolking. De trouwlust nam pas toe toen

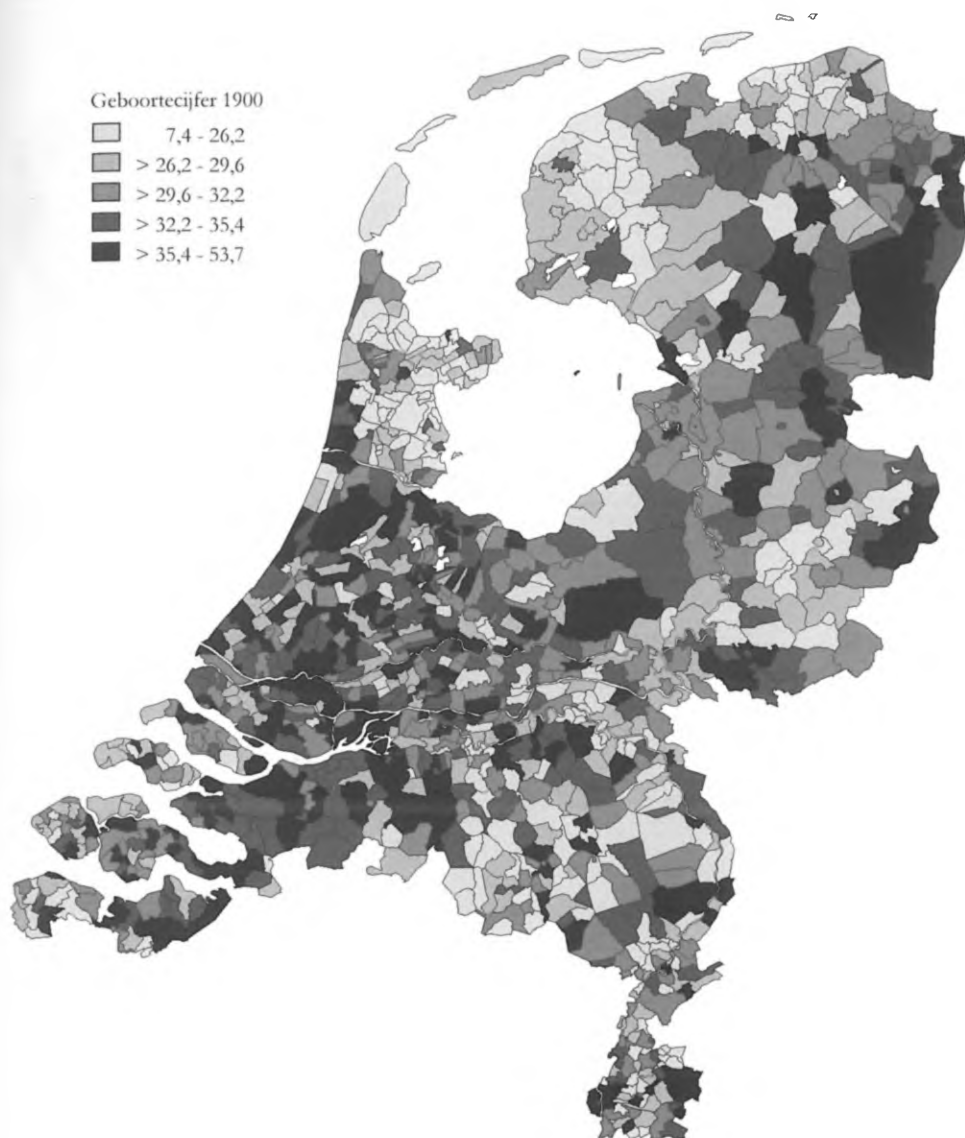
Kaart 3.1 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1879

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

de vruchtbaarheid binnen het huwelijk beheersbaar werd, maar zelfs toen nog veel geleidelijker dan de daling van de vruchtbaarheid. Dit laat onverlet dat Hofstee op één punt wel degelijk gelijk had. Er was in ons land duidelijk sprake van grote regionale verschillen en de ontwikkeling naar een modern demografisch patroon lijkt inderdaad te lopen zoals Hofstee het zag, van noordwest naar zuidoost.

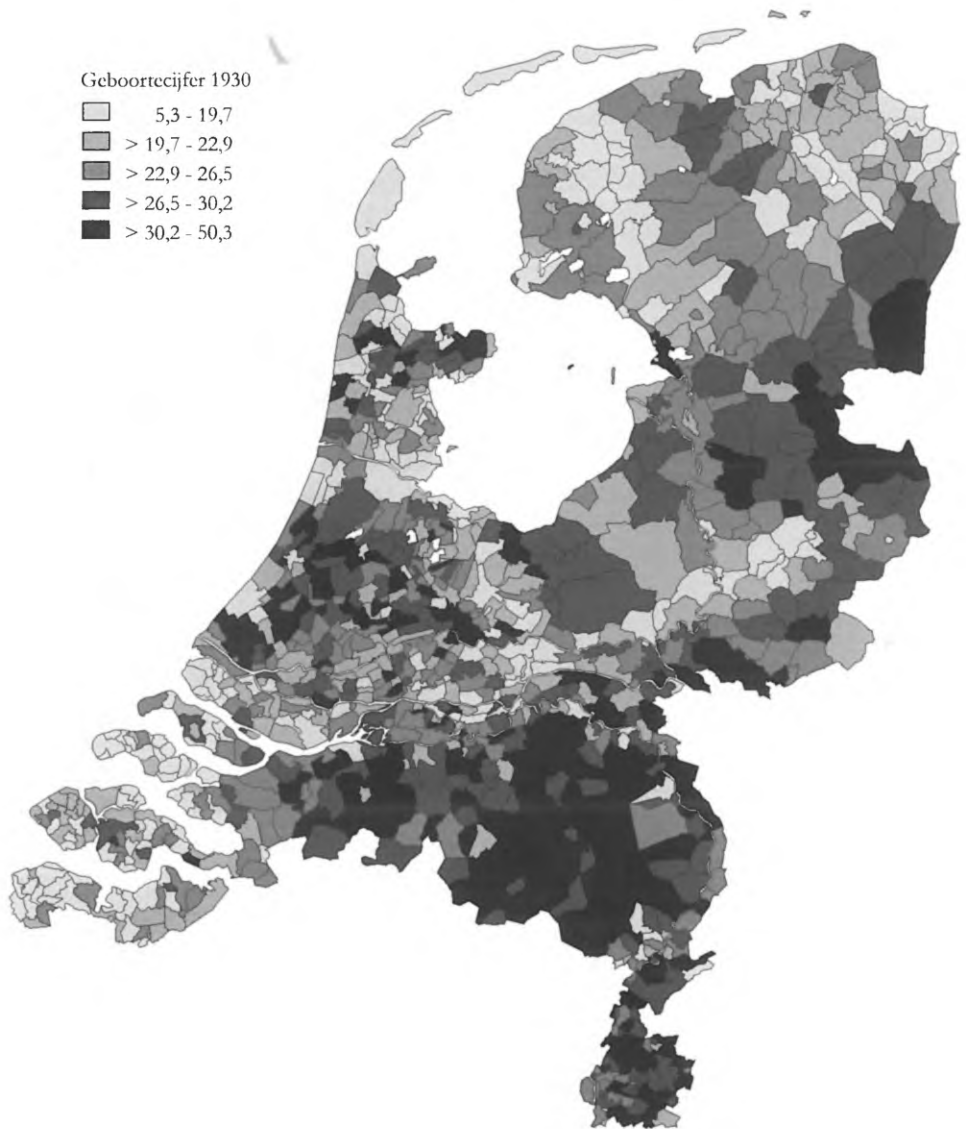
Kaart 3.2 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1900

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

Dit patroon was al in 1879 waarneembaar. We zien op de kaart van dat jaar dat het gebied met hoge geboortecijfers in enge zin samenviel met de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland. Daarnaast kenden ook Zeeland, Groningen en Friesland relatief veel gemeenten met een hoge vruchtbaarheid. Het totale beeld lijkt er daarom op te wijzen dat er een lijn liep van noordwest naar zuidoost Nederland. Ten westen van die lijn kwamen er meer geboorten voor dan ten oosten ervan.

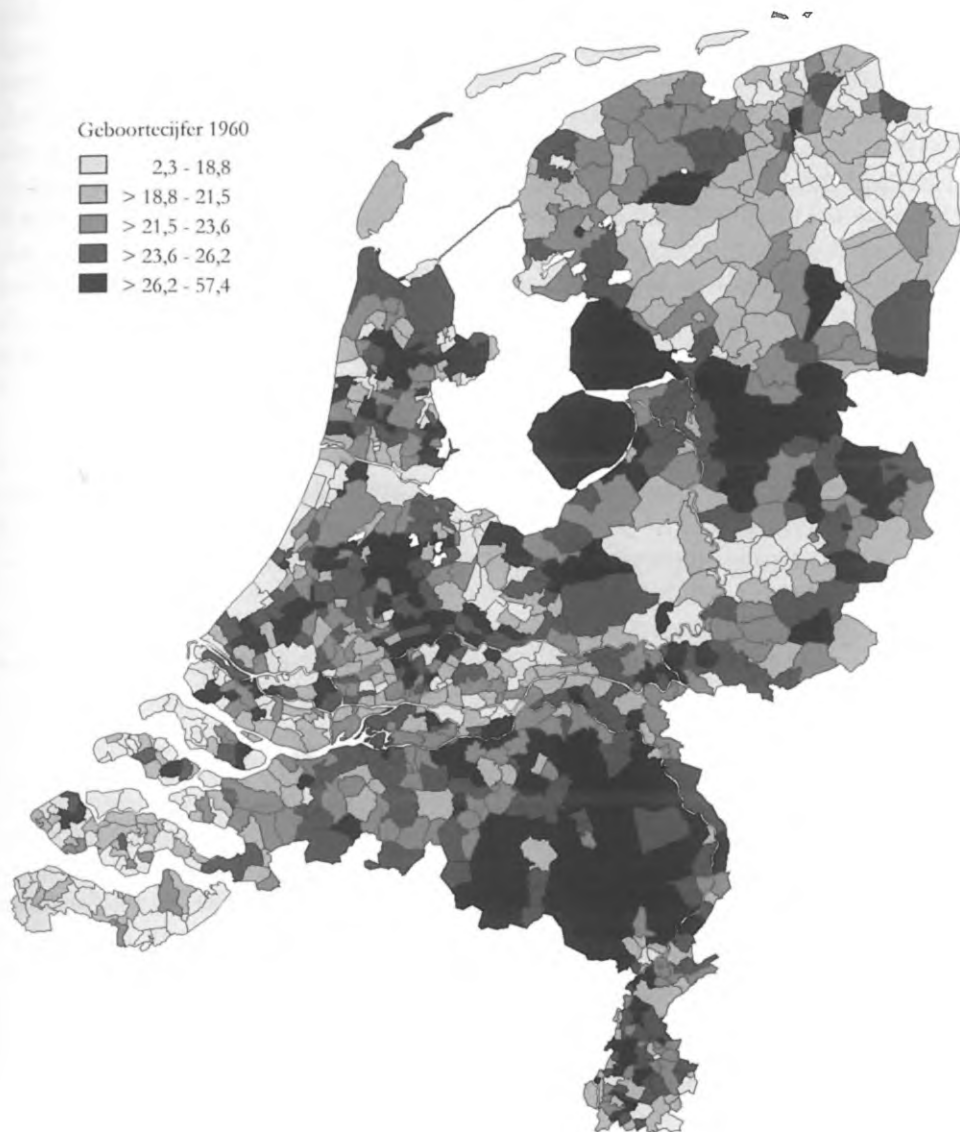
Kaart 3.3 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1930

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

Er dringt zich meteen een vergelijking op met wat 'de breuklijn Rome-Reformatie' wordt genoemd. Die breuklijn loopt namelijk ongeveer op dezelfde plaats en deelt het land op in een katholiek (oost) en protestants (west) deel. Aangezien deze kaart de ruwe geboortecijfers per 1000 van de bevolking bevat, is de invloed van differentieel trouwgedrag heel groot. Kijken we naar het aantal huwelijken per 100 inwoners in 1850, dan blijken

Kaart 3.4 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1960

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

de provincies ten westen van de genoemde lijn (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland, Groningen en Friesland) inderdaad een nuptialiteit te hebben die boven het landelijk gemiddelde lag, terwijl de cijfers van de andere provincies lager dan het gemiddelde waren. Er heerste in Nederland dus nog een relatief eenvoudige malthusiaanse logica: als er veel vrouwen getrouwd waren, was het aantal geboorten ook hoog.

Op kaart 3.2 is de momentopname voor 1900 weergegeven. We vinden er een eerste bevestiging van Hofstees beschrijving van de verschuiving in demografisch gedrag. Het aantal gemeenten met een hoge vruchtbaarheid in de kop van Noord-Holland en Friesland en Groningen is aanzienlijk minder geworden. De beide Hollandse provincies hebben nog wel steeds een hoog geboortecijfer, maar ook in Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg zijn nu meer gemeenten te vinden met een bovengemiddelde vruchtbaarheid. Deze ontwikkeling blijkt een structureel karakter te hebben, want in 1930 (kaart 3.3) vinden we opnieuw de 'breuklijn Rome-Reformatie' terug. Nu echter is de hoogste vruchtbaarheid te vinden in de oostelijke provincies, terwijl zich in Noord-Holland en Zuid-Holland nog maar enkele centra met hoge geboortecijfers bevinden. In 1960, ten slotte, vinden we een spiegelbeeld van de situatie in 1870 (kaart 3.4). De hoogste vruchtbaarheid concentreerde zich toen in oostelijk en zuidelijk Nederland. De relatie met het huwelijksgedrag was bovendien volledig verdwenen. In Nederland werd de voortplanting vooral geregeld volgens neomalthusiaanse principes.

Gebleken is dat het eenvoudiger is het proces van vruchtbaarheidsdaling te beschrijven dan het te verklaren. Voor een deel volgde ons land ook in dit opzicht de ontwikkelingen die in heel Europa terug te vinden waren. Binnen het European Fertility Project (EFP) van Ansley Coale is diepgaand onderzoek verricht naar de vruchtbaarheidsdaling in Europa. Een van de belangrijkste uitkomsten van dit project was dat de regionale verschillen binnen Europa niet alleen te verklaren zijn uit de verschillen in economische groei. Ook de werking van 'culturele' invloeden werd overtuigend aangetoond.¹⁷ Voor een deel gelden deze verklaringen ook voor Nederland, maar daarnaast zijn er specifieke kenmerken te onderscheiden. Op dit laatste komen we in deze bijdrage uitvoerig terug.

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat de demografische ontwikkeling in Nederland na 1880 ten opzichte van omliggende landen laat en traag was, en dat er tevens opvallende verschillen zijn waar te nemen *binnen* Nederland. Weliswaar lijken de geografische spreiding en de ontwikkeling daarin een duidelijk patroon te vertonen, maar vooralsnog is niet duidelijk hoe dit moet worden verklaard. We zullen ons nu bezinnen zowel op de speciale positie van Nederland als op de achtergrond van de regionale verschillen.

Allereerst de vraag waarom Nederland binnen Europa zo'n uitzonderlijke positie innam. Waarom begon de vruchtbaarheidsdaling hier laat en waarom nam de daling zoveel tijd in beslag? Hier zag E.W. Hofstee wel een rol weggelegd voor religie. Het 'georganiseerde confessionalisme' drukte volgens hem vanaf 1875 een zo belangrijk stempel op de Nederlandse samenleving, dat de denkbeelden van deze groep ook 'opgelegd' werden aan die Nederlanders die officieel niet-godsdienstig waren. Voor een belangrijk deel was dit een onbewust proces; Hofstee noemde dit verschijnsel 'asymmetrische tolerantie'. Het bereikte volgens hem zijn hoogtepunt in het interbellum en ging gepaard met een beteugeling van de seksuele driften in ons land die veel sterker was dan elders. Zo is ook het relatief lage niveau van onwettige geboorten te verklaren.¹⁸

Voor de hier gezochte verklaring voor regionale verschillen in vruchtbaarheid gaf Hofstee eveneens de eerste aanzet,¹⁹ al moet meteen worden gezegd dat deze aanzet niet helemaal helder is. Kern van zijn betoog is dat het doordringen van een zogenaamd

‘modern cultuurpatroon’ de oorzaak is van de opeenvolging van de drie fasen van het proces, maar ook voor de regionale verschillen ter zake. Wat moeten we verstaan onder dit modern cultuurpatroon? Hofstee definieert het als het vermogen van historische actoren om, wanneer ze daartoe worden uitgedaagd door nieuwe omstandigheden, bewust hun levenswijze te veranderen als ze daarmee een verbetering van hun levensstandaard kunnen verwerven. Deze omschrijving mag terecht vaag worden genoemd. Over één ding is Hofstee echter heel expliciet: de religie kan niet als verklaring worden aangevoerd. Nog in 1981 stelde hij dat door de tijd heen de religie in Nederland een ondergeschikte rol speelde als verklaring voor de bestaande regionale verschillen. Religie zorgde volgens hem hooguit voor een nuancering binnen de regionale patronen en ontwikkelingen.²⁰ Opmerkelijk is dus dat hij de positie van Nederland als geheel in vergelijking met de omliggende landen wél door religie verklaarde, maar de verschillen binnen Nederland niet.

Zoals te verwachten in het verzuilde Nederland leidde deze pertinente opvatting tot een felle discussie met onderzoekers die juist in de speciale religieuze verhoudingen van ons land de oorzaak meenden te zien van de ruimtelijke verschillen in vruchtbaarheid. F. van Heek bijvoorbeeld kwam bij de verklaring van de verschillen uit bij het geboortenniveau van de Nederlandse rooms-katholieken. Het was deze groep die in zijn ogen verantwoordelijk was voor de trage daling van de vruchtbaarheid in Nederland.²¹ Nu is genoegzaam bekend dat de katholieke leer fel ageerde tegen elke vorm van geboortebeperving. Een blik op de katholieke bijdragen aan de discussie over geboortebeperving is hoogst illustratief. De roomse arts Greidanus schuwde in 1904 geen oratorische mogelijkheid om het neomalthusianisme te bestrijden. In zijn ogen was het dreigement van overbevolking een volslagen fictie. Nederland was helemaal niet vol en de aarde kon een groeiende bevolking gemakkelijk voeden. Bovendien predikte de neomalthusianen volgens Greidanus de verkeerde methoden ter beperking van het geboortetal: ‘Voor de zedelijke zelfbeperking van Malthus hebben zij gegeven een onzedelijke leer van onverantwoordelijke losbandigheid. Hun eenige angst is te zorgen, dat die immoreele losbandigheid niet moge gepaard gaan met eenig gevaar voor bevruchting.’²² Deze auteur verwoordt zo een mening die bij veel traditionele auteurs is terug te vinden. Erger nog dan de geboortebeperving op zich achtten zij de mogelijkheid dat dit de deur naar een losbandig leven zou openzetten. Hoe het ook zij, Hofstee en Van Heek voerden hierover tot in de jaren zestig een felle pennentwist, zonder dat zij elkaar nader kwamen.

J.D. Buissink nam in 1970 de fakkel van Van Heek over. Ook hij beschouwde de felle tegenstand van de rooms-katholieke kerk tegen neomalthusiaanse praktijken als de oorzaak van de regionale verschillen in de Nederlandse vruchtbaarheid. Buissink draaide Hofstees redenering om door te stellen dat religie het algemene patroon bepaalde en dat andere factoren hooguit in nuanceverschillen daarbinnen resulteerden.²³ Hofstee was niet onder de indruk. Natuurlijk, zo gaf hij toe, zijn er verschillen tussen katholieken en niet-katholieken binnen één regio, maar de verschillen tussen katholieken wonend in verschillende regio’s zouden nog groter zijn.²⁴

Het valt te begrijpen dat deze discussie na twintig jaar doodgebloed was door gebrek aan nieuwe inzichten. In wezen lukte het geen van de deelnemers aan de pennensrijd

de eigen stelling te verlaten en herhaalde men keer op keer dezelfde, inmiddels overbekende argumenten. Pas in 1984 zorgde een artikel van O. Boonstra en A. van der Woude voor een nieuwe benadering. Die vernieuwing zat niet zozeer in het gebruik van andere verklarende variabelen, als wel in een meer geavanceerde statistische analyse én in een andere formulering van de afhankelijke variabele. Zo wezen Boonstra en Van der Woude erop dat het *niveau* van de vruchtbaarheid op enig moment door andere invloeden kan worden verklaard dan de *ontwikkeling* tussen twee meetmomenten. Uit de analyse van een steekproef van 375 Nederlandse gemeenten bleek hoe een uitweg gevonden kon worden uit de oude patstelling. Religie bleek inderdaad van groot belang voor de verschillen in vruchtbaarheid, maar alleen als op verschillende momenten de differentiële niveaus van de gemeentelijke vruchtbaarheid werden bestudeerd. Wanneer de ontwikkelingen tussen twee peilmomenten vergeleken werden, verviel het effect van religie.²⁵ In wezen toonden deze auteurs zo aan dat geen van de eerdere discussianten volledig gelijk had, maar beide kampen voor een deel. Nu had hun onderzoek betrekking op de negentiende eeuw. De vraag was natuurlijk of deze bevinding ook zou opgaan voor de twintigste eeuw.

Engelen en Hillebrand hebben een poging ondernomen op deze vraag een antwoord te formuleren. Daartoe bestudeerden zij de achtergronden van vruchtbaarheid en trouwedrag op het niveau van de Nederlandse provincies voor de periode 1850 tot 1960. Ze hanteerden daarbij twee maten voor veranderende mentaliteit: het percentage traditionele religies in een provincie, te weten rooms-katholieken en gereformeerden, en het percentage liberaal of socialistisch stemmenden. Daarnaast werden de gebruikelijke maten voor economische modernisering opgenomen, het percentage werkenden in de primaire sector, verstedelijking, vrouwenarbeid buiten de huiselijke sector, et cetera. Voor elk volkstellingsjaar opnieuw bleek de invloed van religie doorslaggevend te zijn voor het verklaren van de vruchtbaarheidsverschillen tussen de provincies. Deze bevinding sluit zowel aan bij de conclusies van Van Heek c.s. als bij die van Boonstra en Van der Woude. Bij de ontwikkelingen tussen twee volkstellingsjaren echter bleken economische factoren een belangrijke rol te spelen, alhoewel ook hier, zij het in mindere mate, religie van invloed was. Dit sluit aan bij de redenering van Hofstee.²⁶ De conclusie moet daarom luiden dat het maken van een onderscheid tussen niveaueverschillen aan de ene kant en verschillen in ontwikkeling aan de andere kant onmisbaar is om te begrijpen hoe de kenmerken van de Nederlandse bevolking moderniseerden.

De op de bovenstaande wijze bewezen statistische samenhangen vragen nog om een nadere inhoudelijke verklaring. Hoe moeten we de verschillende verklaring voor niveau en ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid begrijpen? Een belangrijk aanknopingspunt werd geboden door Ch. Wilson en R. Lesthaeghe in 1986.²⁷ Bij hun analyse van de vruchtbaarheidsdaling in zes Europese landen maakten zij een onderscheid tussen twee aspecten van die daling.²⁸ In de eerste plaats moest geboortebeperving economisch aantrekkelijk zijn voor de betrokken echtparen. Zeker toen de industrialisatie de familiewijze productie verving, werd een kleiner aantal kinderen wenselijk. Een samenleving kwam zo immers in de situatie dat de stroom van geld en goederen niet meer van de kinderen de naar ouders liep, maar andersom. Kinderarbeid werd na de invoering van

arbeidswetten onmogelijk en de verplichte schoolgang zorgde er vervolgens voor dat kinderen ook duurder werden. Daar kwam nog bij dat zich in dezelfde periode een spectaculaire daling van de kinder-en zuigelingensterfte voordeed. Indien we ervan uitgaan dat ouders een idee hadden over de gewenste gezinsgrootte, dan zou alleen al deze laatste reden *ceteris paribus* geleid hebben tot een geringer aantal geboorten. Op diverse plaatsen is aangetoond dat de eerste fase van de vruchtbaarheidsdaling aldaar niet het gevolg was van ouders die *minder* kinderen wilden, maar van ouders die *evenveel* kinderen wilden en daartoe minder geboorten nodig hadden.

Dat is echter maar één zijde van de medaille, betoogden Lesthaeghe en Wilson. Geboortebeperking moest niet alleen economische voordelen bieden voor de echtparen, deze moest ook moreel acceptabel zijn. Zoals bekend bestond er vanuit kerkelijke kringen een heftige oppositie tegen de introductie van neomalthusiaanse gedragswijzen. Daar waar het katholieke en, in iets mindere mate, het gereformeerde geloof domineerden, verwachtten Wilson en Lesthaeghe een tragere daling van de vruchtbaarheid. Indien echter de secularisatie verder was voortgeschreden, werd de daling hierdoor juist gestimuleerd. De resultaten van het onderzoek bevestigden hun aannames. Toen de familiale, arbeidsintensieve productiewijze verdween, merkte men de economische prikkel om minder kinderen te krijgen. Het effect van deze prikkel kon echter niet rechtstreeks worden vertaald naar het gemeten kindertal. Veel hing af van de morele acceptatie van moderne geboortebeperkingstechnieken. De voorspelle verschillen tussen katholieke en protestantse landen kwam daarbij duidelijk naar voren.

Dit artikel heeft een belangrijke invloed uitgeoefend op twee Nederlandse proefschriften waarin op gemeentelijk niveau de daling van de vruchtbaarheid is bestudeerd.²⁹ In beide gevallen werd uitgegaan van een expliciet model waarin zowel de economische *motivatie* als de mentale *acceptatie* van nieuw voortplantingsgedrag op hun verklarende waarde werden beproefd. Voor de gemeenten in de provincies Limburg gold natuurlijk dat deze bevolkt werden door een nagenoeg homogeen katholieke populatie. Toch was ook hier de werking aan te tonen van de factor religie. Deze kon in deze provincie dan weliswaar niet gemeten worden als het percentage katholieken, maar wel door de *beleving* van het geloof door de Limburgers af te leiden uit hun kiesgedrag. Hoeveel inwoners van een gemeente kozen in de anonimiteit van het stemhokje voor niet-katholieke partijen? Men veronderstelde natuurlijk dat deze mensen ook inzake de voortplanting een meer op niet-katholieken gelijkend gedrag zouden vertonen. Alhoewel deze maat in theorie interessant leek, leverde hij bij empirische toetsing maar een kleine bijdrage aan de verklaarde variatie.

Het waren de economische variabelen die een steeds grotere rol gingen spelen bij de verklaring van de vruchtbaarheidsverschillen binnen Limburg. Gold dit in 1910 nog voor 17%, in 1960 verklaarde alleen de economie al 61% van de verschillen. Opvallend is dat de dynamiek in de vruchtbaarheid nauwelijks verklaard kan worden. Engelens conclusie hieruit is dat het mentale katholieke 'filter' in 1910 en 1930 nog in staat was de prikkels die ook toen al van de economie uitgingen, geheel of gedeeltelijk te neutraliseren. De secularisering in de loop van de twintigste eeuw verzwakte het filter steeds meer, waardoor de economische toestand steeds directer de vruchtbaarheid ging bepalen.

Hillebrand introduceerde nog een ander element ter verklaring. Hij onderscheidde in Groningen en Utrecht de daar bestaande dialectgebieden. Zijn hypothese luidde dat taal als voornaamste communicatiemiddel zorgde voor het doorgeven van inzichten en opvattingen. Hij bouwde daarbij voort op bevindingen die waren opgedaan in België en Spanje.³⁰ Lesthaeghe had bijvoorbeeld laten zien dat de taalgrens ook een haarscherpe scheiding vormde tussen twee verschillende demografische systemen. Hillebrands conclusie was niet eenduidig. Slechts in Groningen was de invloed van dialectgrenzen aanwijsbaar, een gegeven dat overigens moeiteloos ingepast kan worden in het motivatie- en acceptatiemodel, want de taal versterkt of verzwakt het veronderstelde mentale filter door het creëren van een gezamenlijke cultuur.

Weten we nu precies hoe de vruchtbaarheidsdaling in Nederland verklaard moet worden? Dat is zeker nog niet het geval. Voor Limburg bijvoorbeeld gold dat er, hoewel de verklarende waarde van het gebruikte model steeds beter werd, belangrijke verschillen onverklaard bleven. Sterker nog, de vruchtbaarheid die 'overbleef' na toepassing van het regressiemodel vertoonde een duidelijke clustering in aansluitende gebieden. Engelen kon slechts constateren dat er sprake was van een 'regionale cultuur' die niet gevangen werd in de gehanteerde variabelen. Kennelijk leefden er in zulke gebieden gezamenlijk gedragen opvattingen die de inwoners onderscheidden van inwoners van andere gebieden. Uit de studies van Engelen en Hillebrand is duidelijk geworden dat voor het opsporen daarvan grotere gebieden moeten worden bestudeerd en er verfijndere variabelen moeten worden gehanteerd voor het meten van 'mentaliteit'. Bovendien is het maar de vraag of verklaringen voor individueel gedrag gevonden kunnen worden door alleen gegevens van provinciaal of gemeentelijk niveau te bestuderen. Op deze wijze kan men immers alleen uitspraken doen over 'gemiddeld' of 'gestileerd' gedrag en de bepalende factoren daarvoor. Pas wanneer data op individueel niveau in het onderzoek betrokken worden, zijn meer definitieve conclusies bereikbaar. De volgende stap in ons betoog brengt ons naar dat niveau.

Een weinig gebruikt, maar effectief hulpmiddel om dichter bij de beantwoording van onze vragen te komen, wordt ons aangereikt door een onderdeel van de volkstelling van 1960. Het betreft hier op individueel niveau verzamelde informatie die weliswaar in categorieën is samengevoegd, maar die toch een meer gedetailleerde analyse mogelijk maakt dan mogelijk was met de tot nu toe in dit boek gebruikte gegevens. Bij de genoemde volkstelling werden retrospectieve vragen gesteld aan alle op dat moment in Nederland levende echtparen.³¹ Hun werd verzocht om opgave te doen van het jaar van huwelijksluiting, gevraagd of men al eerder was gehuwd geweest en hoeveel levend geboren kinderen er uit het bestaande huwelijk waren voortgekomen. Aan deze gegevens voegde men verder toe de huwelijksleeftijd en de kerkelijke gezindte van de vrouw, alsmede het inkomen en het beroep van het gezinshoofd. Men kan aan deze bron dus gegevens ontleen over het gemiddelde aantal levend geboren kinderen per huwelijk, maar ook over het aantal kinderloos gebleven huwelijken. Beide maten geven inzicht in het bewust beperken van het kindertal.

Dat is ontegenzeggelijk een schat aan nuttige informatie, maar de bron kent ook beperkingen. Het feit dat alleen in 1960 *nog bestaande* huwelijken werden meegenomen, betekent dat we een selectie van de gezondste echtparen hebben, wat zeker geldt voor de vroeg in de twintigste eeuw of laat in de negentiende eeuw getrouwde personen. Bovendien werden geloof, beroep en inkomensniveau vermeld op het moment van de telling, dus 31 mei 1960. We mogen echter niet zonder meer aannemen dat deze informatie voor de hele huwelijkse periode heeft gegolden, al was de Nederlandse samenleving in de bestreken periode lang niet zo dynamisch als later het geval was. Tot slot dient vermeld te worden dat de gegevens van een aantal groepen van gemeenten verloren zijn gegaan. Het betreft de stad Groningen en de groep 'plattelandsgemeenten binnen de provincie Groningen'. Van de steden Eindhoven en Arnhem, alsmede van een groep gemeenten in het Gooi, zijn bovendien niet voor alle sociale beroepsgroepen de vruchtbaarheidsgegevens bewaard. We gaan er niettemin van uit dat deze beperkingen de bruikbaarheid van de gegevens maar marginaal beïnvloeden. In totaal hebben we immers de beschikking over informatie over de vruchtbaarheid en sociale kenmerken van 797.102 huwelijken, in 730.108 waarvan daadwerkelijk kinderen werden geboren. Dan gaat de wet van de grote getallen gelden.

Hoe is de vruchtbaarheid van bestaande huwelijken gepresenteerd? Om te beginnen is alleen de informatie over *eerste* huwelijken bewaard gebleven. Deze eerste huwelijken zijn samengevat in een aantal huwelijkscohorten, waarvan we hier alleen die huwelijken meenemen die geacht mogen worden in 1960 hun vruchtbare periode te hebben afgesloten. Dit betreft echtparen gehuwd vóór 1919, tussen 1919 en 1923, tussen 1924 en 1928, tussen 1929 en 1933, en tussen 1934 en 1938. De eerste groep is een verzamelgroep waarin gegevens over een groot cohort zijn samengevat. Bedenk bijvoorbeeld dat mensen die op twintigjarige leeftijd trouwden in 1900 en dus in 1960 80 jaar werden, ten tijde van de telling nog leefden. In de beschikbare gegevens vinden we een aantal grote steden apart vermeld, maar kleinere gemeenten zijn samengevat in clusters (plattelandsgemeenten, Drenthe et cetera). Verder zijn er van de huwelijksleeftijden van de vrouw drie categorieën gemaakt: gehuwd vóór 25 jaar, van 25 tot en met 29 jaar, en vanaf 30 jaar. Bij het geloof is onderscheid gemaakt tussen rooms-katholiek, nederlands hervormd, gereformeerd, 'Andere of onbekende kerkelijke gezindte' en 'Geen kerkelijke gezindte'. De beroepen ten slotte kenden een onderverdeling in vijftien groepen: bedrijfshoofden in de landbouw, overige bedrijfshoofden met personeel, overige bedrijfshoofden zonder personeel, vrije beroepen, hogere employés, overige employés met een jaarinkomen boven f 5500, overige employés met een jaarinkomen onder f 5500, landarbeiders, overige arbeiders met een jaarinkomen boven f 5500, overige arbeiders met een jaarinkomen tussen f 3750 en f 5500, overige arbeiders met een jaarinkomen beneden f 3750, medewerkende gezinsleden, vroegere bedrijfshoofden in de landbouw, vroegere landarbeiders en alle overige vroegere beroepen. Op deze manier hebben we derhalve een tabel ter beschikking met vijf ingangen: regio, huwelijkscohort, beroepsgroep, huwelijksleeftijd en geloof. Voor elke combinatie van deze variabelen weten we het totale aantal huwelijken, het totale aantal niet-steriele huwelijken en het totale aantal levend geboren kinderen. Zoals gezegd kunnen we naast het gemiddelde kindertal dus ook het percentage kinderloze huwelijken berekenen.

Tabel 3.3 Het gemiddelde aantal levend geboren kinderen per niet-steriel huwelijk per provincie, Nederland

	Huwelijkscohort					niet-steriele huwelijken
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938	
Drenthe	5,5	4,4	4,1	4,0	3,8	25.343
Friesland	4,5	3,9	3,9	3,9	4,0	41.925
Gelderland	5,1	4,3	4,1	4,1	4,0	88.338
Groningen	4,7	3,7	3,4	3,3	3,2	15.587
Limburg	7,0	5,8	4,9	4,8	4,5	49.833
Noord-Brabant	7,0	5,7	5,5	5,4	5,4	69.365
Noord-Holland	4,1	3,5	3,4	3,3	3,4	152.013
Overijssel	4,9	4,3	4,2	4,1	4,1	57.968
Utrecht	4,6	3,9	3,8	3,9	3,9	47.040
Zeeland	4,6	3,7	3,5	3,4	3,4	25.259
Zuid-Holland	4,9	3,9	3,7	3,6	3,6	157.437
Nederland	5,0	4,2	4,0	4,0	3,9	
Totaal aantal niet-steriele huwelijken	139.994	120.799	134.460	154.935	179.920	730.108

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

Bij de interpretatie van de data in tabel 3.3 moet men bedenken dat we nu niet een periodemaat hanteren (de geboorten in een bepaald jaar of een bepaalde periode), maar een cohortmaat. De huwelijken gesloten tussen 1924 en 1928 brachten bijvoorbeeld nakomelingen voort gedurende een veel langere periode. Bovendien hebben we niet het aantal kinderen per huwelijk berekend, maar de vruchtbaarheid per niet-steriel huwelijk: die huwelijken die minimaal één kind voortbrachten. Niettemin zien we ook nu een daling van de vruchtbaarheid terug, lopend van 5 kinderen per huwelijk gesloten voor 1919 naar een gemiddelde van 3,9 bij de huwelijken gesloten tussen 1934 en 1938. Kijken we naar de provinciale cijfers, dan is de dalende trend eveneens overal zichtbaar. Zelfs de relatieve positie van de provincies ten opzichte van elkaar komt grosso modo overeen met de eerder geconstateerde positie. Noord-Brabant en Limburg herbergden de meest kinderrijke echtparen, terwijl men in het Noorden en westen (Noord-Holland, Zuid-Holland, Groningen en Friesland) de minste kinderen voortbracht.

Er bestaat een interessante overeenkomst tussen het kindertal en het percentage steriele huwelijken. Vanzelfsprekend zal een deel van de echtparen zonder kinderen het kinder-

looszijn hebben betreurd. We gaan er niettemin van uit dat we hier grosso modo met een in elke populatie vergelijkbaar aandeel van doen hebben. De verschillen die we desondanks constateren, zijn dan toe te wijzen aan de bewuste beslissing geen kinderen te krijgen. Het betreft geboortebeperking in de meest strikte zin. De cijfers uit tabel 3.4 spreken duidelijke taal. Naarmate de twintigste eeuw vorderde, nam het percentage kinderloze huwelijken toe, waarbij alleen opvalt dat dit aandeel in het laatste huwelijkscohort weer iets lager kwam te liggen. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat de biologische vruchtbaarheid van Nederlandse echtparen in deze periode zou zijn afgenomen. Hoe dan ook blijkt voor elk cohort weer dat er een sterke negatieve correlatie is tussen de vruchtbaarheid en het percentage steriele huwelijken per provincie.³² Of in andere woorden: naarmate het gemiddelde kindertal kleiner was, was het aantal kinderloze huwelijken groter.

Tabel 3.4 Het aantal steriele huwelijken als percentage van totaal aantal huwelijken per provincie en per cohort in Nederland

	Huwelijkscohort					alle huwelijken
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938	
Drenthe	3,8	4,0	5,5	5,2	5,8	26.643
Friesland	6,2	7,0	7,9	7,5	7,3	45.156
Gelderland	5,7	7,7	8,6	8,5	7,9	95.713
Groningen	4,4	5,5	6,0	7,1	6,9	16.581
Limburg	4,8	7,0	6,5	6,8	6,7	53.266
Noord-Brabant	4,7	6,2	6,8	6,7	7,0	74.109
Noord-Holland	7,6	10,7	12,1	12,0	11,1	170.220
Overijssel	5,0	6,1	7,9	8,1	7,5	62.345
Utrecht	7,1	9,8	10,9	10,2	9,0	51.901
Zeeland	6,8	9,2	10,5	10,4	9,3	27.804
Zuid-Holland	6,1	8,9	10,5	10,4	9,7	173.364
Nederland	6,1	8,3	9,4	9,3	8,7	
Totaal aantal huwelijken	149.104	131.681	148.419	170.759	197.139	797.102

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

Deze eerste conclusies bevatten weinig nieuws. Hooguit kunnen we de eerder gebruikte enigszins abstracte maten nu vertalen naar concrete kindertallen. Het is nu eenmaal gemakkelijker een voorstelling te hebben van een gemiddeld kindertal van 5,0 dan van

een I_g van 0,7. Bovendien wijzen beide gebruikte maten nadrukkelijk in de richting van toenemende geboortebeperking. Zoals gezegd is het ook van belang dat de gegevens uit de volkstelling een combinatie mogelijk maken van sociale, economische, culturele en demografische kenmerken van deze echtparen. Neem nu religie. Dit was een zeer invloedrijke factor voor de vruchtbaarheid, althans volgens een deel van de auteurs op dit gebied. Was dit inderdaad zo, ook nu we over gedetailleerdere informatie beschikken?

Tabel 3.5 Het aantal levend geboren kinderen per geloof en per cohort in Nederland

	Huwelijkscohort					totaal
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938	
rooms-katholiek	6,5	5,7	5,3	5,2	5,1	5,5
Nederlands-hervormd	4,4	3,5	3,3	3,3	3,3	3,6
gereformeerd	5,4	4,6	4,5	4,4	4,4	4,7
ander	3,8	3,1	3,0	3,1	3,1	3,2
geen	3,8	2,9	2,7	2,7	2,8	3,0
Nederland	5,0	4,2	4,0	4,0	3,9	
Totaal aantal niet-steriele huwelijken	139.994	120.799	134.460	154.9351	79.9207	30.108

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

De echtparen die bij de volkstelling van 1960 gegevens verstrekten, brachten hun huwelijkse leven door op het toppunt van de verzuiling, en het is daarom dan ook niet verrassend dat de tabellen 3.5 en 3.6 uitwijzen van hoe eminent belang religie in Nederland was. Voor elk huwelijkscohort weer zien we dat katholieken de meeste kinderen kregen, gevolgd door echtparen van gereformeerden huize. Beide denominaties keurden het actief ingrijpen in de vruchtbaarheid af. Voor hervormden was de introductie van geboortebeperking binnen het huwelijk gemakkelijker. Toen in 1930 op de Lambeth-conferentie van deze denominatie besloten werd dat het kindertal werd overgelaten aan de verantwoordelijkheid van de echtelieden,³³ was dit de bevestiging van een al bestaande praktijk. Uit de tabel kunnen we dan ook aflezen dat hervormden aanzienlijk minder kinderen kregen dan meer orthodoxe protestanten. Mensen die opgaven een andere of onbekende gezindte te hebben, brachten een nog kleiner kindertal ter wereld, terwijl zij die opgaven geen religieuze affiliatie te hebben, consequent het minst vruchtbaar waren. Die volgorde was al te verwachten op grond van de in de literatuur gedane suggesties. Alle echtparen ondervonden overigens wel dezelfde structurele invloeden, want de dalende tendens is bij elke geloofsgroep terug te vinden.

Tabel 3.6 De steriele huwelijken als percentage van het totale aantal huwelijken per geloof en per cohort in Nederland

	Huwelijkscohort					totaal
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938	
rooms-katholiek	5,6	7,3	7,7	7,8	7,6	7,3
Nederlands-hervormd	6,1	8,1	9,6	9,2	8,7	8,3
gereformeerd	5,8	7,3	8,4	8,1	7,8	7,5
ander	7,8	11,5	12,8	12,5	11,4	11,1
geen	6,6	10,0	11,8	12,0	10,9	10,4
Nederland	6,1	8,3	9,4	9,3	8,7	
Totaal aantal huwelijken	149.104	131.681	148.419	170.759	197.139	797.102

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

Dat de verschillen in kindertal het gevolg waren van bewust ingrijpen in de vruchtbaarheid blijkt ook uit de percentages steriele huwelijken (tabel 3.6). Alleen zij die niet christelijk waren of van zichzelf beweerden geen geloof aan te hangen, kwamen al vanaf het cohort 1919-1923 in de dubbele cijfers. Katholieken en gereformeerden vormden de andere kant van het spectrum. Zij hadden een aandeel kinderloze huwelijken dat steeds beneden het landelijk gemiddelde lag, en de hervormden namen een middenpositie in. Waar de tendens bij de gemiddelde vruchtbaarheid dalend was, steeg de lijn van het aandeel steriele huwelijken. Geen wonder dus dat de correlatie weer negatief was (hoge aantallen steriele huwelijken gingen samen met een lage vruchtbaarheid).³⁴

Hofstee is steeds blijven vasthouden aan de opvatting dat religie pas op de tweede plaats van belang was voor het niveau van de vruchtbaarheid. We hebben daarom ook onderzocht of beroepsgroep van invloed was, waarbij we overigens hebben gekozen voor een clustering van de beroepen. Daartoe worden onderscheiden: landbouwers (huidige en vroegere bedrijfschoude in de landbouw), landarbeiders (eveneens huidige en vroegere), bedrijfschoude buiten de landbouw (met en zonder personeel samen), vrije beroepen, employés (zonder onderscheid naar inkomen) en arbeiders (eveneens zonder onderscheid naar inkomen). 'Meewerkende gezinsleden' en 'Overige vroegere beroepen' zijn bij deze berekening weggelaten, omdat niet te achterhalen is hoe ze ingedeeld moeten worden in de bovenstaande categorisering en ze dus het algemene beeld zouden kunnen verstoren.

Ook uit tabel 3.7 komt weer naar voren dat de daling van de vruchtbaarheid een verschijnsel vormde dat voor alle Nederlanders in de eerste helft van de twintigste eeuw de realiteit was. Een tweede constatering sluit aan bij de bestaande kennis: mensen

Tabel 3.7 Het aantal levend geboren kinderen per beroepsgroep en per cohort in Nederland

	Huwelijkscohort				
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938
arbeiders	4,8	4,5	4,1	4,0	4,0
bedrijfshoofden	4,5	4,1	3,9	3,8	3,8
employés	3,9	3,4	3,3	3,4	3,4
landbouwers	5,7	5,2	5,1	5,0	4,9
landarbeiders	5,8	4,8	4,6	4,6	4,7
vrije beroepen	3,4	3,5	3,4	3,5	3,6

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

Tabel 3.8 Steriele huwelijken als percentage van het totale aantal huwelijken per beroepsgroep en per cohort in Nederland

	Huwelijkscohort				
	<1919	1919-1923	1924-1928	1929-1933	1934-1938
arbeiders	3,2	4,9	6,8	7,3	7,1
bedrijfshoofden	5,5	7,5	9,0	9,0	9,1
employés	6,5	8,5	10,8	11,0	9,9
landbouwers	5,2	6,4	7,2	7,4	8,0
landarbeiders	4,3	5,8	6,7	7,6	7,7
vrije beroepen	9,7	12,7	14,6	13,1	12,3

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

werkzaam in de landbouw hadden in het verleden steeds het grootste kindertal, of ze nu zelfstandig waren of landarbeider. Arbeiders volgden op een derde plaats, op hun beurt gevolgd door bedrijfshoofden buiten de landbouw. De vruchtbaarheid van employés en vrije beroepen was voor alle huwelijkscohorten de laagste. De achtergrond van dit gegeven lijkt te zijn dat het kindertal eerder en meer daalde naarmate er meer onderwijs was genoten, dan wel het inkomen hoger was. En als we ook tabel 3.8 bij de beschouwing betrekken, vinden we weer de inverse ontwikkeling van gemiddeld kindertal en percentage kinderloze huwelijken.³⁵

In wezen brengen deze bevindingen ons terug bij de discussie die al decennia gevoerd is in Nederland. Religie blijkt van invloed te zijn op de hoogte en daling van de vruchtbaarheid, maar dat geldt ook voor de economische positie die mensen bekleedden. De kernvraag blijft vooralsnog onbeantwoord: welke van deze twee factoren was doorslaggevend?

Het relatieve belang van geloof en beroep voor het kindertal is op een eenvoudige manier vast te stellen. In tabel 3.9 hebben we voor elk geloof het kindertal geordend naar de beroepsgroep. De volgorde die dan ontstaat, laat zien dat binnen elke geloofsgroep beroepen eenzelfde invloed hebben. Steeds weer blijken employés en personen met een vrij beroep de laagste vruchtbaarheid te hebben gehad, terwijl mensen werkzaam in de landbouw de grootste kinderschare hadden. Daartussenin bevonden zich bedrijfshoofden met een relatief lage en arbeiders met een relatief hoge vruchtbaarheid. Het beroep van het hoofd van het gezin was dus van structurele invloed, wat erop wijst dat Hofstee het bij het juiste eind had.

Tabel 3.9 Levend geboren kinderen per beroepsklasse binnen elk geloof onder bestaande Nederlandse echtparen in 1960

rooms-katholiek		gereformeerd		geen religie	
employés	4,6	employés	4,1	employés	2,5
vrije beroepen	4,8	vrije beroepen	4,3	vrije beroepen	2,6
bedrijfshoofden	5,1	arbeiders	4,5	bedrijfshoofden	2,7
arbeiders	5,2	bedrijfshoofden	4,6	arbeiders	3,0
landarbeiders	6,3	landbouwers	5,2	landbouwers	3,3
landbouwers	7,2	landarbeiders	5,2	landarbeiders	4,1

Nederlands-hervormd		andere religie	
employés	2,9	employés	2,8
vrije beroepen	2,9	vrije beroepen	2,9
bedrijfshoofden	3,3	bedrijfshoofden	3,0
arbeiders	3,6	arbeiders	3,5
landbouwers	3,9	landbouwers	3,5
landarbeiders	4,4	landarbeiders	4,5

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*

In een eerdere publicatie is nagegaan wat er gebeurde wanneer geloof en beroep werden samengevoegd voor katholieken en hervormden. Het bleek toen dat alle Nederlands-hervormde beroepsgroepen een vruchtbaarheid hadden die lager was dan de rooms-

katholieke groep met de laagste vruchtbaarheid, in dit geval de katholieke ambtenaren. Binnen elke gezindte vindt men dan overigens wel keurig de verwachte volgorde van de beroepsgroepen terug. De verzuiling in ons land blijkt dus inderdaad terug te vinden in de onderlinge verschillen in vruchtbaarheid. Bij een variantie-analyse van de gebruikte data bleek religie tussen de 65 en 75% van de verschillen in kindertal tussen de echtparen te verklaren, terwijl beroepsgroep slechts een verklaring biedt voor 15 tot 25% van de verschillen.³⁶

Bij de volgende stap in onze redenering gaan we na of dit voor alle religies geldt. We voegen daartoe alle data uit tabel 3.9 samen in één doorlopende reeks (zie tabel 3.10). De volgorde die zo ontstaat, spreekt boekdelen. Geloof blijkt van doorslaggevende invloed te zijn geweest op de hoogte van het kindertal en de invloed van beroep staat wat dit betreft op de tweede plaats. Onder de echtparen met de minste aantallen kinderen vinden we voornamelijk mensen zonder of met een andere religie. Katholieken daarentegen en gereformeerden plantten zich het minst voort.

Voor wie een meer geavanceerde statistische analyse prefereert nog het volgende. In een regressieanalyse waarbij het gemiddelde aantal levend geboren kinderen als afhankelijke variabele werd gehanteerd en huwelijkscohort, geloof, beroep en huwelijksleeftijd als verklarende variabelen, bleek in dit model de helft van de variatie te kunnen worden verklaard. Alle variabelen beïnvloedden de vruchtbaarheid in de verwachte richting, maar de impact van het geloof was verreweg het grootst, gevolgd door huwelijksleeftijd en pas daarna, op enige afstand, door beroepsgroep.³⁷

Overzien we het tijdperk van de vruchtbaarheidsdaling in zijn totaliteit, dan moet de conclusie luiden dat in het verzuilde Nederland de invloed van religie daarop van doorslaggevend belang is geweest. Natuurlijk, voor de te onderscheiden beroepsgroepen was de economische motivatie voor het krijgen van een bepaald aantal kinderen verschillend en dat gold dus evenzeer voor de diverse regio's met hun specifieke economische structuur. Dat komt naar voren wanneer we binnen elke denominatie de volgorde van de beroepsgroepen bepalen. In veel gevallen echter werd gedrag dat economisch rationeel was, tegengehouden door een mentaliteit die voorschreef of geboortebeperking al dan niet was toegestaan. Voor katholieke en gereformeerde echtparen werd deze beperking op de vrije keuze pas geslecht in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Pas toen kon de ongefilterde invloed van economische motivatie teruggevonden worden in het kindertal van echtparen.

Wat waren hiervan de consequenties? Of anders geformuleerd: hoe evolueerde de vruchtbaarheid van Nederlandse echtparen toen de invloed van behoudende godsdiensten na 1960 snel aan betekenis inboette? Aan dit recente tijdvak wordt hier een aparte paragraaf gewijd.

De periode na 1960

De snelheid waarmee na 1960 veranderingen in de Nederlandse vruchtbaarheid hun beslag vonden, moge blijken uit de volgende cijfers. In de periode 1956-1960 werden er

Tabel 3.10 Het aantal levend geboren kinderen per geloof en beroepsklasse in Nederland

Beroep	Geloof	GLK
employés	geen	2,5
vrije beroepen	geen	2,6
bedrijfshoofden	geen	2,7
employés	anders	2,8
employés	nh	2,9
vrije beroepen	nh	2,9
vrije beroepen	anders	2,9
bedrijfshoofden	anders	3,0
arbeiders	geen	3,0
bedrijfshoofden	nh	3,3
landbouwers	geen	3,3
arbeiders	anders	3,5
landbouwers	anders	3,5
arbeiders	nh	3,6
landbouwers	nh	3,9
landarbeiders	geen	4,1
employés	ger	4,1
vrije beroepen	ger	4,3
landarbeiders	nh	4,4
landarbeiders	anders	4,5
arbeiders	ger	4,5
employés	rk	4,6
bedrijfshoofden	ger	4,6
vrije beroepen	rk	4,8
bedrijfshoofden	rk	5,1
arbeiders	rk	5,2
landbouwers	ger	5,2
landarbeiders	ger	5,2
landarbeiders	rk	6,3
landbouwers	rk	7,2

Bron: Engelen e.a., *Kindertal naar kenmerken*. GLK = gemiddeld aantal levend geboren kinderen

nog 174 kinderen geboren per 1000 gehuwde vrouwen in de leeftijd tussen 15 en 45. In het jaar 2000 waren dit er nog slechts 52.³⁸ Algemeen wordt deze revolutionaire ontwikkeling toegeschreven aan de ongekende welvaartsstijging, maar vooral aan een heel nieuwe levensstijl. De verzuiling maakte plaats voor secularisering en hiermee werd een aantal ontwikkelingen in gang gezet die al snel het demografische gedrag in het hele land bepaalden, overigens weer in navolging van heel West-Europa.

Wat waren die nieuwe ontwikkelingen?³⁹ De eerste twintig jaren na de Tweede Wereldoorlog kunnen we beschouwen als de hoogtijdagen van het klassieke burgerlijke gezin. Na een proces van bijna 200 jaar was de huwelijksrestrictie vervangen door een situatie van bijna universeel trouwen. In de jaren zestig bijvoorbeeld was van de bevolking van Europa 95% ooit gehuwd. Al deze mensen vormden bovendien klassieke kerngezinnen

bestaande uit een vader, een moeder en een aantal kinderen. Meteen na het bereiken van dit historisch ongekend aantal gehuwden volgde echter een nieuwe beweging, dit keer in de andere richting, weg van het huwelijk. In de jaren zeventig was het percentage gehuwden alweer terug op het niveau van 1900 en rond 1980 bestond nog maar 40% van de Europese huishoudens uit twee ouders met kinderen.

Dit alles werd veroorzaakt door de invloed van een aantal demografische variabelen tezamen. Zo daalde de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen tussen 1950 en 1970 van 27 naar 23,7 jaar, maar na 1970 steeg deze leeftijd in korte tijd weer naar 27 jaar in 1987 en 33 jaar in 2006, waarmee men terug was op het pre-industriële niveau.⁴⁰ Daarnaast werden ook reeds bestaande huwelijken kwetsbaarder. In hoofdstuk 2 lieten we al zien dat vanaf de jaren zestig het aantal echtscheidingen met sprongen toenam, resulterend in de situatie dat tegenwoordig ongeveer een derde van alle Europese huwelijken op deze wijze voortijdig eindigt. Voor de samenstelling van huishoudens leidden de echtscheidingen tot een forse toename van het aantal eenoudergezinnen. In 1960 bijvoorbeeld, was nog 74% van alle Nederlandse eenoudergezinnen het gevolg van het overlijden van een van de partners. Tegen 1983 gold dit nog slechts voor 23% van deze gezinnen. De rest moest worden toegeschreven aan echtscheidingen.

Een relatief nieuw verschijnsel was voorts de explosieve groei van eenpersoonshuishoudens. In 1960 vormden zij maar 12% van het totale aantal huishoudens in Nederland, in 1980 al 22% en in 2000 zelfs 33%. Voor een deel kwamen de eenpersoonshuishoudens tot stand door het toegenomen aantal echtscheidingen en de verschillen in levensverwachting tussen mannen en vrouwen, maar daarbij voegde zich een nieuwe groep. Veel jongeren gingen tussen het verlaten van het ouderlijk gezin en de vorming van een eigen huishouden een aantal jaren zelfstandig wonen. Vanaf de jaren zeventig werd bovendien het ongehuwd samenwonen een steeds meer geaccepteerde vorm van 'gezinsvorming'. Op deze wijze kwam een einde aan de eeuwenlang geldende norm dat seksualiteit alleen geoorloofd was binnen een huwelijkse samenleving. Na het slechten van dit eerste bolwerk volgde al snel de volgende stap: steeds vaker werden ook kinderen geboren buiten het huwelijk.

Bij een oppervlakkige beschouwing van het demografische landschap aan het einde van de twintigste eeuw valt de sterke gelijkenis op met dat van de vroeg negentiende eeuw: veel ongehuwden, hoge huwelijksleeftijden, veel eenoudergezinnen en een aanzienlijk aantal buitenechtelijke geboorten. De achtergronden zijn niettemin drastisch anders. Tegenwoordig kiezen mensen voor een hogere huwelijksleeftijd omdat zij dat zelf willen. Hetzelfde geldt voor het alleen wonen. Ook wanneer maar één ouder samenwoont met kinderen ligt daaraan vaak de eigen keuze ten grondslag. Zelfs het overgrote deel van de buitenechtelijke geboorten is het gevolg van een bewuste beslissing van de ouders. Vergelijkbare cijfers uit de negentiende eeuw hadden weinig met keuzevrijheid te maken. Eeuwenlang waren immers armoede, honger, epidemieën en een lage levensverwachting verantwoordelijk voor het demografische panorama.

Het spreekt vanzelf dat al deze veranderingen ook gevolgen hadden voor de vruchtbaarheid. De huwelijksvruchtbaarheid bereikte al in de jaren tachtig een niveau dat niet eens meer de vervanging van de bevolking garandeerde. Dat was in tegenspraak met de

voorspelling in de theorie over de demografische transitie dat het geboortenniveau zou nivelleren op het moment dat er een evenwicht met het lagere sterftepeil was gevonden. Zoals eerder al beschreven, heeft de Nederlandse demograaf D. van de Kaa het geheel van demografische veranderingen na 1965 dan ook getypeerd als 'de tweede demografische transitie'.⁴¹

In dit hoofdstuk zijn we voornamelijk geïnteresseerd in het weergeven van de gevolgen daarvan voor de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. In tabel 3.11 zijn de provinciale cijfers weergegeven van de huwelijksvruchtbaarheid. Natuurlijk valt als eerste de grote daling op, met 65% tussen 1956-1960 en 1971-1975 en vervolgens nog eens met 45% tot 2000. Deze ontwikkeling deed zich voor in alle provincies, al blijven er onderlinge verschillen. Zelfs deze verschillen nemen echter af, zoals blijkt uit de ontwikkeling van de standaarddeviatie. De vruchtbaarheid van de provincie Limburg had een opmerkelijk verloop. Vóór 1960 had de katholieke provincie, zoals te verwachten was, nog een zeer hoog kindertal, terwijl we er in 2000 de laagste vruchtbaarheid van het land vinden.

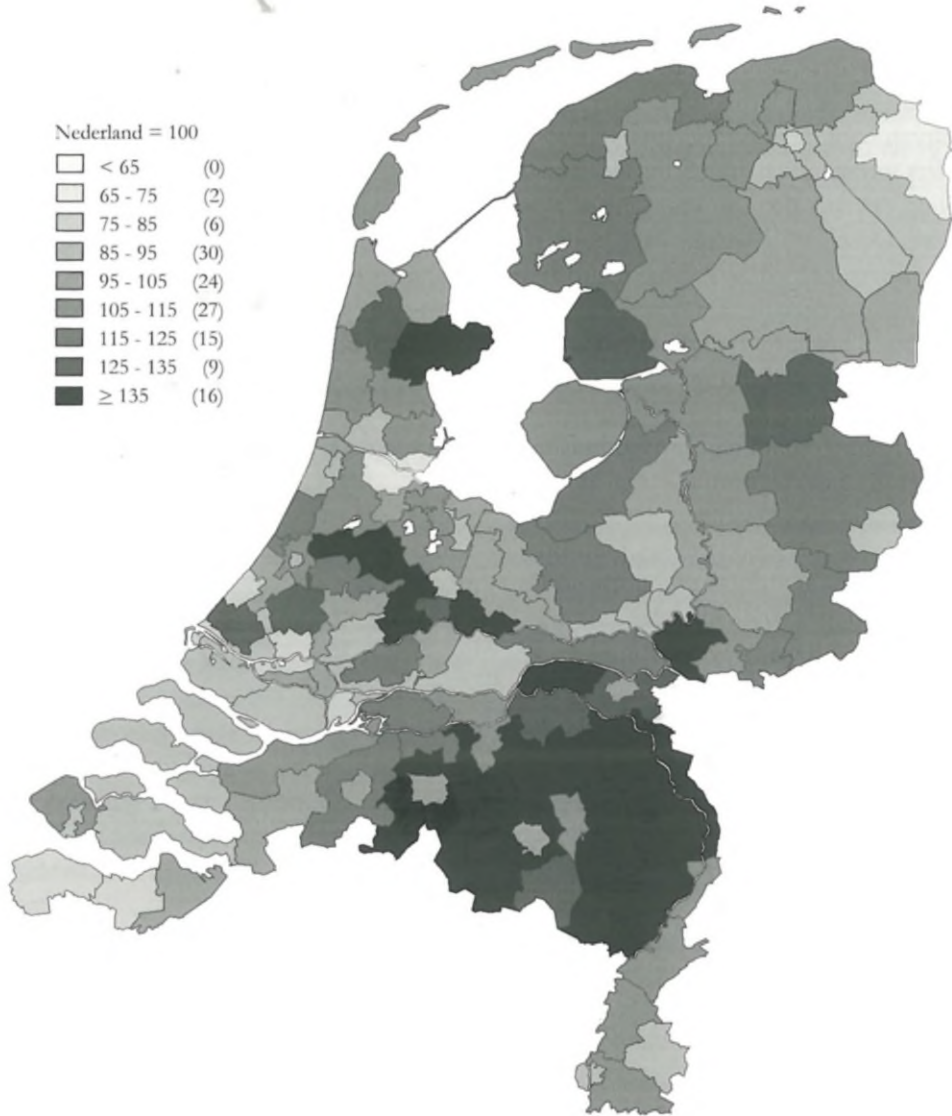
Tabel 3.11 De huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de Nederlandse provincies, 1956-2000

	1956-1960	1971-1975	2000
Groningen	152	118	46
Friesland	185	134	54
Drenthe	170	117	53
Overijssel	200	128	57
Gelderland	184	118	54
Utrecht	178	115	55
Noord-Holland	154	105	52
Zuid-Holland	155	106	52
Zeeland	158	115	53
Noord-Brabant	209	111	53
Limburg	195	95	45
gemiddelde	176	115	52
standaard dev.	20	11	4

Bronnen: Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 132; voor 2000: CBS, *Statline*

Een vergelijking van kaart 3.5 en 3.6 leert dat er zich meer opmerkelijke geografische verschuivingen in de vruchtbaarheid van Nederland hebben voorgedaan. Ook bij deze vergelijking van economisch geografische regio's valt voornamelijk op hoe het katholieke Zuiden zich nadrukkelijk heeft bewogen in de richting van het nationale gemiddelde en daar in veel delen van Limburg zelfs onder is gedoken. Dat dit zowel met economische motivatie als met mentale acceptatie van nieuw gedrag heeft te maken, blijkt uit de kaart

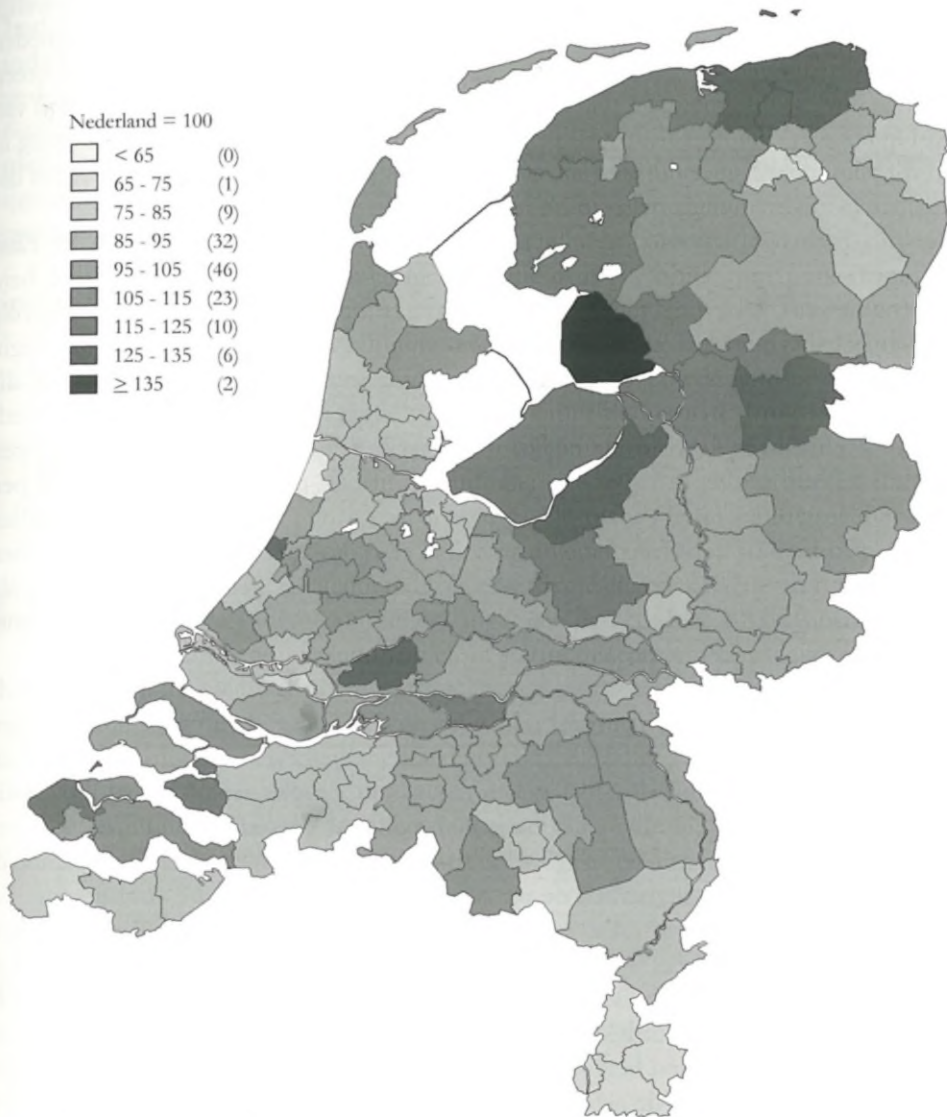
Kaart 3.5 De gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid van economisch-geografische gebieden in Nederland, 1959-1961

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

van 1959-1961. In de twee min of meer industriële gebieden in Limburg – rond Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek – vond de vruchtbaarheidsdaling het eerste plaats. Zelfs in katholieke gebieden waar de mentale acceptatie van nieuw demografisch gedrag moeilijk was, kon een toegenomen economische motivatie dit obstakel dus overwinnen. Uit een berekening van Hans Knippenberg blijkt overigens dat in de (orthodox) protestantse

Kaart 3.6 De gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid van economisch-geografische gebieden in Nederland, 1979-1980

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

gebieden de behoudende invloed van het geloof langer actief is. In 1960 hadden katholieke gebieden nog het verwachte positieve verband met de vruchtbaarheid (hoe meer katholieken, hoe hoger de vruchtbaarheid), maar vanaf 1970 sloeg dit om in een negatief verband. Gereformeerde gebieden daarentegen kenden in 1981 nog steeds een positieve correlatie van 0,73 met huwelijksvruchtbaarheid.⁴²

Uit het bovenstaande is voldoende duidelijk geworden dat na de geboortegolf die op de Tweede Wereldoorlog volgde, er in Nederland (en elders in Europa) sprake is geweest van opmerkelijke nieuwe verschijnselen op het gebied van de demografie. Het huwelijk is als instituut duidelijk onder druk komen te staan, de vruchtbaarheid daalde tot beneden het vervangingsniveau en Nederlanders kregen de mogelijkheid te kiezen uit een breed scala aan samenlevingsvormen. Over de veranderingen op zichzelf kan geen verschil van mening bestaan. Vanuit historisch oogpunt is het wel nuttig stil te staan bij de vraag of met dit alles inderdaad, zoals Van de Kaa beweert, een nieuw tijdperk is ingeluid, of dat er sprake is van een voortzetting van een structureel historisch proces.

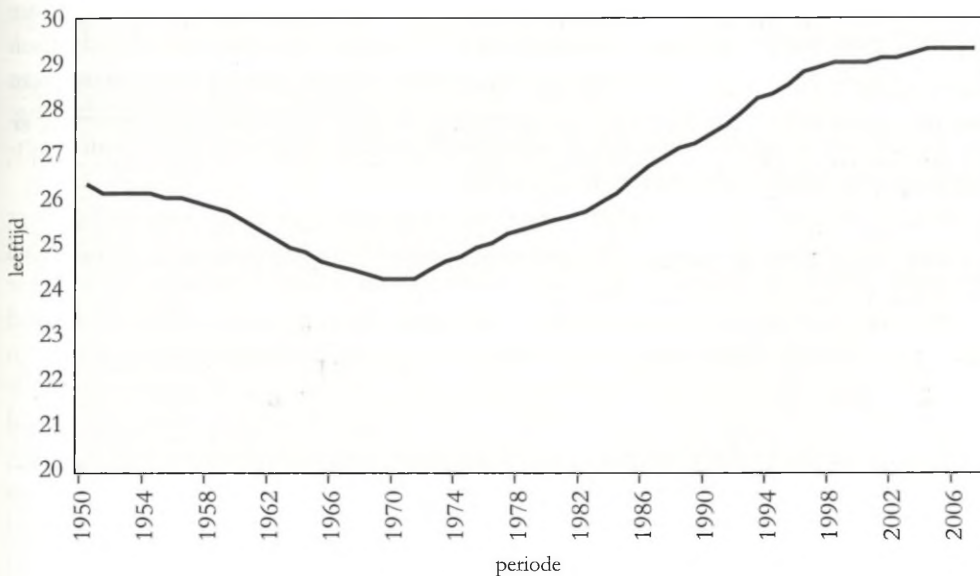
Er zijn twee min of meer technische bezwaren aan te voeren tegen Van de Kaas dichotomisering. In de eerste plaats is de plotselinge scherpe daling van de vruchtbaarheid na 1965 (die voor Nederland overigens pas na 1970 plaatsvindt; zie grafiek 3.1) een gevolg van de wijze van meten. Wat er daadwerkelijk gebeurde, is het volgende. Aan het begin van de jaren zeventig losten in Nederland twee cohorten vrouwen elkaar af. Vóór die tijd kregen vrouwen meteen in de eerste jaren van het huwelijk enkele kinderen. Steeds meer echter kwam er een groep vrouwen die eerst een studie afrondde en enkele jaren werkte, alvorens aan een kinderwens gehoor te geven. In de periode dat deze groepen elkaar aflosten, te situeren rond 1970, waren er een paar jaren met geringe aantallen geboorten, omdat de eerste groep al kinderen had en de andere er nog niet aan begonnen was. Vergelijken we dan ook het uiteindelijk kindertal van opeenvolgende *generaties* vrouwen dan blijkt de daling heel geleidelijk te zijn verlopen en was er na 1965 niet werkelijk sprake van een abrupte breuk.⁴³

De aandacht voor de tweede helft van de jaren zestig werd ook bepaald door de introductie van de orale anticonceptie in de vorm van 'de pil'. Het beschikbaar komen van dit betrouwbare, veilige en geaccepteerde middel voor geboorteregulering heeft voor de gebruikers een enorm effect gehad. Nooit tevoren was de effectiviteit van anticonceptie zo volledig en gemakkelijk. Bovendien verdween de belaste connotatie die nog aan het condoom verbonden was en werd geboortebeperving nagenoeg algemeen geaccepteerd. Voor individuele levens betekende de pil zo een duidelijk aanwijsbare vooruitgang. En natuurlijk zullen er bij pilgebruiksters meer ongewenste zwangerschappen zijn voorkomen dan voorheen mogelijk was. Toch is het nog de vraag of dit voor een structurele breuk heeft gezorgd. We zagen immers al dat de vruchtbaarheidsdaling inzette lang voor Gregory Pincus zijn baanbrekende ontdekking deed, en dat de nieuwe geboortedaling in de tweede helft van de jaren zestig een hervatting van de normale ontwikkeling was na de onderbreking door de oorlog en de geboortegolf. Zo gezien zette de orale anticonceptie geen nieuwe beweging in gang, maar maakte deze de reeds bestaande wensen gemakkelijker realiseerbaar.

Is er dan niets nieuws aan te wijzen in de vruchtbaarheidsontwikkeling na de jaren zestig? Zeker wel. Niet alleen werd het hierdoor mogelijk een sterke invloed te krijgen op het gewenste aantal kinderen, ook de timing van de geboorten veranderde. In grafiek 3.5 is te zien dat in de jaren vijftig en zestig de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de eerste geboorte fors daalde van ruim 26 naar ruim 24 jaar. Rond 1970 vond er een abrupte ommekeer plaats. In de periode 1970 tot 2000 steeg de leeftijd bij de geboorte van het

eerste kind weer met zes jaar. Algemeen wordt aangenomen dat beter onderwijs, individualisering en emancipatie van de vrouw de achtergrond vormden van deze ontwikkeling.⁴⁴ Dat het krijgen van kinderen langer werd uitgesteld, bleef niet zonder gevolgen. Omdat de fecunditeit van vrouwen afneemt met het stijgen der jaren kan onvrijwillige kinderloosheid er een onbedoelde bijwerking van zijn. Bovendien blijkt uit onderzoek dat de kinderwens van (echt)paren in de loop van hun leven afneemt. In 1987 gaven toen 26-jarige mannen en vrouwen aan dat ze gemiddeld 2,3 of 2,4 kinderen wilden. Dezelfde groep bleek in 2005 echter maar 1,8 tot 1,9 kinderen te hebben gekregen. De naar beneden bijgestelde kinderwens komt terug bij alle opleidingsniveaus, maar vooral bij universitair opgeleide vrouwen.⁴⁵

Grafiek 3.5 Leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind in Nederland, 1950-2006

Bron: CBS, *Statline* (1 juli 2008)

Slotopmerkingen

Het geheugen van de samenleving wordt vaak gedomineerd door grote, de aandacht trekkende evenementen en ontwikkelingen. Dat er daaronder en daarachter processen spelen die voor de individuele historische actoren een veel grotere rol spelen in hun dagelijks leven, ontsnapt aan de aandacht. Dit geldt zowel voor de betrokkenen die de nieuwe situatie al snel als vanzelfsprekend beschouwen, als voor historici die zich concentreren op meer zichtbare ontwikkelingen zoals industrialisatie en democratisering. Een van zulke minder beschreven processen is de daling van de huwelijksvruchtbaarheid.

Het belang van de invoering van moderne anticonceptie kan echter moeilijk overschat worden. Aan het begin van de vorige eeuw zuchtten de meeste vrouwen nog onder een groot aantal geboorten of leefden op zijn minst in constante angst voor een volgende zwangerschap. Wat er sindsdien veranderd is, blijkt uit de hierboven gepresenteerde cijfers. De gemiddelde Nederlandse vrouw kreeg in 1870 nog meer dan 5 kinderen; tegenwoordig ligt het aantal kinderen dat geboren wordt ver beneden het vervangingsniveau van 2,1.

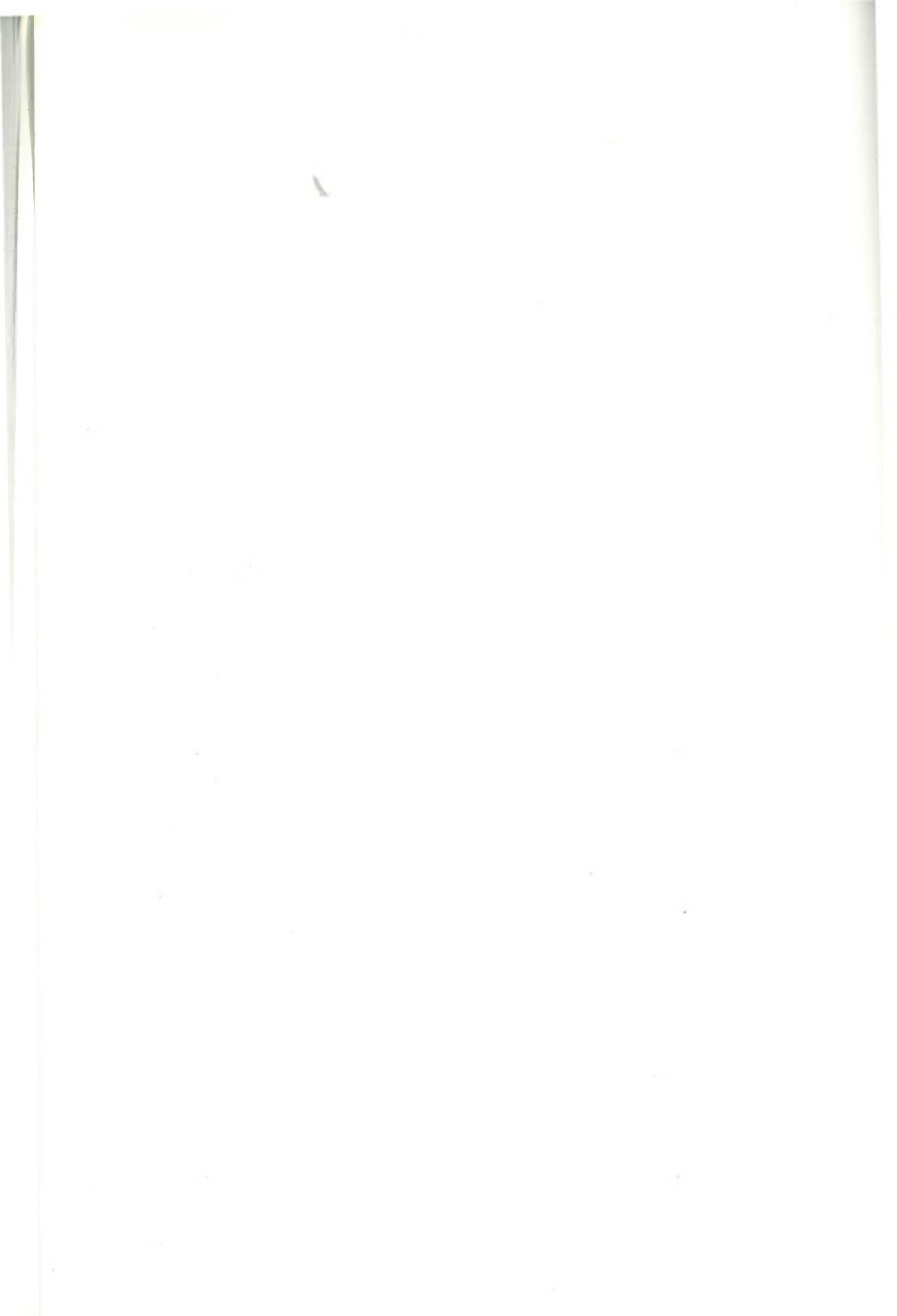
Aan het einde van deze beschrijving van de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw kunnen we slechts constateren dat er historisch gezien sprake is geweest van een continu proces. Kenmerkend voor dit proces was dat individuele historische actoren zich geleidelijk hebben ontworsteld aan de traditionele beperkingen die hun levens karakteriseerden in de pre-industriële tijd. Die beperkingen waren van economische, demografische, technische en morele aard. De groeiende welvaart en dalende kindersterfte, het ter beschikking komen van goedkope en betrouwbare anticonceptie en de secularisatie maakten een einde aan het traditionele verband tussen huwelijk, seksualiteit en voortplanting. Eerst zorgde – vanaf 1900 – de invoering van geboortebeperking voor het doorbreken van de relatie tussen seksualiteit en voortplanting. In de jaren zestig werden huwelijk en seksualiteit ontkoppeld, en nog later kon voortplanting zelfs plaatsvinden buiten het huwelijk.

De gevolgen van dit alles trekken volop de aandacht in de vorm van studies over ontgroening en vergrijzing, maar de precieze achtergronden zijn vooralsnog niet helemaal duidelijk. Zeker, Nederland volgde het voorbeeld van andere landen in de westerse wereld, dus er is sprake van een evolutie met algemene kenmerken. Maar Nederland heeft één kenmerk dat opvallend is, en waarvoor wel een verklaring voorhanden is. In ons land begon de vruchtbaarheidsdaling later en duurde het proces langer voort. Alle indicatoren wijzen erop dat dit te verklaren is uit de invloed van het geloof, dat vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw fel tegen het neomalthusianisme was. Een blik op de in dit hoofdstuk gepresenteerde kaarten laat echter zien dat hiermee niet alles is verklaard. Er blijken grote regionale verschillen zichtbaar te zijn die bovendien in tijd opvallend structureel zijn. Bovendien zijn er grote verschillen in timing en fasering van de vruchtbaarheidsdaling tussen de te onderscheiden sociale groepen. Er blijft volop reden hiernaar verder onderzoek te doen, omdat we nog steeds niet weten hoe deze voor het persoonlijke leven zo belangrijke ontwikkelingen in hun werk zijn gegaan.

Voor de conceptuele achtergrond zijn er wel aanzetten gegeven. Vooralsnog kunnen we vaststellen dat het economische nut van kinderen een belangrijke rol heeft gespeeld. Kinderen die niet meer mogen werken en verplicht onderwijs moeten volgen, vormen een steeds zwaardere financiële last voor ouders. Deze invloed is echter niet voor alle groepen of regio's gelijk. Kennelijk treedt er een grote differentiatie op als gevolg van het al dan niet toepassen van de beschikbare kennis en middelen over anticonceptie. Acceptatie van geboortebeperking verschilt dus sterk van groep tot groep. Soms was een geringe economische motivatie voor nieuw gedrag voldoende om het gedrag ook daadwerkelijk te veranderen, terwijl voor anderen, zelfs bij een sterke economische prikkel,

het neomalthusianisme afschrikwekkend bleef. Dit filter, tussen prikkel en reactie, behoeft nadere verklaring.

Een vergelijking van deze ontwikkelingen in Nederland met die in andere Europese landen is bij dit alles noodzakelijk voor een beter begrip. Hans Righart heeft laten zien dat de krachten van de verzuiling ons land relatief lang in hun greep hebben gehouden. Het lijkt er sterk op dat dit ook een conserverende uitwerking had op de nieuwe ontwikkelingen in de demografie. Maar het verdwijnen van de verzuiling zou tevens kunnen verklaren waarom Nederland vanaf de jaren zestig zijn speciale positie verloor en naadloos opging in het proces dat ten onrechte als een nieuwe, tweede demografische transitie is betiteld.⁴⁶ Opmerkelijk bij dit alles is dat ook aan het begin van het nieuwe millennium het demografische gedrag van welvarende, geëmancipeerde Nederlanders achter alle heterogeniteit klassieke kenmerken blijft vertonen. Nog steeds is de meest voorkomende samenlevingsvorm die waarin twee personen, getrouwd of ongetrouwd, tijdelijk of langdurig, een eenheid vormen. En nog steeds worden binnen deze samenlevingsverbanden kinderen geboren, minder in getal, maar bewust gekozen. Daarmee zijn we terug bij de titel van dit hoofdstuk: het krijgen van kinderen is tegenwoordig geen noodlot meer, maar een keuze.

Van hongerdood naar welvaartsziekten

In het begin van de negentiende eeuw klopte de dood als ongenode gast met ijzeren regelmaat aan bij nagenoeg elke deur. Bij zijn vertrek nam hij mensen van alle leeftijden met zich mee, in meer dan een kwart van de gevallen zelfs zuigelingen en jonge kinderen. Tegenwoordig is het werkterrein van de dood beperkter. Hij komt voornamelijk in ziekenhuizen en verpleeginstellingen om daar bejaarde, in veel gevallen hoogbejaarde mensen op te halen. Soms gebeurt dit op uitdrukkelijk verzoek van de betrokkenen zelf. Het begin van deze sterftedaling is te dateren in de loop van de achttiende eeuw, met een dramatische versnelling in het vierde kwart van de negentiende eeuw. Nog voor het huwelijk van karakter veranderde en lang voor de vruchtbaarheid begon te dalen, vinden we dus in het sterftecijfer al aanwijzingen voor het aanbreken van een nieuwe fase in de geschiedenis.

Op deze manier bekeken is de mortaliteit bij uitstek het onderdeel van de demografie waarin de revolutionaire ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving van de afgelopen twee eeuwen worden weerspiegeld. Via wijzigingen in de sterfte komen wij op het spoor van veranderingen die de samenleving als geheel beïnvloedden. Het ligt voor de hand hier te denken aan processen als industrialisering en verstedelijking, aan een verbetering van het openbaar bestuur, maar ook aan het feit dat de Nederlandse bevolking steeds langer scholing ontving. Meer direct waren de nieuwe ontdekkingen in de medische wetenschap en de toepassing daarvan met voor iedereen toegankelijke geneesmiddelen voelbaar, waardoor de gemiddelde gezondheid met sprongen verbeterde en de levensduur werd verlengd.

Hoe paradoxaal het ook moge klinken, studie van de sterfteontwikkeling biedt ons ook de mogelijkheid inzichten te verwerven over de gezondheidstoestand van een populatie. Tot voor enkele decennia werd er domweg geen rechtstreeks onderzoek gedaan naar dit fenomeen. Wanneer we ons echter verdiepen in de ontwikkeling van de sterfte, gedifferentieerd naar geslacht, leeftijd, geloof en sociale status, en we daarbij tevens de veranderingen in de doodsoorzaken meenemen, dan kunnen we zo een beeld van de dood schetsen dat, in zijn spiegelbeeld, informatie verstrekt over gezondheid. Langer leven en veranderingen in sterfteoorzaken leren ons hoe het fysieke welzijn van Nederlanders veranderde, in dit geval verbeterde.

In vele volkswijsheden wordt de dood min of meer triomfantelijk voorgesteld als de grote gelijkmaker. Daarmee gaat men voorbij aan het feit dat er wel degelijk sociale verschillen zijn in de leeftijd waarop men dood ging en in de oorzaken van overlijden. Dat was zo in de negentiende eeuw, en ondanks alle politieke en maatschappelijke inspanningen om de samenleving op dit punt te veranderen, is de sterfte nog steeds sociaal gedifferentieerd. Het is daarom niet alleen informatief te kijken naar de invloeden waardoor de bevolking in haar totaliteit werd getroffen, maar wat dit betreft ook te onderscheiden naar regionale en sociale verschillen, naar sekse en naar leeftijd. Die keuze bepaalt de verdere indeling van dit hoofdstuk. Gezien de bijzondere betekenis van zuigelingen- en kindersterfte wordt hieraan een eigen paragraaf gewijd.

De epidemiologische transitie

We stellen eerst de vraag hoe het met de mortaliteit was gesteld toen de negentiende eeuw begon. Vóór de Franse tijd was de sterfte in Europa extreem hoog, ergens tussen de 30 en 40 sterfgevallen per jaar per 1000 inwoners. Desondanks bleef de bevolkingsomvang sinds de middeleeuwen in grote lijnen op eenzelfde peil. Hoge sterfte en hoge vruchtbaarheid hielden elkaar in normale jaren immers nagenoeg in evenwicht, met een licht overschot aan geboorten. Zeer regelmatig echter zien we de sterftcijfers als een raket boven de geboortecijfers uitschieten, meestal maar voor één of twee jaar. De oorzaak van wat de Fransen *crises de subsistance*¹ noemden, was vaak een misoogst die meteen leidde tot een stijging van de voedselprijzen. Door de daaropvolgende ondervoeding kwam de bevolking in een kwetsbare positie en dan volgden, als indirect gevolg van hongersnoden, even desastreuze infectieziekten.

Een verminderde weerstand bood ziekten als pest, pokken, tyfus, dysenterie, malaria en tuberculose een uitstekende mogelijkheid om toe te slaan. Logischerwijze waren dan voornamelijk de meest kwetsbare groepen in de samenleving, zuigelingen en bejaarden, het slachtoffer. Een letterlijke decimering van de bevolking kon het gevolg zijn. We moeten echter ook vaststellen dat de intensiteit van dit soort sterftecrises sterk varieerde van plaats tot plaats.² Deze schets van de sterfte in pre- en vroegindustriële samenlevingen gaat voor heel Europa op. We moeten wel constateren dat de Lage Landen beter in staat waren het hoofd te bieden aan de gevolgen van zulke voedselcrises. De al vroeg gecommmercialiseerde landbouw en de goede verbindingen, zowel met andere landen als binnen het land zelf via waterwegen, dempten de schok die elders nog harder aankwam. Daarnaast reguleerden steeds efficiënter overheden, zeker in de steden, zowel de voedselaanvoer als de maatregelen tegen besmettelijke ziekten.

Hoe dan ook, de fase van hoge en snel fluctuerende sterfte wordt beschouwd als de eerste fase van de zogenaamde 'epidemiologische transitie', *the age of pestilence and famine*. De tweede fase wordt gekenmerkt door een snelle daling van de sterfte als gevolg van een afnemende invloed van pandemische ziekten. Van de pieksterfte die tijdens de subsistentiecrises nog regelmatig voor een enorm sterfteoverschot zorgde, was toen steeds minder sprake. In de derde fase van de transitie – we bevinden ons dan al ver in de

twintigste eeuw – daalde de sterfte naar een stabiel en laag niveau. Nu waren hart- en vaatziekten en kanker de voornaamste doodsoorzaken, alsmede overlijden door externe oorzaken (moord, zelfmoord, ongelukken).³

Over de oorzaken van de daling in de tweede fase bestaat geen overeenstemming. Vanzelfsprekend is geweest op het samenvallen in tijd van de industrialisering en de daling van de sterfte. De plotselinge economische groei zorgde weliswaar voor ongezonde werkomstandigheden en overbevolkte arbeidersbuurten in de steden, maar leidde samen met de agrarische revolutie die eraan voorafging vooral tot een verbetering van de levensstandaard. Thomas McKeown had een grote invloed op deze discussie met zijn visie dat een verbetering van de voedselsituatie de voornaamste oorzaak was van de daling van de sterfte.⁴ Andere auteurs meenden daarentegen dat dit vooral te danken was aan de verbetering van de woonomstandigheden, toegang tot schoon drinkwater en het al dan niet voorhanden zijn van medische zorg.⁵ Simon Szreter behoort tot deze laatste groep. In zijn ogen is het vooral de georganiseerde aanpak van negatieve invloeden die effect sorteerde. Lokale overheden implementeerden nieuwe inzichten over openbare gezondheid door het bouwen van rioleringen en betrouwbare veilige watervoorzieningen.⁶ Overigens beroepen zowel McKeown als Szreter zich op de toegenomen welvaart als achtergrond voor de in hun ogen doorslaggevende variabele.

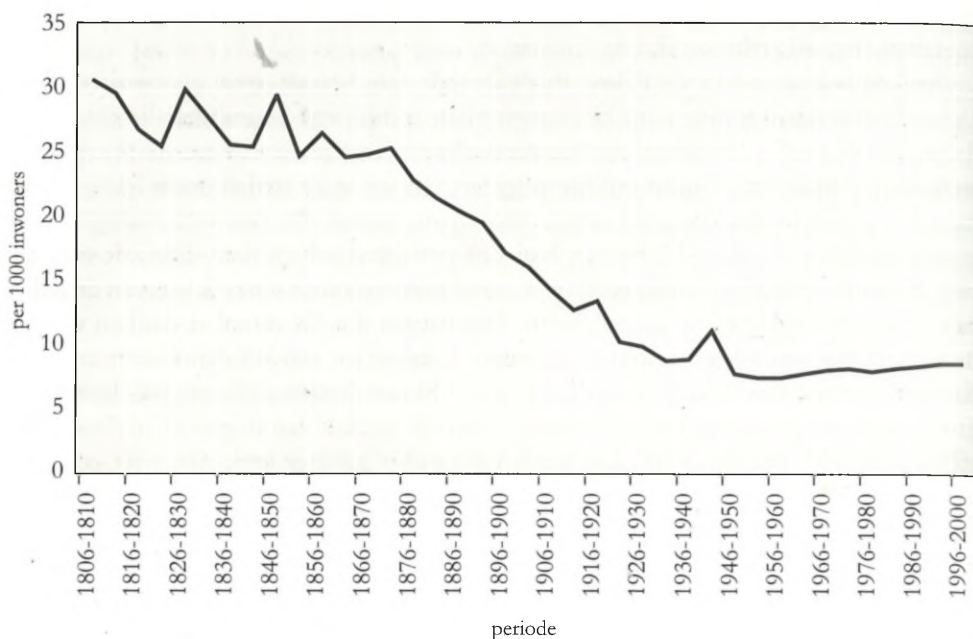
We kunnen de bovenstaande oorzaken voor de sterftedaling scharen onder de grote noemer van sociaaleconomische invloeden. Meer recentelijk wordt daarnaast gewezen op het toenemende belang van sociaal-culturele invloeden. Hoe snel, bijvoorbeeld, werden nieuwe ideeën over hygiëne verspreid en geaccepteerd? Die snelheid heeft te maken met secularisatie en rationalisering van de samenleving in het algemeen, en de toenemende geletterdheid van individuele inwoners.⁷

De ontwikkeling van de sterfte in Nederland

In grafiek 4.1 wordt de meest globale maat voor sterfte gebruikt om de langetermijnontwikkeling daarvan weer te geven. Het betreft het aantal sterfgevallen per 1000 inwoners per jaar. Hoewel deze maat geen rekening houdt met leeftijdsopbouw, sociale spreiding of sekseratio van de bevolking, gebruiken we hem toch aangezien hij de enige mogelijkheid biedt om de sterfte in de hier behandelde twee eeuwen onder één noemer te vangen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw voldeed het beeld van de sterfte nog volop aan de omschrijving van de eerste fase in de epidemiologische transitie. Het sterftcijfer was weliswaar al lager dan in de achttiende eeuw, maar nog steeds relatief hoog en bovendien schommelde het sterk. Een structurele daling in de sterfte vond plaats vanaf ongeveer 1875, en het laagste punt werd bereikt in de jaren 1950 met 7,6 sterfgevallen per 1000 inwoners. Alleen de wereldoorlogen verstoorden het beeld van deze gestage ontwikkeling met twee kleine uitschieters naar boven. Vanaf het begin van de jaren zestig was er weer een lichte stijging van de sterfte te zien. Dit is echter een artefact van de gebruikte maat. In werkelijkheid waren Nederlanders in deze periode gezonder dan daarvoor en leefden ze langer. Aangezien er echter steeds meer ouderen in de samenleving

Grafiek 4.1 Het sterftepromillage in Nederland, 1800-2000 (in vijfjaarlijkse perioden)

Bron: tot 1975: Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 122-123; 1975-1990: Historische Database Nederlandse Gemeenten; 1990-2000: CBS, *Statline*

kwamen en steeds minder kinderen, nam ook het aantal sterfgevallen per 1000 inwoners toe.

De visuele interpretatie van grafiek 4.1 leidt tot een opdeling van de twee eeuwen in drie perioden: 1800-1875, 1875-1960 en 1960-2000. Een aantal auteurs heeft dit statistisch geavanceerder gedaan en kwam dan tot een verfijndere periodisering, temeer ook omdat ze gebruik konden maken van naar leeftijd en sekse gestandaardiseerde sterftecijfers. Wanneer er op deze wijze wordt gemeten, blijkt in eerste instantie 1855 het jaar te zijn waarin een langzame daling van de algemene sterfte intrad. Deze afname versnelde na 1880. De snelste daling deed zich voor tussen 1917 en 1955. Van 1955 tot 1970 daalde de sterfte vervolgens maar licht, maar na 1970 zette de eerdere daling weer stevig door. Wanneer we voor deze periodisering een onderscheid maken tussen mannen en vrouwen, dan blijkt de indeling in vijf fasen voor mannen het beste te passen. Tussen 1952 en 1972 was er bij hen sprake van een lichte stijging van de mortaliteit. Bij vrouwen daalde de sterfte zonder onderbreking. Voor hen kan alleen een indeling in drie subperiodes worden gemaakt op basis van wisselende snelheden in de daling: 1858-1919, 1919-1960 en 1960-1992.⁸

Binnen deze structurele ontwikkeling waren er natuurlijk ook incidentele uitschieters. Snel wisselende pieken en dalen op een gemiddeld hoog niveau waren, zoals gezegd, typerend tot ver in de negentiende eeuw. Hongercrises waren na de achttiende eeuw een

langzaam uitstervend fenomeen. Alleen in de jaren rond 1845 zorgde de mislukte aard-appeloogst nog voor hongersnood en verhoogde sterfte.⁹ De kustprovincies werden in 1807-1809 en 1826-1829 getroffen door malaria-epidemieën. Andere oorzaken van de plotselinge hoge sterfte zijn cholera (1832/1833, 1847-1849 en 1866/1867) en pokken (1858 en 1871). Wanneer we deze incidentele pieksterfte in de analyse betrekken, blijkt dat het omslagpunt van 1855 waarschijnlijk alleen maar van belang lijkt vanwege de voorafgaande cholera-epidemie. Het beginpunt van de snelle en onomkeerbare sterftedaling wordt daarom nu definitief bepaald op 1880.

Deze periodisering komt nagenoeg overeen met de bevindingen van E.W. Hofstee die de grote sterftedaling liet beginnen in 1875. Een beschouwing over de achtergronden van de sterftedaling in Nederland moet welhaast beginnen met de alomvattende theorie die deze auteur hierover formuleerde.¹⁰ Hofstees uitgangspunt waren de grote verschillen in sterfte tussen de diverse regio's van het land. We komen hierop terug bij de verklaring van deze regionale verschillen. Nu volstaat het te vermelden dat Hofstee een belangrijke rol toekende aan het drinkwater dat in het westen van het land tot ver in de negentiende eeuw verzilt of vervuild was. Daarnaast echter was er een sociaal-culturele factor, het over het land schuiven van een 'modern cultuurpatroon' van het noordwesten naar het zuidoosten. Sprekend over het westen van het land in de eerste helft van de negentiende eeuw merkt Hofstee op: 'Het waren niet de ongunstige externe omstandigheden alléén die de hoge sterfte in dit landsdeel teweegbrachten; het was de combinatie hiervan met de nog geringe ontwikkeling van het hygiënisch besef, die tot zulke catastrofale gevolgen leidde.'¹¹

Het internationale debat hierover vond ook zijn weerslag in Nederland. Hofstees opvattingen werden hier te lande tegengesproken door een aantal sociaaleconomische historici die de welvaarts groei zagen als de belangrijkste oorzaak van de afname van de sterfte.¹² Het is nog maar de vraag of er sprake is van ofwel de ene ofwel de andere verklaring. Waarschijnlijk moeten we, afhankelijk van de periode, een beroep doen op beide. Vóór de structurele daling van de sterfte na 1875 of 1880 zien we bijvoorbeeld al een vermindering van het aantal epidemieën. Volgens Mackenbach speelde hierbij niet de groei van de welvaart, maar de verbeterde gezondheidszorg en preventie een voorname rol. Na het midden van de jaren zestig werden er maatregelen getroffen die de cholera aan banden legden, en ook de pokkenvaccinatie was van belang.¹³

Voor de verdere periodisering van de sterftedaling is eveneens een genuanceerd perspectief nodig.¹⁴ We beginnen met de snelle daling tussen 1880 en 1917. In wezen betreft het een samenspel van uiteenlopende factoren. De industrialisatie in Nederland kwam toen flink op gang, en er zijn aanwijzingen dat er sprake was van een gestaag stijgende koopkracht. Daarnaast verbeterde de huisvesting voor, en zeker na de Woningwet van 1901.¹⁵ Op cultureel gebied wijst de daling van de vruchtbaarheid op een rationelere levenshouding, die ook een voorwaarde was om informatie over nieuwe medische inzichten toe te laten. Net op dit terrein waren er belangrijke ontwikkelingen. Mede op instigatie van een groep progressieve artsen die vanaf het midden van de negentiende eeuw regulering op medisch en hygiënisch gebied propageerden, begonnen landelijke en plaatselijke overheden zich hiervoor in te zetten.¹⁶ Het resultaat was dat tegen het eind

van de eeuw er op veel plaatsen in Nederland gebruikgemaakt kon worden van rioleringen en van een veilige drinkwatervoorziening. Voorts werd met ongekend enthousiasme geïnvesteerd in medische voorzieningen als ziekenhuizen, consultatiebureaus en schoolartsen. Het vooral is deze combinatie van economische en culturele veranderingen en de verbetering van de openbare gezondheidszorg die de spectaculaire daling van de sterfte in gang zette. Bezien we de bijdrage van de diverse leeftijdsgroepen aan deze daling in het laatste deel van de negentiende eeuw, dan blijkt dat in deze fase vooral de zuigelingensterfte revolutionair snel daalde en daarmee een groot stempel drukte op de ontwikkeling van het algemene sterftecijfer.

Na 1917 volgden, met uitzondering van de oorlogsjaren, vier decennia van snelle sterftedaling zowel bij mannen als bij vrouwen. Bij alle leeftijdsgroepen deed zich deze daling voor, zij het dat nu de volwassen bevolking het meest profiteerde. De oorzaken van de mortaliteitsdaling zijn divers. Tot 1930 nam de levensstandaard verder toe, maar zoals bekend werd deze ontwikkeling doorbroken door de jaren van crisis en oorlog. Kennelijk moeten we vaststellen dat in 1930 een dergelijk niveau van welvaart was bereikt, dat vanaf dat moment een economische verslechtering nauwelijks nog effect had op de mortaliteit. Een andere redenering zou kunnen luiden dat door de geleidelijk toenemende secularisering de ontvankelijkheid voor moderne inzichten over hygiëne, voeding en leefwijze bij een steeds groter deel van de bevolking ingang vond. In elk geval waren er zeker invloedrijke factoren aan de kant van medische zorg en kennis. Na de Eerste Wereldoorlog was bijvoorbeeld tuberculosecontrole en -bestrijding ter hand genomen en na de Tweede Wereldoorlog deden antibiotica hun intrede in de gezondheidszorg.

Tussen 1955 en 1970 leek er een eind te zijn gekomen aan het proces van sterftedaling. Dit was geheel conform de opvattingen van Omran, de geestelijke vader van het concept epidemiologische transitie, die al had beschreven dat uiteindelijk een stabilisatie van de sterfte zou optreden. Wanneer we echter nauwkeuriger kijken, zien we in deze periode een afname van sommige doodsoorzaken, die werd 'gecompenseerd' door een toename van andere oorzaken. Van Poppel wees er bijvoorbeeld op dat roken in deze periode een belangrijke bijdrage leverde aan de toegenomen sterfte onder mannen.¹⁷ Een meer aan de inzichten van gezondheidswetenschappers aangepaste levensstijl zorgde er overigens na 1970 voor dat de sterfte opnieuw begon te dalen. Natuurlijk speelden een steeds grotere medische kennis en toegenomen behandelmogelijkheden eveneens een rol in dit proces.

De beschrijving van de verschillende fasen in de sterftedaling heeft al duidelijk gemaakt dat er steeds weer gewisseld werd tussen een economisch, een cultureel, een bestuurlijk en een medisch perspectief om de ontwikkelingen te verklaren. Het blijkt uitermate moeilijk te zijn het relatieve aandeel van elk van deze factoren alleen te bepalen op basis van een studie van doodsoorzaken en maatschappelijke omstandigheden. Voor de periode tussen 1875 en 1924, de cruciale jaren in het proces van sterftedaling, is een poging ondernomen het vraagstuk op een meer gesofisticeerde wijze te benaderen met behulp van een regionale analyse. Culturele kenmerken van een regio werden gemeten aan de hand van het percentage katholieken en het percentage niet-kerkelijken, terwijl het

economische karakter moest blijken uit de inkomstenbelasting. Daarnaast betrokken de auteurs ook urbanisatie en de voor Nederland belangrijke variabele grondsoort in hun berekeningen.¹⁸

In het laatste kwart van de negentiende eeuw bleken culturele factoren meer invloed te hebben op de daling van de sterfte dan economische. Precies het omgekeerde was het geval in de twee decennia daarna. Aangezien we met de hier bestudeerde periode het begin van de daling en de eerste fase van snelle daling in ogenschouw nemen, zijn de resultaten belangwekkend. De twee maten voor culturele factoren meten duidelijk andere zaken. Wanneer men kijkt naar het percentage katholieken in de populatie, dan blijkt dat dit van invloed was op daling van de totale sterfte en van de sterfte aan 'andere dan infectieziekten'. Een hoge mate van secularisatie daarentegen deed voornamelijk de sterfte aan infectieziekten dalen. Daaruit blijkt hoe belangrijk het was voor de daling van sterfte dat nieuwe ideeën over hygiëne en persoonlijke verzorging geaccepteerd werden. Hier komt ook een belangrijke intermediaire variabele ten tonele. Het aantal doktoren per inwoner bleek de sterfte(daling) goed te voorspellen. Tegen het eind van de negentiende eeuw speelde deze beroepsgroep immers een belangrijke rol bij het doorgeven van nieuwe inzichten.

Het is goed te bedenken dat de eerste fase van sterftedaling vooral werd gekenmerkt door de afname van de zuigelingen- en kindersterfte. Juist bij deze vorm van sterfte is niet zozeer het welvaartsniveau, als wel de overdracht van inzichten inzake voeding en hygiëne van belang. In die zin is het niet verwonderlijk dat de relatieve rijkdom pas van invloed werd in het begin van de twintigste eeuw, toen de sterfte onder volwassenen begon te dalen.

Veranderende doodsoorzaken

Aan welke oorzaken overleden Nederlanders eigenlijk in de afgelopen twee eeuwen en welke veranderingen zijn daarin opgetreden? Wanneer de klassieke visie wordt toegepast op de epidemiologische transitie is het antwoord even simpel als globaal. Aanvankelijk zouden mensen voornamelijk sterven aan infectieziekten, maar met de voortgaande modernisering, secularisering en economische groei zouden verouderingsziekten en externe oorzaken de overhand hebben gekregen. Deze algemene typering is geïnterpreteerd en van meer wetenschappelijke basis voorzien door een aantal Nederlandse auteurs, die de oorzaaksspecifieke sterftetrends van ons land bestudeerden voor de jaren 1875-1992.¹⁹

Hun bevindingen hebben geleid tot een onderverdeling in een tiental clusters van doodsoorzaken, die weer onder te verdelen zijn in drie groepen. De eerste groep bevat een cluster met pokken en een cluster met cholera en miltvuur. In beide gevallen betreft het ziekten die met wisselende hevigheid toesloegen, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw een structurele daling lieten zien. Ook kinderverlamming vormt een apart cluster. Deze ziekte openbaarde zich tot 1960 zo om de tien jaar. De andere twee groepen doodsoorzaken zijn te typeren als ofwel het gevolg van infectieziekten (vier clusters), ofwel van niet-infectieziekten (drie clusters). We staan hier bij beide laatste groepen nader stil.

Het eerste cluster bij de infectieziekten bevat ziektes als tyfus, malaria, mazelen en scheurbuik. De sterfte aan deze oorzaken daalde vooral aan het begin van de twintigste eeuw en de daling zette daarna door. Onder cluster twee rangschikken we kinkhoest, difterie, allerlei vormen van tuberculose, hersenvliesontsteking en buikvliesontsteking. Het opvallende aan de ontwikkeling van deze groep is dat de sterftedaling geleidelijk plaatsvond over de gehele eeuw. Bij de groep infectieziekten zijn er vervolgens nog twee clusters die beide pas een daling lieten zien na de Tweede Wereldoorlog. Eén groep bestaat uit ziektes als acute bronchitis, reumatische koortsen, longontsteking, pleuritis, kraamvrouwenkoorts en dergelijke. In de eerste helft van de twintigste eeuw daalde het aandeel van deze groep in de doodsoorzaken nauwelijks. Pas na de introductie van antibiotica slonk deze groep. De laatste groep infectieziekten liet verrassenderwijs een sterke stijging zien tussen 1910 en 1930. Het betreft hier blindedarmonsteking en ziektes aan de mannelijke of vrouwelijke geslachtsdelen waarvoor ook gold dat de antibiotica een probaat middel waren.

Hoe dramatisch de afname was van de sterfte door infectieziekten is moeilijk te overschatten. In 1910 zorgden ze nog voor 378 sterfgevallen per 100.000 Nederlanders. Vijftig jaar later was dit teruggebracht tot 12 per 100.000.²⁰ In diezelfde periode nam de invloed van sterfgevallen als gevolg van niet-infectieziekten fors toe. Nemen we dezelfde peiljaren, dan overleden in 1910 106 mensen per 100.000 aan kanker, in 1960 al 168 en in 2000 meer dan 237. Voor hart- en vaatziekten vielen in 1960 per 100.000 inwoners 333 slachtoffers.

Met deze laatste getallen komen de drie clusters met niet-infectieziekten aan bod. In één cluster vormt borstkanker de belangrijkste doodsoorzaak, samen met moord en verkeersongelukken. Opvallend aan dit cluster is dat de eraan gerelateerde sterfte gedurende de hele eeuw toenam. Kanker aan maag, lever en blaas, alsmede de chronische longaandoening met de naam COPD vormen gezamenlijk een groep doodsoorzaken die na 1900 steeds verder aan belang verloor. De laatste groep doodsoorzaken die niet aan infecties te wijten zijn, worden gevormd door kwaadaardige nieuwvormingen aan darmen en een hele rij andere ziektes en aandoeningen, waaronder zelfmoord. Tussen 1900 en 1950 zien we bij deze groep een toename van de bijdrage aan de sterfte.

De vraag is nu of de karakterisering van de epidemiologische transitie als een overgang van sterfte door infectieziekten naar sterfte door andere oorzaken een juiste is. Het antwoord kan komen van een nadere bezinning op de ontwikkeling in tijd van de diverse hierboven genoemde clusters. In de eerste plaats moeten we een onderscheid maken tussen diverse soorten infectieziekten. Infectieziekten die voortkomen uit besmetting van water of voeding, dan wel gerelateerd zijn aan slechte hygiëne of ondervoeding, voldoen aan Omrans omschrijving. Ze daalden fors in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw. Om de gedachten te bepalen zij hier nog vermeld dat het ziekten betreft als tyfus, diarree en mazelen. Een tweede groep behelst kinkhoest, difterie en tuberculose. Deze ziekten die verspreid worden via de lucht, kwamen na de eeuwwisseling steeds minder voor, maar de daling daarvan vond minder snel plaats. Vervolgens onderscheiden we het cluster met acute bronchitis, reumatische koortsen en longontsteking. Ook hierbij was sprake van een daling vanaf 1900, maar de echte afname

vond pas plaats na 1945. Ten slotte zien we dat blindedarmontstekingen en geslachtsziekten na 1920 een tijd lang toenamen, totdat hun een halt werd toegeeroepen door antibiotica. Het zal duidelijk zijn dat er niet gesproken kan worden van een gesloten front van infectieziekten die tegelijkertijd en in hetzelfde tempo aan belangrijkheid inboetten.

Hoe zit het dan met de ouderdomsziekten en de sterfgevallen door externe oorzaken? Zien we daar een uniforme en geleidelijke toename, zoals voorspeld in de epidemiologische transitietheorie? Ook hier luidt het antwoord ontkennend. Bij maagkanker, COPD, alcoholisme en perinatale sterfte was er zelfs sprake van daling in plaats van stijging. Niet-ischemische hartziekten namen tot 1920 toe en namen weer af na de Tweede Wereldoorlog. Er is slechts één groep die de gehele twintigste eeuw in belang toenam. In deze groep vallen ischemische hart- en vaatziekten, diverse soorten kanker en verkeersongelukken. Van al deze doodsoorzaken kan men vaststellen dat ze het gevolg zijn van een leefstijl die negatief werd beïnvloed door toegenomen welvaart.

We moeten kortom concluderen dat de eenvoudige voorstelling van zaken dat de afgelopen anderhalve eeuw een uniforme daling van de infectieziekten en een uniforme stijging van andere ziekten heeft laten zien, de werkelijkheid te zeer simplificeert. Van Poppel en Beekink hebben berekend wat de bijdrage was van de daling in de diverse soorten infectieziekten aan de totale daling. Ook uit die berekening blijkt weer dat uniformiteit ver te zoeken is. Van de totale sterftedaling na 1875 komt 30% op het conto van via de luchtwegen overgebrachte infectieziekten. De invloed van kinderziekten, zoals difterie, pokken, mazelen, roodvonk en kinkhoest, was aanzienlijk minder, namelijk 5% van de totale daling. Deze auteurs onderscheiden verder de groep met acute infecties van de luchtwegen die voor 10% van de daling verantwoordelijk was. De door water en voedsel overgebrachte infectieziekten veroorzaakten spijsverteringsziekten en hun bijdrage aan de sterftedaling ten slotte bedroeg 10%.²¹ Zoals altijd blijkt ook hier weer dat de historische werkelijkheid ingewikkelder is dan verklaringsmodellen suggereren.

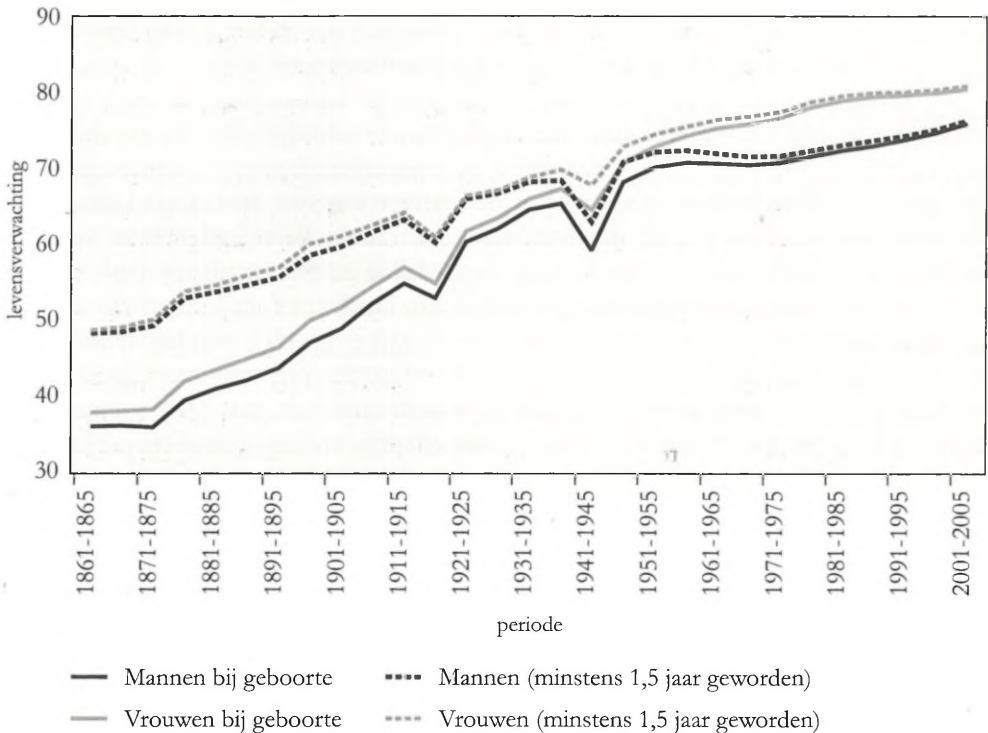
Stijging van de levensverwachting

Wanneer het sterftecijfer daalt terwijl de samenstelling van de bevolking niet dramatisch verandert, zal de levensverwachting logischerwijze stijgen. Hogere welvaart, betere woonomstandigheden, toegenomen medische kennis en alom toegankelijke zorg hebben er inderdaad voor gezorgd dat Nederlanders tegenwoordig langer leven dan ooit tevoren in de geschiedenis. Grafiek 4.2 laat zien hoeveel jaren de Nederlander gemiddeld leefde in de afgelopen eeuwen. De doorlopende reeks van het CBS begint pas bij 1861-1865. Vóór die tijd was er zeker geen sprake van een stijging van de levensverwachting. Volgens Beekink en Van Poppel leefden mannen in 1827-1828 gemiddeld 36,6 jaar en vrouwen 39,5, nagenoeg even lang als in 1860.²²

Er is hier gekozen om de levensverwachting als periodemaat aan te houden. Voor elk jaar is gemeten wat de gemiddelde leeftijd was van de overledenen, en die informatie is gecombineerd tot één maat voor de totale bevolking van dat moment.²³ Bij de interpretatie van de maat 'levensverwachting bij geboorte' ontstaat regelmatig een misverstand. De

bovengenoemde levensverwachting voor de jaren 1827-1828 is een gemiddelde en betekent immers niet dat we in deze periode geen Nederlanders boven de 40 jaar konden aantreffen. Zeker in een tijdperk waarin de zuigelingen- en kindersterfte groot was, haalden de zeer jong gestorvenen het gemiddelde van de levensverwachting drastisch naar beneden. In 1850 bijvoorbeeld betrof maar liefst 27% van alle sterfgevallen een kind van nog geen jaar.²⁴ Berekenen we dus hoe groot de bijdrage is geweest van de dalende zuigelingensterfte aan de toegenomen levensduur van Nederlanders vanaf 1875, dan blijkt dit voor mannen maar liefst 44% te zijn en voor vrouwen 37%.²⁵

Grafiek 4.2 Levensverwachting in Nederland, 1860-2005

Bron: CBS, *Statline (Historische reeksen)* (30 november 2007)

In grafiek 4.2 is rekening gehouden met de grote invloed van de zuigelingensterfte op de totale levensverwachting. Men ziet zowel de levensverwachting bij geboorte als de levensverwachting voor diegenen die minimaal 1,5 jaar zijn geworden. Bij deze laatste groep schakelen we zo de invloed van zuigelingensterfte uit. In 1861-1865 is de levensverwachting bij geboorte voor mannen 36,5 jaar en voor vrouwen 38,2. Indien men alleen kijkt naar de Nederlanders die minimaal 1,5 jaar werden, dan is het verschil enorm. De levensverwachting bedraagt dan rond 49 voor beide geslachten. Het verschil tussen beide

groepen waarnemingen werd vanzelfsprekend steeds minder belangrijk door het afnemen van de zuigelingensterfte. Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw was het verschil nauwelijks nog relevant omdat de zuigelingensterfte was afgenomen tot een statistisch te verwaarlozen grootte. Een ander verschil werd sindsdien echter steeds duidelijker. De levensverwachting van vrouwen kwam significant boven die van mannen te liggen. Uiteindelijk leefde de gemiddelde Nederlandse man in 2000 rond de 76 jaar, bijna 40 jaar langer dan bij het begin van de waarnemingen. De toename bij vrouwen bedroeg zelfs 43 jaar. In 2000 bereikten zij gemiddeld een leeftijd van 81 jaar.

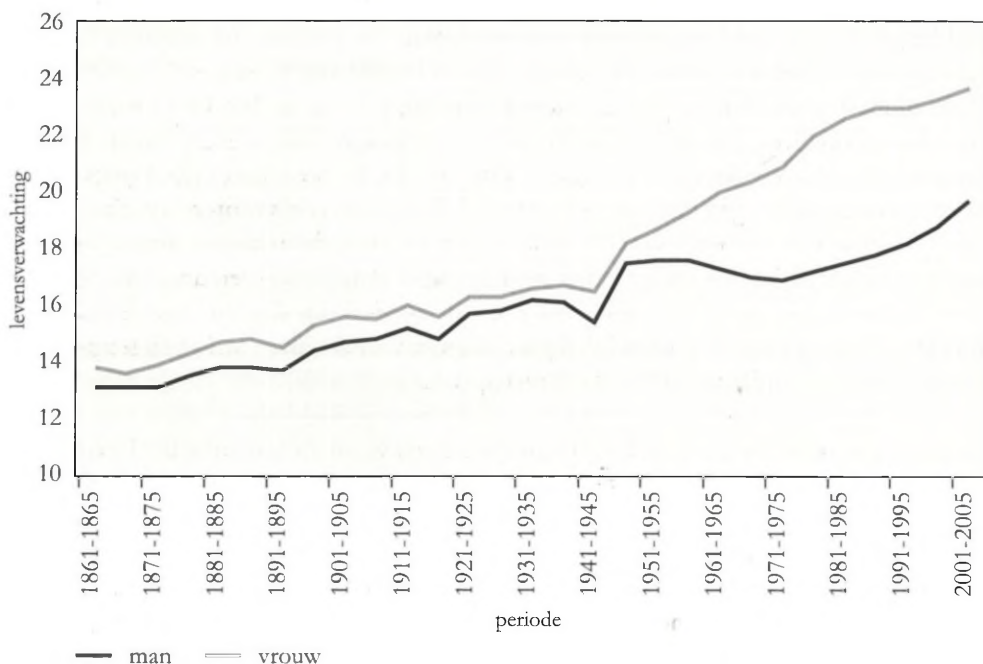
De globale ontwikkeling van de levensverwachting vertoont het beeld zoals was te verwachten op basis van de sterftcijfers. Mensen gingen langer leven vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Die stijging was tot de jaren 1950 indrukwekkend en werd alleen onderbroken door de periodes van de twee wereldoorlogen. Daarna volgde voor vrouwen een meer geleidelijke stijging van de levensverwachting, terwijl de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw voor mannen aanvankelijk een stabilisatie lieten zien en pas daarna weer een stijging op een iets lager niveau dan dat van de vrouwen. Dit landelijke gemiddelde doet overigens onrecht aan de grote verschillen tussen de diverse delen van het land. Elders is aangetoond dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de levensduur van inwoners van Noord-Brabant en Gelderland vijftien tot twintig jaar hoger lag dan die van hun landgenoten in Zeeland en Zuid-Holland.²⁶ We komen in dit hoofdstuk nog uitvoerig terug op de regionale verschillen in sterfte (en dus gezondheid).

De hier gebruikte maat voor levensverwachting is, zoals gezegd, een gemiddelde waarde op basis van waarnemingen in één jaar. Nu is het bij elk gemiddelde van belang ook te weten hoeveel spreiding er rond deze waarde ligt. Er bestaat een mogelijkheid om uit te drukken hoe voorspellend de gemiddelde levensverwachting is voor de binnen een land levende individuen. Zoals de inkomensongelijkheid weergegeven wordt in een Lorenz-curve, zo bestaat er een Gini-coëfficiënt voor de levensverwachting. Men meet met deze coëfficiënt in hoeverre regionale, sociaaleconomische en culturele verschillen zorgen voor een gedifferentieerde levensverwachting. Toegepast op ons land blijkt dan dat sinds het midden van de negentiende eeuw niet alleen de levensverwachting is toegenomen, maar dat ook de variabiliteit in de levensduur is afgenomen. Hoewel er ook in 2000 nog verschillen binnen Nederland waarneembaar waren, was de ongelijkheid sinds 1850 afgenomen met 80%.²⁷

Voor een beter begrip van de leeftijd waarop de winst werd geboekt, presenteren wij in grafiek 4.3 het extra aantal jaren dat een Nederlandse man en vrouw nog te verwachten hadden na het bereiken van de zestigste verjaardag. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was die groei er wel, maar zeker in het licht van de ontwikkeling sindsdien was die niet indrukwekkend. Zestigjarigen hadden er in de jaren 1930 zo'n drie jaren bijgekregen in vergelijking met hun landgenoten uit het midden van de negentiende eeuw. Na 1945 leefden vooral vrouwen opeens spectaculair langer. Tot de millenniumwisseling kregen ze er zes jaren bij. Voor zestigjarige mannen zien we na het midden van de jaren vijftig een daling die pas weer in de jaren zeventig werd omgezet in een stijging. Het resultaat was dat hun winst ten opzichte van het naoorlogse cijfer maar twee jaar bedroeg, waarmee

ze in 2000 een vier jaar lagere levensverwachting hadden dan vrouwen. Deze cijfers zijn tevens een eerste aankondiging van een probleem dat in een apart hoofdstuk aan de orde zal komen: de vergrijzing van Nederland.

Grafiek 4.3 Levensverwachting in Nederland na het bereiken van de zestigjarige leeftijd

Bron: CBS, *Statline (Historische reeksen)* (30 november 2007)

Ongelijkheid voor de dood

Dat vrouwen tegenwoordig gemiddeld ouder worden dan mannen is een bekend gegeven. Minder bekend is dat ook de sterftekans in het verleden mede bepaald werd door het geslacht. Toen echter waren vooral meisjes in het nadeel. Discussies aangaande de positie van vrouwen in de samenleving richten zich meestal op kenmerken als arbeidsmarktparticipatie, stemrecht, juridische zelfstandigheid en wat dies meer zij. Dat de achterstelling zelfs kon liggen op het gebied van primaire benodigdheden als voedsel en medische zorg, is lange tijd beschouwd als iets dat alleen van toepassing was op niet-westerse culturen.

Nader onderzoek heeft aangetoond dat deze opvatting naar alle waarschijnlijkheid onjuist is. In het laatste kwart van de negentiende eeuw vinden we in Italië een relatieve oversterfte van meisjes over jongens, die kon oplopen tot 17% voor de leeftijdsgroep tussen 10 en 14 jaar. Toen de status van meisjes na 1900 verbeterde, verdween ook hun oversterfte.²⁸ Isabelle Devos constateerde dat ook in het negentiende-eeuwse België de

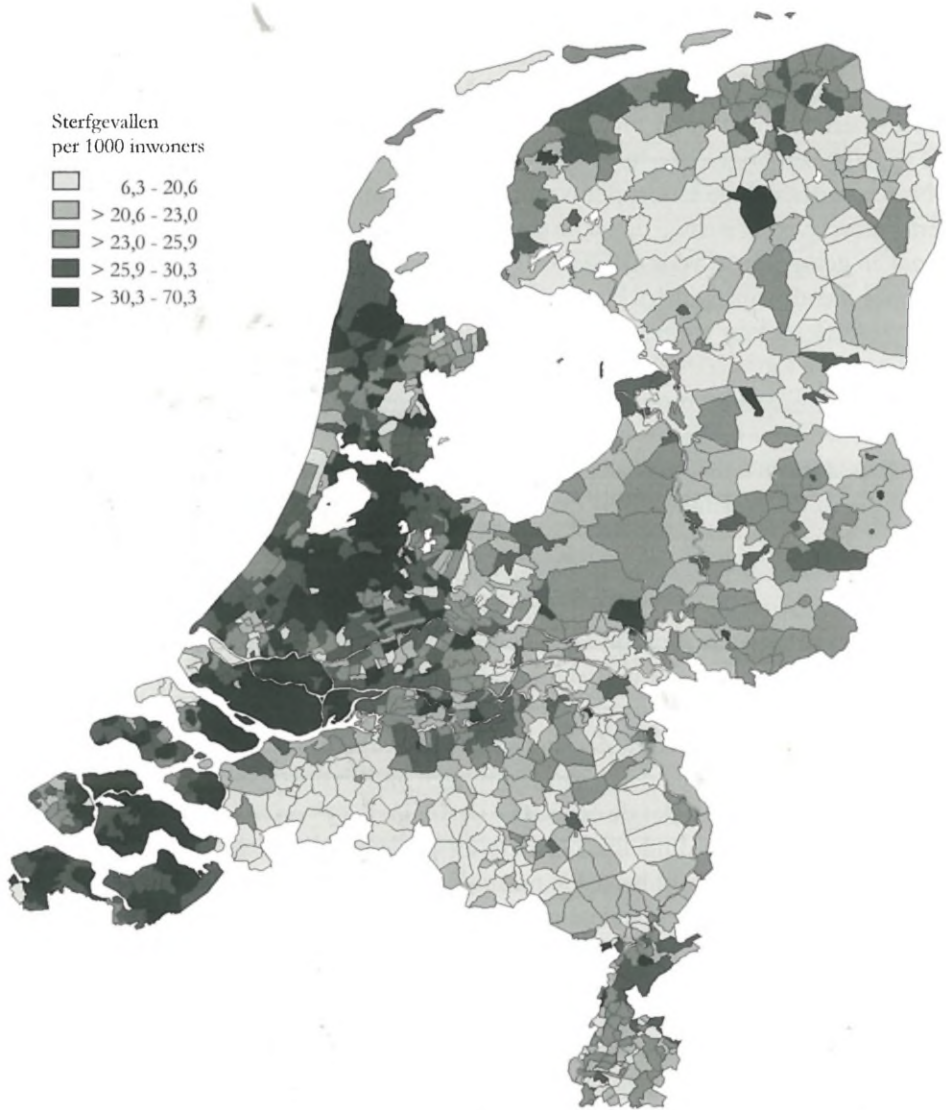
sterfte van meisjes 15 tot 20% hoger lag dan die van jongens. Zij beschouwt dat als een verschijnsel dat in alle West-Europese landen voorkwam.²⁹ Die laatste uitspraak wordt in elk geval weersproken door John Knodel die in zijn studie naar veertien Duitse dorpen voor de negentiende eeuw geen verschillen in sterftetekans tussen jongens en meisjes vond.³⁰ Hoe dan ook, Van Poppel bestudeerde voor Nederland de sterfte naar leeftijd van mannen en vrouwen tussen 1850 en 1990 en vond dat tot 1930 meisjes tussen de 3 en de 19 jaar wel degelijk een hogere sterfte kenden dan jongens.³¹

Nader onderzoek op landelijk niveau naar de mogelijke oorzaken van de verschillende sterftetekans leverde weinig op, constateert Van Poppel. In de literatuur worden drie oorzaken gesuggereerd voor differentiële sterfte naar geslacht. Meisjes en jongens konden op verschillende wijze worden blootgesteld aan infecties. Het kan zijn dat hun gevoeligheid voor (infectie)ziekten anders was, bijvoorbeeld als gevolg van slechtere voeding of een mindere mate van vaccinatiegraad. Tot slot is het mogelijk dat ouders wanneer hun kind eenmaal ziek was, bij een zoon wellicht anders reageerden dan bij een dochter. Geen van deze redeneringen blijken van toepassing te zijn op Nederland. Van Poppel komt dan ook tot de slotsom dat er waarschijnlijk grote regionale verschillen zijn in genderspecifieke sterfte die in de landelijke cijfers de doorslag geven.³²

Regionale verschillen zijn in de demografische geschiedenis van ons land een steeds terugkerend thema. E.W. Hofstee heeft hierbij een belangrijke initiërende rol gespeeld. We beginnen dan ook met zijn visie op de ontwikkeling van de sterfte. Uitgaande van de kaart met gemeentelijke sterftecijfers rond 1850 (zie ook bijgaande kaart 4.1) constateerde Hofstee dat er een concentratie van zeer hoge sterfte was in de alluviale gebieden van Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en het westelijk deel van Utrecht, alsmede relatief hoge sterfte in de alluviale delen van Groningen en Friesland. De conclusie is duidelijk, meent Hofstee: 'Het feit dat de excessieve sterfte in de 19de eeuw in Nederland gebonden is aan geografisch vrij duidelijk omschreven gebieden, betekent dat bepaalde fysisch-geografische factoren en/of bepaalde maatschappelijke factoren van regionale aard direct of indirect een rol moeten hebben gespeeld.'³³

Hofstee onderscheidt vervolgens drie factoren die de verschillen in zijn ogen kunnen verklaren. In de eerste plaats leden Zeeland, Noord-Holland, Zuid-Holland, een deel van Utrecht en het kustgebied van Groningen en Friesland sterk onder verzilting. De malariamug vond een uitstekende habitat in het brakke, stagnerende water, en in de tweede plaats leidde verzilting tot een gebrek aan grond- en oppervlaktewater van voldoende kwaliteit. Bovendien – en dat noemt Hofstee als de tweede factor – ontbrak het in Zuid-Holland en westelijk Utrecht aan goed grondwater en moest men zijn toevlucht nemen tot oppervlaktewater van minder kwaliteit. De tegenstelling met het oosten en zuiden van het land, waar wel goed grondwater aanwezig was, blijkt volgens hem uit de kaart met sterfteverschillen. De derde oorzaak van hoge sterfte ziet Hofstee in verstedelijking, althans het dicht bij elkaar wonen van grote groepen mensen. Naast de steden in het Westen van het land verwijst hij dan naar Ommen en Norg die eilanden van hoge sterfte in een zee van lage mortaliteit vormden. De er gevestigde gestichten van de Maatschappij van Weldadigheid zijn hiervan de verklaring.

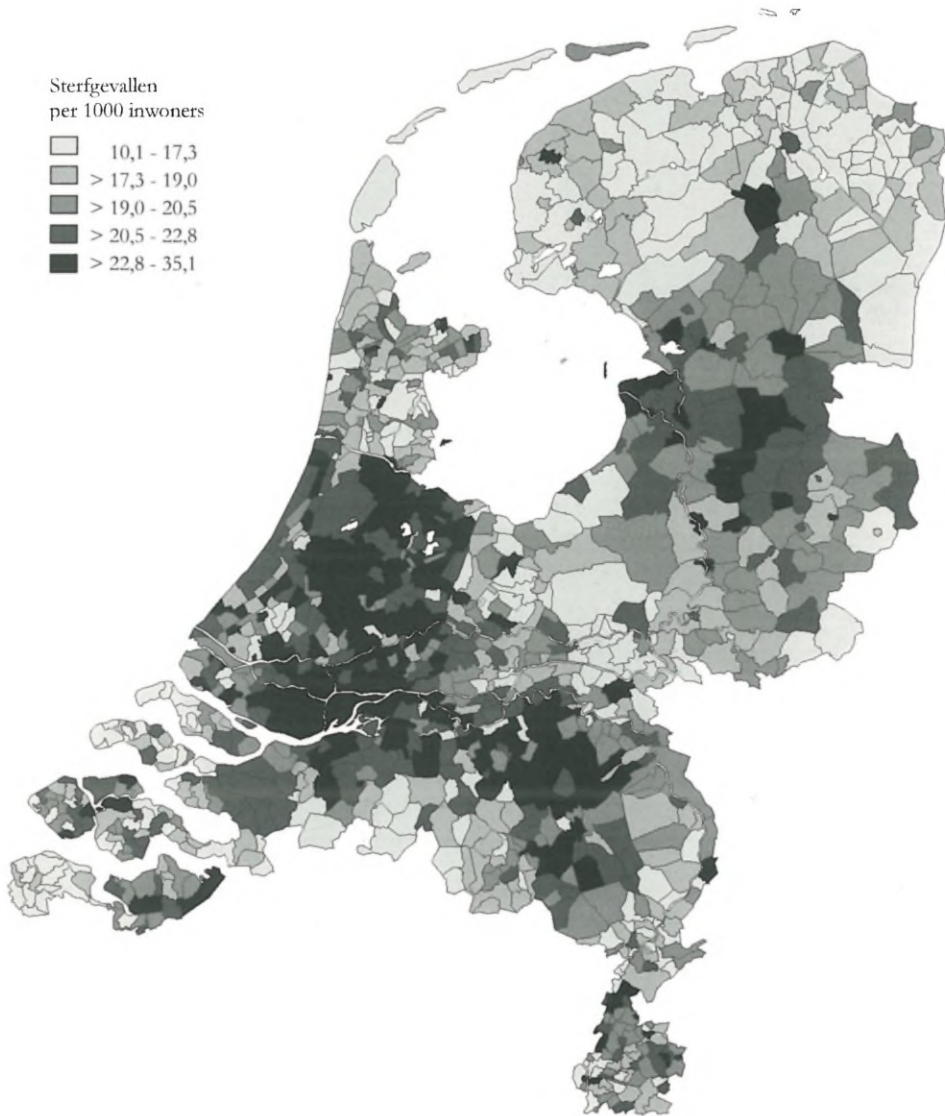
Kaart 4.1 Sterftcijfer per gemeente, 1840-1849

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

Wanneer Hofstee de doodsoorzaken onder de loep neemt, constateert hij dat malaria na 1830 niet meer in epidemische vorm voorkwam en hoe dan ook een zodanig goedaardig verloop kende, dat de ziekte de sterftcijfers nauwelijks kon beïnvloeden. Desondanks bleef de sterfte in het Westen hoog. De verklaring hiervoor kan men vinden in de sterfte

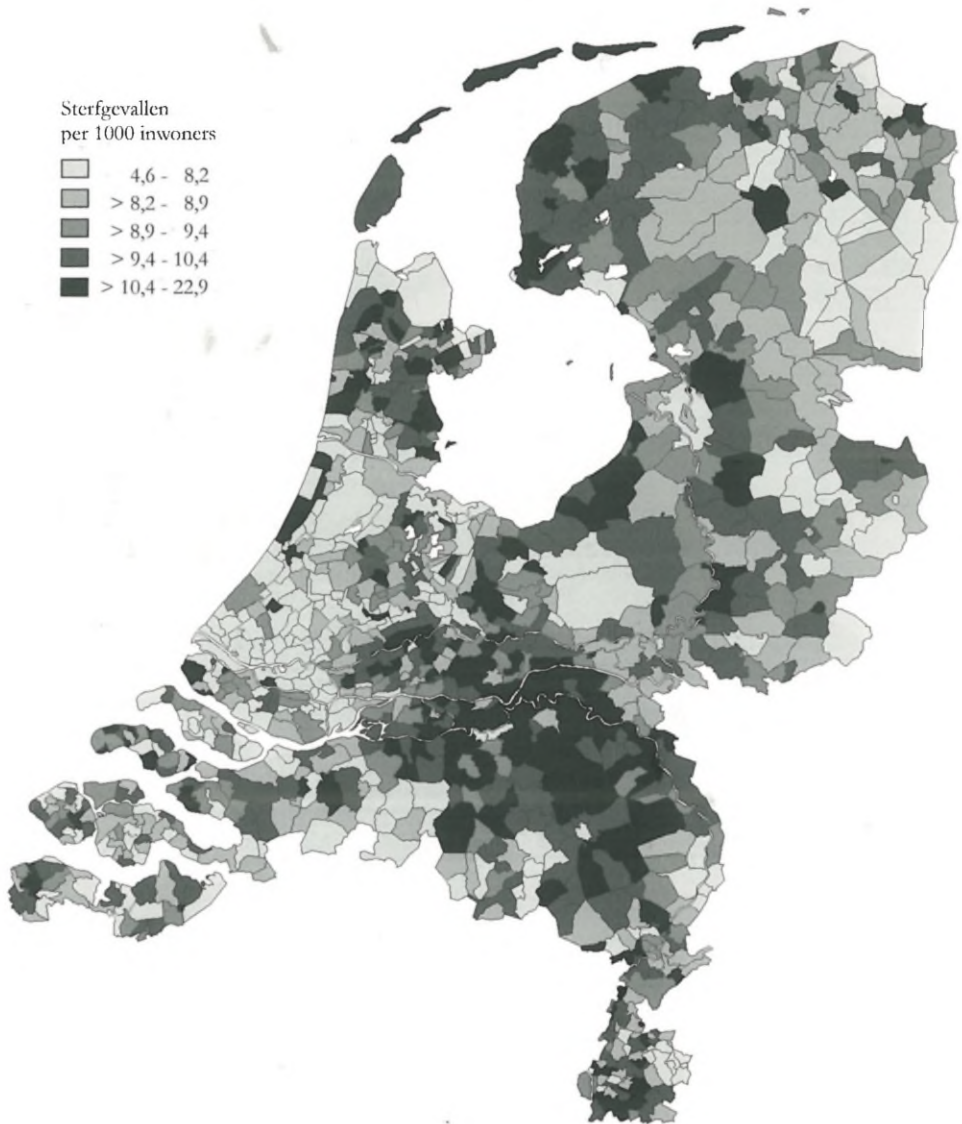
Kaart 4.2 Sterftecijfer per gemeente, 1880-1889

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

naar leeftijd. Het was de zuigelingensterfte en in mindere mate de kindersterfte die de hoge mortaliteit in het westen van het land verklaart. Wanneer men het overlijden aan spijsverteringsorganen uit de sterfte weglaat, dan zijn de provinciale verschillen nagenoeg verdwenen, schrijft Hofstee. De westelijke provincies onderscheidden zich net door de hoge sterfte aan spijsverteringsziekten, althans tot 1875.

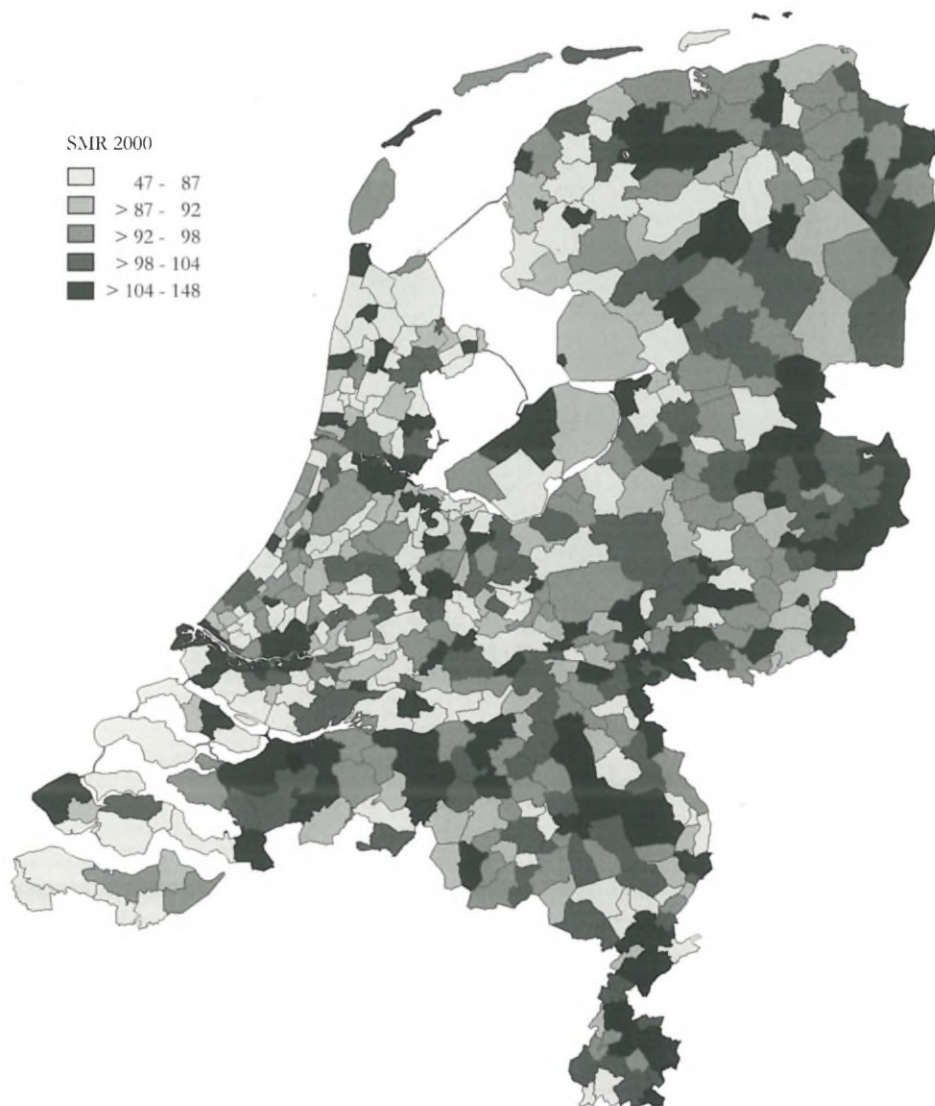
Kaart 4.3 Sterftcijfer per gemeente, 1930-1939

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

Na 1875 trad, zoals beschreven, een snelle daling in sterfte op, die zich voornamelijk manifesteerde in de provincies die oorspronkelijk hoge sterftcijfers kenden. Rond 1900 behoorden de sterftcijfers in de beide Hollanden en Zeeland al tot de laagste van het land. Hoe kon dat gebeuren? De verzilting, slecht oppervlaktewater en verstedelijking waren niet plotseling verdwenen en de aanleg van waterleiding op grote schaal zou nog

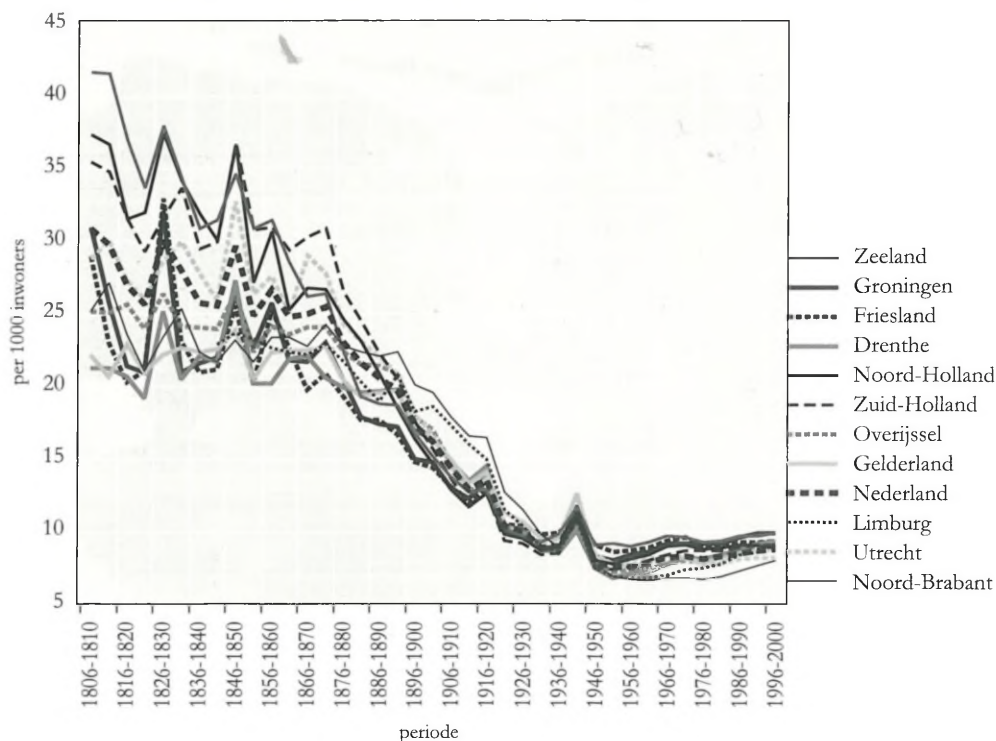
Kaart 4.4 Sterftcijfer per gemeente, 1997-2000

Bron: CBS, *Statline*

even op zich laten wachten. Wel constateert Hofstee dat het weer de sterfte onder de jongste leeftijdsgroepen (1-5 jaar) was, die het verschil maakte. Die zakte in het Westen plotseling zo snel dat het landelijk gemiddelde werd bereikt. Deze daling was toe te schrijven aan een vermindering van het aantal gevallen van overlijden als gevolg van enteritis en andere diarreeziekten.

Grafiek 4.4 Sterftcijfers Nederlandse provincies, 1806-2000

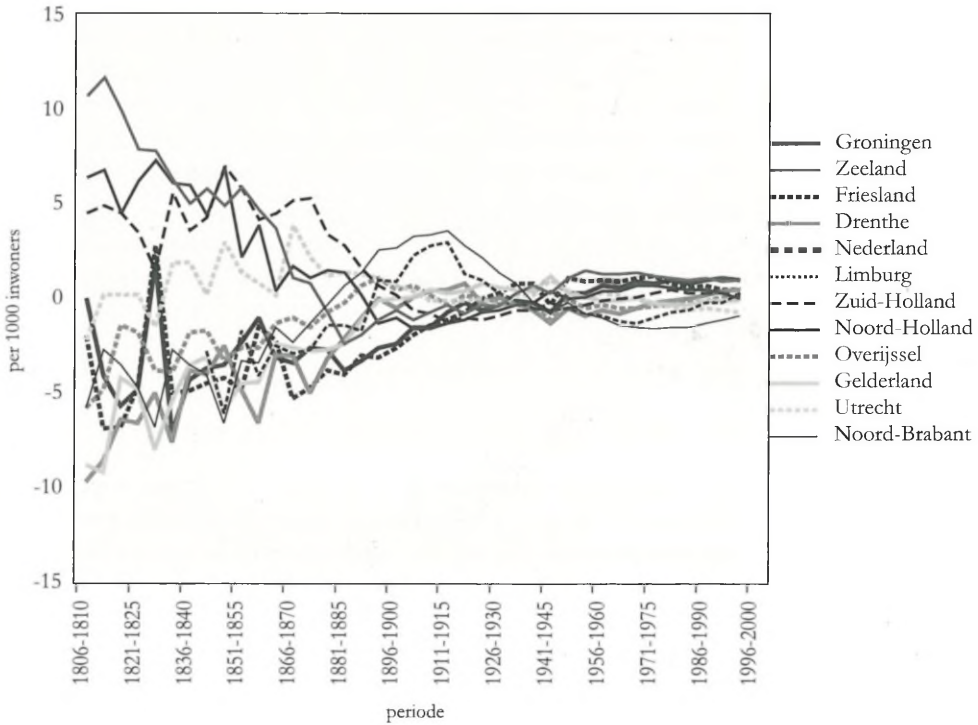

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; CBS, *Statline*

Daarmee werd de vraag verlegd. Om de ontwikkeling in de tweede helft van de negentiende eeuw te verklaren, moest duidelijk worden waarom juist deze ziekten voor deze leeftijdsgroep afnamen. Voor Hofstee is het antwoord duidelijk. Het toenemen van het hygiënisch besef speelde een doorslaggevende rol, en dit besef was weer onderdeel van een 'modern cultuurpatroon' dat in de tweede helft van de negentiende eeuw van noordwest naar zuidoost over het land trok. Gezien dit geografisch perspectief profiteerden de provincies in het westen van het land het eerst van de nieuwe inzichten. Dit modern cultuurpatroon wordt gekenmerkt door de bereidheid veranderingen in traditionele opvattingen en leefwijzen te accepteren wanneer dit voordelen opleverde.

Tussen 1845 en 1885 veranderde het aanzicht van de dood drastisch in Nederland. Vergelijken we kaart 4.1 en kaart 4.2, dan is te zien hoe de concentratie van hoge sterfte in het westen en noorden van het land afnam en er nieuwe gebieden bijkwamen in Gelderland (Veluwe en Achterhoek), het oostelijk deel van Noord-Brabant (de Peel, de Meijerij, Maaskant) en in Limburg (Noord-Limburg en de Mijnstreken). Wanneer we in 1935 opnieuw de balans opmaken, zien we dat het proces is doorgegaan (kaart 4.3). In Zeeland, Zuid-Holland en het zuidelijk deel van Noord-Holland waren de inwoners

Grafiek 4.5 Sterftcijfers Nederlandse provincies, 1806-2000 (Nederland = 0)

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten; CBS, *Statline*

toen relatief goed af, terwijl Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel hoge sterftcijfers lieten zien. Opvallend is ook dat Friesland zich weer in ongunstige zin onderscheidde. De meest recente data zijn van vlak voor de millenniumwisseling (kaart 4.4). Het lijkt er sterk op dat de verschuiving die midden negentiende eeuw inzette, verder is doorgegaan. Wanneer we de vier kaarten naast elkaar leggen, komen de hoogste sterftcijfers steeds oostelijker en zuidelijker te liggen. In die zin is de laatste kaart nagenoeg een spiegelbeeld van de eerste.

Om deze regionale ontwikkelingen nader te beschouwen, gebruiken we nu provinciale sterftcijfers per vijfjaarlijkse periode vanaf 1806-1810. Het spreekt vanzelf dat de dood zich weinig gelegen liet liggen aan provinciale grenzen. We zijn nochtans aangewezen op bronnen die voor deze eenheden gegevens verschaffen, en die voor het aangeven van de grote lijnen van ontwikkeling voldoen.

Deze zelfde cijfers zijn ook in grafiek 4.4 weergegeven. Wanneer de reeks getallen grafisch wordt weergegeven, vallen meteen twee kenmerken op die uit de voorgaande kaarten moeilijker te distilleren waren: de sterfte daalde van rond de 30 naar beneden de 10 per 1000 inwoners en tegelijkertijd trad er een spectaculaire convergentie op. De verschillen tussen de provincies waren op hun grootst in de eerste helft van de negentiende

eeuw. Vanaf 1875 werden ze kleiner en in de loop van de twintigste eeuw was er nauwelijks nog onderscheid. Om de verschillen tussen de provincies duidelijker naar voren te halen, zijn de cijfers van grafiek 4.4 nog eens bewerkt. Grafiek 4.5 toont het Nederlands gemiddelde als o en de provinciale waarden daaromheen. Zoals op basis van de kaarten al was te verwachten, hadden de provincies Zeeland, Noord-Holland en Zuid-Holland toen de hoogste sterftecijfers. Drenthe, Limburg en Noord-Brabant hadden aan het begin van deze periode lage waarden. Ook in deze voorstelling is de convergentie goed te zien. Een opvallende ontwikkeling vertoonden de twee meest zuidelijke provincies. In de jaren 1890 kwam de sterfte in Limburg en Noord-Brabant opeens aanzienlijk boven het landelijke gemiddelde te liggen. Die uitzonderingspositie duurde tot de jaren dertig, waarna alle provincies zich rond een laag gemiddelde schikten.

Zuigelingensterfte

In het voorgaande is verschillende keren gebleken dat de bijdrage van de zuigelingensterfte van cruciaal belang is geweest voor de ontwikkeling van de totale Nederlandse mortaliteit, althans zeker in de negentiende eeuw. Terwijl het algemene niveau van de sterfte tot 1875 zich stabiliseerde of een lichte daling onderging, ontwikkelde de zuigelingensterfte een eigen dynamiek. De overlevingskansen van kinderen beneden het jaar verslechterden bijvoorbeeld aanzienlijk in het derde kwart van de eeuw. Er zijn inmiddels bewijzen aangedragen dat tussen 1840 en 1870 de zuigelingensterfte toenam in veel Europese landen, waaronder Duitsland,³⁴ Frankrijk³⁵ en Spanje.³⁶ Ook tijdgenoten namen deze onverwachte ontwikkeling waar en droegen hiervoor verklaringen aan. Zo betoogde L. Emmett Holt in zijn rede als voorzitter van de 'American Association for the Study and Prevention of Infant Mortality' dat de gesignaleerde toename van de zuigelingensterfte rond het midden van de negentiende eeuw was toe te schrijven aan urbanisatie en industrialisatie. Dichtbevolkte steden en werkende moeders waren volgens hem fataal voor zuigelingen, daarmee de mening van vele tijdgenoten vertolkend.³⁷ De link tussen vrouwenarbeid en zuigelingensterfte liep via borstvoeding, want alle auteurs zijn het erover eens dat de beste predictor voor zuigelingensterfte te vinden is in de mate en duur van borstvoeding.³⁸ Nederland vormt geen uitzondering op het Europese patroon. Van Poppel and Mandemakers constateerden dat ook hier tussen 1840 en 1876 de zuigelingensterfte opzienarend steeg.³⁹

Wanneer we de ontwikkeling van de zuigelingensterfte bekijken voor de negentiende eeuw (grafiek 4.6), dan kunnen we die conclusie alleen maar onderschrijven. Op landelijk niveau steeg de sterfte onder de jongste inwoners van het land tot boven de 200 per 1000 levend geboren kinderen in het midden van de jaren zeventig van die eeuw, waarna een snelle daling inzette. We zullen nog zien dat er weliswaar regionale variaties waren in deze ontwikkeling, maar dat het basispatroon overal terugkomt. De vraag die bij beschouwing van grafiek 4.6 onmiddellijk rijst, is waarom de sterfte toenam in het derde kwart van de negentiende eeuw, maar evenzeer waarom die stijging na 1875 zo snel kon omslaan in een daling.

Grafiek 4.6 De ontwikkeling van de Nederlandse zuigelingensterfte, 1840-1899

Bron: Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 134-135

Tijdgenoten hadden een duidelijke opvatting over de achtergrond van de toegenomen zuigelingensterfte. Zoals eerder gemeld had koning Lodewijk Napoleon in 1809 een decreet uitgevaardigd waarin moeders werden opgeroepen hun kinderen meer borstvoeding te geven, en we noteerden al dat medici aan het begin van de twintigste eeuw zijn zorg deelden. Aangezien we zelden beschikken over rechtstreekse informatie over de omvang en de duur van borstvoeding, zijn we aangewezen op indirecte aanwijzingen. Verschillende negentiende- en twintigste-eeuwse auteurs hebben erop gewezen dat zich vooral in de zomermaanden een piek manifesteerde van sterfte onder zuigelingen, hetgeen in hun ogen duidelijk het gevolg was spijsverteringsproblemen.⁴⁰ Meer recent leidde een empirisch onderzoek in Tilburg, waar een indicatie van de fatale ziekte bekend is, tot de conclusie dat zuigelingensterfte meestal werd veroorzaakt door diarree-achtige ziekteverschijnselen, die zich vooral voordeden in de warme zomermaanden.⁴¹ Deze typering van doodsoorzaken komt overeen met de bevindingen uit een landelijke kwantitatieve analyse voor de periode 1903-1907. Ook toen nog bezweek bijna 33% van alle sterfgevallen onder Nederlandse zuigelingen aan ingewandstoornissen, tegen bijna 15% aan ademhalingsziekten.⁴²

Het meest overtuigende onderzoek naar de invloed van voeding op de zuigelingensterfte komt van Catherine Pollet. Zoals bekend was het desastreuze effect van andere voeding dan borstvoeding het sterkst in de zomermaanden. Bij gebrek aan kennis omtrent hygiëne en het effect van warmte op de houdbaarheid van melk, waren zuigelingen dan het kwetsbaarst. Pollet registreerde de wekelijkse sterftecijfers aan diarree in het Parijs van

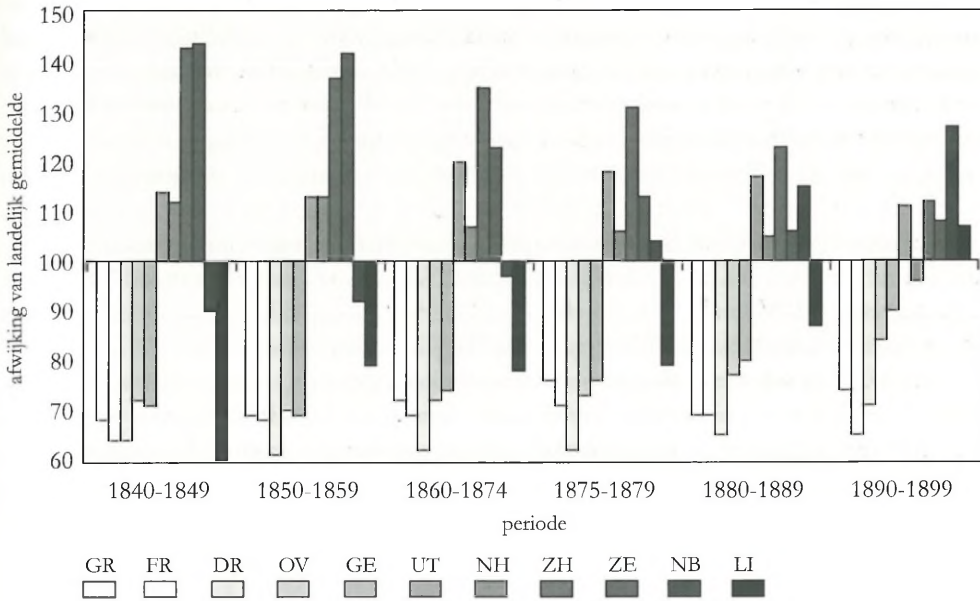
1898. Het hele jaar door was de sterfte onder zuigelingen die flessenvoeding kregen veel hoger dan onder met de borst gevoede kinderen. In de weken 31 tot 41, dus ruwweg de maanden juli en augustus, bereikte dit verschil ongekende hoogten. De sterftetekans van met de fles gevoede kinderen was dan achtmaal hoger dan die van kinderen die borstvoeding kregen.⁴³ Wie op zoek is naar auteurs die voor de Nederlandse situatie vergelijkbaar onderzoek hebben gedaan, kan verder nog gewezen worden op de bevindingen van Jonker in 1903⁴⁴ en die van Hoogerhuis voor de provincie Zeeland.⁴⁵

Dat het al dan niet geven van borstvoeding van grote invloed was op de ontwikkelingen in de zuigelingensterfte is door al deze studies overtuigend aangetoond. Men blijft echter achter met de vraag of we hiermee ook de grote regionale verschillen binnen Nederland kunnen verklaren. Vooral in de periode van snelle daling van de zuigelingensterfte, tussen 1875 en 1900, deed zich namelijk een omslag voor in het regionale patroon. In de periode 1875-1879 horen we een echo van Hofstees opvattingen als we naar zuigelingensterfte kijken. Er bestond een duidelijk onderscheid tussen het zuidwesten en het noordoosten van het land, constateren Wolleswinkel e.a. De provincies Zeeland, Utrecht, Noord-Holland en vooral Zuid-Holland vormden, samen met Noord-Brabant, een gebied dat gevaarlijk was voor pasgeborenen.

25 Jaar later was er eerder een verschil tussen het Noorden en het Zuiden. Aan het begin van de twintigste eeuw stierven de meeste zuigelingen in Noord-Brabant, gevolgd door die in Limburg, Zeeland en Zuid-Holland.⁴⁶ Wij zijn geneigd in beide gevallen Utrecht aan de lijst van provincies met hoge zuigelingensterfte toe te voegen. In aflopende volgorde was het absolute aantal gestorven zuigelingen per 1000 levend geboren in de periode 1875-1879: in Zuid-Holland 259, in Utrecht 234, in Zeeland 224, in Noord-Holland 209 en in Noord-Brabant 206. Ter vergelijking: het landelijke gemiddelde was 198. De volgorde in de jaren 1890-1899 was Noord-Brabant 204, Zuid-Holland 180, Utrecht 177, Zeeland 174 en Limburg 171, bij een landelijk gemiddelde van 160.⁴⁷

In grafiek 4.7 zijn de provinciale waarden voor deze cruciale overgangperiode nog eens weergegeven, nu in hun relatieve afwijking van het landelijk gemiddelde. Een aantal observaties is meteen te maken. De noordelijke en oostelijke provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland hadden een niveau van zuigelingensterfte dat steeds onder het landelijke gemiddelde lag. Zuigelingen in Zeeland, Zuid-Holland en Utrecht daarentegen hadden een structureel hogere overlijdenskans. Daarbij dient wel te worden aangetekend dat de waarden in Zeeland en Zuid-Holland in de hier bestreken periode steeds lager werden. Noord-Holland hoorde tot 1890 bij de provincies die een bovengemiddelde zuigelingensterfte hadden, maar dook na dat jaar beneden het landelijke cijfer. De opvallendste ontwikkeling treffen we aan in Noord-Brabant en Limburg. Aanvankelijk stonden de zuigelingen in deze provincie aan de goede kant van het landelijke gemiddelde, maar terwijl de andere provincies een dalende zuigelingensterfte lieten zien, nam in Noord-Brabant en Limburg deze sterfte net toe, ook in absolute zin. Vergeleken met het landelijk gemiddelde zien we in grafiek 4.7 dat Noord-Brabant vanaf 1875 boven het landelijke gemiddelde kwam te liggen en Limburg vanaf 1890. Of het

Grafiek 4.7 De ontwikkeling van de Nederlandse zuigelingensterfte per provincie, 1840-1899 (relatieve cijfers; Nederland = 100)

Bron: Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 134-135

toeval is dat beide provincies bewoond werden door een meerderheid van rooms-katholieken, zullen we nog nader bezien.

We raken hier aan een oude discussie in Nederland. Zoals reeds vermeld, weet Hofstee de grote zuigelingensterfte in het westen van het land aan het vervuilde water dat gebruikt werd bij het bereiden van voeding die de moedermelk verving. Chr. Vandenbroeke, F. van Poppel en A. van der Woude zochten de oorzaak één stap eerder. Ook zij keken naar de doodsoorzaken en vonden daarin een bevestiging van het idee dat voedselbereiding doorslaggevend was. Voor hen vormde het al dan niet geven van borstvoeding de kern van het probleem. In hun zogenaamde 'borstvoedingshypothese' betogen deze auteurs dat in sommige delen van de Lage Landen (Noord-Brabant, Belgisch en Nederlands Limburg, Luik en Antwerpen) de zuigelingensterfte in het laatste deel van de negentiende eeuw steeg omdat er korter borstvoeding werd gegeven. In het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen in de textiel-, schoenen-, sigaren- en lampenindustrie vonden zij de verklaring voor de kortere lactatieduur.⁴⁸ P. Barentsen die in deze periode een huisartsenpraktijk voerde in oostelijk Noord-Brabant bevestigde dit uit eigen waarneming. Werkende vrouwen, zo schreef hij, lieten hun zuigelingen over aan de zorg van grootmoeders of oudere broers en zussen.⁴⁹ Het spreekt overigens vanzelf dat Hofstees verklaringen naadloos aansluiten bij de bovenstaande hypothese. Wanneer moeders de

borstvoeding staakten, waren zij immers aangewezen op waterbronnen die desastreus waren voor hun zuigelingen.

Aangezien er grote verschillen bestonden in de snelheid en intensiteit waarmee economische en medische modernisering Nederland veroverden, ligt het voor de hand ook hierin een mogelijke reden te zien voor ongelijke sterftetekansen van zuigelingen. De bevindingen op dit punt zijn echter niet eenduidig. Van Poppel en Mandemakers schreven in 1997 dat hoewel in de negentiende eeuw de zuigelingensterfte hoog was in alle sociale lagen, er wel degelijk onderlinge verschillen waren. Gezinnen uit de middenklasse en hogere klasse hadden voldoende middelen om de overlevingskansen van hun kinderen te vergroten. De auteurs denken dan aan zaken als hygiënischer gedrag, een betere toegang tot schoon drinkwater en afdoende riolering.⁵⁰ Voor Goes ontdekte ook Hoogerhuis duidelijke sociale verschillen in zuigelingensterfte. Vooral arbeiderskinderen en kinderen uit de lage middenklasse hadden een relatief lage overlevingskans.⁵¹

In een studie uit 2005 over verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Zeeland, Utrecht en Friesland relativeren Van Poppel, Jonker en Mandemakers het belang van sociale klasse. Zij konden binnen alle provincies vaststellen dat dagloners en ongeschoolde arbeidsgezinnen de hoogste zuigelingensterfte kenden, gevolgd door geschoolde arbeiders, personen uit de hogere klassen en witte boorden. Zuigelingen van boeren en kleine burgers hadden de beste overlevingskansen. Dit beeld beantwoordt aan de verwachtingen. Van Poppel en de zijnen voegen daar meteen een waarschuwing aan toe. In Friesland was zelfs de laagste sociale groep nog beter af dan de hoogste sociale groepen in Utrecht en Zeeland. De conclusie luidt dan ook dat regionale omgeving belangrijker was voor het niveau van zuigelingensterfte dan sociale klasse.⁵² De logische volgende vraag luidt dan waarom er zulke grote verschillen bestonden tussen de provincies. Het antwoord van de auteurs in kwestie luidt dat vooral verschillen in volksgezondheid en in zuigelingsvoeding de doorslag gaven. In Friesland werd meer en langer borstvoeding gegeven dan in Zeeland, en bovendien – een argument dat we al tegenkwamen bij Hofstee – waren de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne in Zeeland en Utrecht aanzienlijk slechter dan in Friesland.⁵³

Vooral de twee laatste variabelen zouden ook toegeschreven kunnen worden aan de grotere verstedelijking. In studies naar de situatie in het negentiende-eeuwse Engeland en Wales wordt consequent gesproken van een zogenaamd 'urban sanitary-diarrheal-effect' dat zich voornamelijk in de zomer manifesteerde en dan zorgde voor een hoge zuigelingensterfte.⁵⁴ Deze bevinding nu wordt voor Nederland verworpen. Net als het geval was bij sociale klasse, blijkt ook het onderscheid tussen stad en platteland hier veel minder van belang te zijn dan de grotere regionale setting waarbinnen de gemeente lag,⁵⁵ althans voor wat betreft zuigelingensterfte. De sterfte tussen het eerste en vijfde levensjaar, de kindersterfte, was van 1875 tot 1899 in steden wel degelijk hoger dan op het platteland. Daar staat tegenover dat de daling in de steden ook veel sneller doorzette in de stedelijke omgeving.

In vrijwel alle tijdvakken van de Nederlandse geschiedenis, zeker in de laatste twee eeuwen, speelde religie op de een of andere wijze een rol. Nu is goed in te zien dat bij een onderwerp als huwelijksvruchtbaarheid kerkelijke richtlijnen tot grote verschillen

kunnen leiden, maar geldt dat ook voor zuigelingensterfte? Het antwoord is bevestigend. Van Poppel, Schellekens en Liefbroer analyseerden verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Holland tussen 1855 en 1912. Aangezien in Nederland religieuze en sociaaleconomische verschillen niet onafhankelijk van elkaar waren, is het van belang de relatieve bijdrage van beide variabelen aan de sterfteniveaus te bepalen. Dan blijkt dat er, zelfs als men controleert voor verschillen in sociaaleconomische positie, een direct causaal verband bestaat tussen religie en zuigelingensterfte.⁵⁶ Rooms-katholieken speelden in dit verband een doorslaggevende rol, want vooral bij hen trof men een bovengemiddelde zuigelingensterfte aan.⁵⁷

We constateerden inderdaad al dat de zuigelingensterfte in de twee katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg, tegen de landelijke trend in, steeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Toch is niet meteen duidelijk waarom dit zo was. Hiervoor wordt in de literatuur een aantal oorzaken aangedragen. Lange tijd was de huwelijksvruchtbaarheid van katholieken hoger dan die van mensen met een andere geloofsovertuigingen. Dit bracht met zich mee dat de geboorte-intervallen kleiner waren, hetgeen nadelig was voor de nieuwgeborene, en dat de moederlijke zorg over een groter kindertal verdeeld moest worden.⁵⁸ Bovendien waren katholieken minder geneigd nieuwe inzichten op het gebied van hygiëne en geneeskunde te omarmen. Ten slotte was het geven van borstvoeding bij katholieken minder vanzelfsprekend dan bij andere groepen. Deze gedragsuitingen zelf waren weer het gevolg van een sterk religieus gekleurde wereldvisie. In de eerste plaats werd er vanaf 1850 veel nadruk gelegd op het onderdrukken van seksuele impulsen, hetgeen leidde tot de gelijktijdige opkomst van een cultuur van schaamte. Daarbij hoorde vanzelfsprekend het zoveel mogelijk bedekken van het vrouwelijk lichaam, waardoor zelfs het geven van borstvoeding ontmoedigd werd. Een tweede ontwikkeling die indirect zuigelingensterfte bevorderde, was de oproep zo weinig mogelijk contact te onderhouden met niet-katholieken. Toen in 1864 de encycliek met die strekking, *Syllabus Errorum*, verscheen, bleken liberalisme en socialisme tot die 'dwalingen' te behoren. In elk geval werd de intellectuele groei van Nederlandse katholieken geremd en breidde hun wantrouwen zich ook uit naar de nieuwe ideeën over medische zorg en openbare gezondheid.⁵⁹ In de literatuur lijkt de opvatting dat de zuigelingensterfte onder katholieken hoog was, een geaccepteerd feit. We moeten er hoe dan ook aan toevoegen dat deze invloed pas merkbaar werd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tot 1850 hadden de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant immers sterftcijfers onder zuigelingen die beneden het landelijk gemiddelde lagen.

Conclusie

Een van de eerste aanwijzingen dat de Nederlandse samenleving rond 1800 aan het begin stond van revolutionaire ontwikkelingen was de daling van de sterfte. In de achttiende eeuw zorgden verbetering van de voedselproductie en nieuwe inzichten in de oorzaken van ziektes voor een inperking van de macht van de dood. Vanaf 1875 zette een nieuwe fase in de daling in die zich weerspiegelde in een aanmerkelijk andere levensloop van de

gemiddelde Nederlander. In eerste instantie, tot 1917, was het voornamelijk de zuigelingensterfte die afnam waardoor de algemene mortaliteit daalde. Nader onderzoek leert zelfs iets over de achtergrond van dit proces. Tussen 1875 en 1900 waren het voornamelijk 'culturele' oorzaken (het percentage van respectievelijk katholieken en niet-gelovigen) die de sterfte deden dalen. Na de eeuwwisseling kwamen daarvoor economische variabelen in de plaats.

Vanaf de Eerste Wereldoorlog veranderde de mortaliteitsdaling van karakter. Tot 1955 versnelde de ingezette afname en tegelijkertijd waren het nu de volwassenen die er het meest van profiteerden. Het tempo van het proces vertraagde tussen 1955 en 1970, wat vooral voor mannen geldt, waarschijnlijk omdat zij er een ongezondere levensstijl op nahielden. Na 1970 stonden een verstandiger levensstijl en steeds betere medische kennis er borg voor dat de sterfte verder daalde.

Het verhaal van de gemiddelde levensverwachting loopt logischerwijze parallel aan dat van het sterftecijfer. In de eerste helft van de negentiende eeuw was de levensverwachting bij geboorte maximaal rond de 40 jaar en sindsdien is die gestegen naar 80 jaar. Overigens was de levensverwachting tussen 1800 en 1850 tien jaar hoger indien men corrigeert voor de zuigelingensterfte. De verlenging van de gemiddelde levensduur in de twintigste eeuw gold zowel voor mannen als vrouwen. Alleen in de jaren vijftig en zestig stabiliseerde de levensverwachting van mannen of liet zelfs een lichte daling zien. Toen na 1980 ook voor mannen het aantal levensjaren weer toenam, bleef de afstand ten opzichte van vrouwen aanzienlijk. In de negentiende eeuw leefden vrouwen gemiddeld 1,5 jaar langer dan mannen, in 2000 was het verschil gestegen tot vijf jaar. Duidelijk is wel dat de gemiddelde levensverwachting steeds beter de ervaring van de Nederlanders reflecteerde. De variatie rond het gemiddelde nam drastisch af en dus werd de maat een steeds betere predictor voor de levensduur van individuele landgenoten.

De langetermijnontwikkeling van het verloop van ziekte en dood in de afgelopen twee eeuwen wordt gewoonlijk verteld via het concept van epidemiologische transitie. De daling van de sterfte zou vorm hebben gekregen in een enorme daling van de sterfte aan infectieziekten en aan een relatief minder grote stijging van de sterfte aan verouderingsziekten en externe oorzaken. In de praktijk van het historisch onderzoek blijkt deze weergave van de werkelijkheid te simplistisch te zijn. Natuurlijk daalde de mortaliteit als gevolg van infectieziekten revolutionair, maar er zijn grote verschillen wat dit betreft tussen de diverse soorten ziekten die onder deze noemer vallen. Infecties veroorzaakt door zaken als besmet water, bedorven voedsel en onvoldoende hygiëne daalden inderdaad heel snel tussen 1875 en 1925. Daarnaast echter waren er de sterfgevallen door via de lucht verspreide infecties. In deze categorie verliep de daling aanzienlijk minder snel. Weer andere infectieziekten (brochitis, longontsteking) vertoonden pas een daling sinds de invoering van antibiotica na de Tweede Wereldoorlog. In het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw kwam er, in weerwil van de structurele ontwikkeling, zelfs een nieuwe infectieziekte bij die in korte tijd over de hele wereld bekendheid verwierf onder de naam Aids.

Tot op dit punt is de mortaliteitsontwikkeling geschetst als een landelijk gemiddelde. Dat is in strijd met de werkelijkheid. In de negentiende eeuw was ongelijkheid voor de

dood een bekend verschijnsel. Wie meer middelen tot zijn beschikking had, kon zijn gezondheid beter beschermen, al lagen de bedreigingen van epidemieën en infecties nog voor iedereen op de loer. Na twee eeuwen van economische groei, van medische vooruitgang en van sociale wetgeving bestaat die ongelijkheid nog steeds. Een blik in de gemeenschapsruimte van het gemiddelde verzorgingstehuis volstaat om de ongelijke sekseratio vast te stellen. Vrouwen leven jaren langer dan mannen. Dit kan voor een deel nog toegeschreven worden aan biologische verschillen, maar gezondheid verschilt ook nog steeds per sociale klasse. Er zijn niet alleen grote verschillen in sterfte, maar bij alle vormen van gezondheidsproblemen vinden we een oververtegenwoordiging van lagere sociale klassen. De achtergrond daarvan bestaat uit een combinatie van verschillen in gedrag, in levensomstandigheden en in gezondheidszorg.⁶⁰ Nu kan men met enig recht beweren dat de omstandigheden waaronder mensen wonen en werken onder de verantwoordelijkheid van de samenleving vallen, maar voor de leefstijl is dat aanzienlijk moeilijker. Zelfs binnen de grenzen van een klein land als Nederland bestaan er grote verschillen in leefstijl. In de periode 1996-1999 varieerde het aantal rokers van 36% in Groningen tot 33% in Drenthe en Zeeland, en 31% in Flevoland. Van alle mensen boven de 16 jaar in Noord-Brabant was in dezelfde periode 16% een zware drinker. Limburg en Overijssel volgden met 15%, maar weer was Flevoland de hekkensluiter met 9%.⁶¹ Men hoeft geen medisch specialist te zijn om te voorspellen dat, hoewel het leven op het Brabantse land dan 'goed' genoemd moge worden, het er ook relatief kort is. Inwoners van Flevoland aan de andere kant zullen langer een beroep doen op pensioenkas-

De huidige verschillen in gezondheid en in sterfte tussen regio's en sociale klassen zijn in contemporaine ogen weliswaar groot, maar een blik op de geschiedenis van de laatste twee eeuwen doet beseffen dat die constatering maar relatief is. In vergelijking met de verschillen op dit punt in de negentiende eeuw zijn de huidige verschillen te verwaarlozen, want voor iedere Nederlander is het aantal te verwachten levensjaren en zelfs het aantal gezonde levensjaren flink toegenomen. Het gevolg daarvan voor de bevolkingsontwikkeling in ons land is moeilijk te overschatten. Ekamper en anderen berekenden hoeveel mensen er in 1999 leefden dankzij de verbetering van de volksgezondheid sinds 1860. Dergelijke exercities komen altijd met beperkingen. De auteurs moeten in hun berekening bijvoorbeeld de vruchtbaarheid en migratie op het geconstateerde peil handhaven, ook al weten ze dat bij een ongewijzigde sterfte ook deze variabelen veranderd zouden moeten zijn. Toch laten de uitkomsten zien van hoe eminent belang de ontwikkelingen zijn geweest die in dit hoofdstuk geschetst zijn.

Wanneer na 1860 het sterfteniveau bevroren zou zijn, zou Nederland in 1999 slechts 3,1 miljoen inwoners hebben geteld. Dat betekent dus dat op dat moment meer dan twaalf miljoen landgenoten hun leven te danken hadden aan verbeteringen van de volksgezondheid. Het gaat dan om directe invloeden (bijvoorbeeld mensen die nu nog leven, maar voor 1945 zouden zijn overleden bij gebrek aan antibiotica), maar vooral om indirecte invloeden. Vaders, grootvaders en overgrootvaders moesten op hun minst de huwbare leeftijd bereikt hebben, om ervoor te zorgen dat wij nu nog hun nakomelingen kunnen tellen. Uit de berekeningen van Ekamper kan men ook afleiden in welke periode de grootste bijdrage is geleverd aan de huidige omvang van de bevolking. De veranderingen

in sterfte gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw hebben daaraan nauwelijks bijgedragen. Vooral gedurende de periode van 1880 tot 1920 traden de veranderingen op die geleid hebben tot de ruim zestien miljoen inwoners van tegenwoordig. In die periode daalde voornamelijk de sterfte onder jonge en zeer jonge landgenoten. Omdat hun vroege dood werd voorkomen, droegen ze via hun nageslacht bij aan de bevolkingsgroei. De toename van het te verwachten aantal levensjaren na 1970 kwam voornamelijk ten goede aan bejaarden die langer gingen leven. Zij hadden op dat moment hun reproductieve activiteiten al achter de rug en dus was hun invloed op de groei van de huidige bevolking gering.⁶²

Het opzienbarende facet van de sterftedaling was zonder twijfel de buitenproportioneel grote bijdrage van de sterfte onder zuigelingen tot 1875 en dus ook de buitenproportioneel snelle daling van juist deze sterfte in de vijftig jaar na 1875. Verbazingwekkend is zeker ook dat tussen 1840 en 1876 de zuigelingensterfte toenam in Nederland. Nu is deze zelfde constatering ook gedaan voor andere Europese landen en er is zelfs een aanzet gedaan om hiervoor een verklaring te geven. Het was vooral het al dan niet (gedurende langere tijd) geven van borstvoeding dat bepalend is voor de overlevingskans van zuigelingen. Daarnaast zouden verslechterende hygiënische omstandigheden hebben bijgedragen aan de stijging van de zuigelingensterfte. Bij de Engelse situatie wijzen auteurs dan op de verstedelijking en het meer en meer buitenshuis gaan werken van getrouwde vrouwen. Het een zou de hygiënische omstandigheden nadelig hebben beïnvloed, het ander zou het geven van borstvoeding hebben doen afnemen.

Was dit in Nederland ook zo? Om hierop een antwoord te vinden kunnen we gebruik maken van de grote regionale verschillen. Vóór 1875 had het zuidwestelijk deel van het land (Zeeland, Zuid-Holland en delen van Noord-Holland en Utrecht) zuigelingensterftecijfers die ver uitstaken boven het landelijk gemiddelde. In het noorden en oosten van het land was de situatie voor zuigelingen gunstiger. Vervolgens deed zich een omslag voor die leidde tot een tegenstelling tussen het Noorden, met lage sterfte onder zuigelingen, en het Zuiden met een hoge sterfte. Vooral in de provincies Noord-Brabant en Limburg steeg de zuigelingensterfte tot rond 1900 en kwam toen boven het landelijke gemiddelde te liggen. Het zal zeker zo zijn dat de situatie tot 1875 te wijten was aan verzilting en slecht oppervlaktewater. Daarna echter deed zich volgens Hofstee een proces voor dat een modern cultuurpatroon van noordwest naar zuidoost over het land liet schuiven. Waar dat patroon wortel had geschoten, wist ook kennis over medische en hygiënische onderwerpen haar weg te vinden naar de bevolking. Recenter onderzoek heeft aangetoond dat de regio waar men woonde van meer invloed was dan sociale klasse. Daarenboven bleek de sterfte onder katholieke zuigelingen significant hoger dan onder zuigelingen van wie de ouders een andere religie waren toegegaan. Katholieken, zo luidde de conclusie van dat onderzoek, lieten als ingekapselde gemeenschap nieuwe inzichten later toe, althans in de periode 1870-1900, en ontwikkelden bovendien een schaamtecomplex dat het geven van borstvoeding tot een beladen handeling maakte.

Migratie

Komen en gaan in historisch perspectief

Anders dan de tegenwoordige globale migratiestromen en enkele nomadische populaties doen vermoeden, is de menselijke soort van nature niet geneigd zich al te ver te verwijderen van de vertrouwde omgeving waar men geboren is. Alleen zeer dwingende omstandigheden leiden tot migratie. Als dat al geen algemeen geldend principe is, dan toch in elk geval de conclusie die men moet trekken uit de cijfers voor de migratie in ons land gedurende de negentiende en twintigste eeuw.

Er zijn twee manieren om het aandeel van buitenlanders in de bevolking te meten. Het criterium is ofwel het land van geboorte, ofwel het huidige paspoort. In de negentiende eeuw was hooguit 2% van de Nederlandse bevolking in het buitenland geboren. Meet men het aandeel van de bevolking dat de buitenlandse nationaliteit had, dan lag het percentage zelfs nog lager. Pas in de loop van de twintigste eeuw namen deze percentages toe, maar ook in 2000 betrof het nog steeds geen aantallen die wijzen op ongebreidelde verplaatsingsdrift. Toch constateerden Lucassen en Penninx dat Nederland al sinds vier eeuwen een grote aantrekkingskracht heeft op mensen buiten de landsgrenzen omdat ons land nu eenmaal werd en wordt gekenmerkt door een relatief grote welvaart en een spreekwoordelijke tolerantie.¹

De constatering dat het aantal 'vreemdelingen' of immigranten in Nederland klein was, laat onverlet dat er *binnen* het land verhuisd kon worden. Vrijwel iedereen verhuisde wel eens, al was het alleen maar bij het verlaten van het ouderlijk huis in verband met een huwelijk. Deze stap is niet te vergelijken met het planmatig en bewust verruilen van de ene voor de andere woonplaats op zoek naar betere levensomstandigheden. We zullen zien dat dit laatste een daad was die het overgrote deel van de bevolking aan zich voorbij liet gaan. Het feit dat migratie getalsmatig geen erg groot verschijnsel was in de recente Nederlandse geschiedenis betekent overigens niet dat we het belang ervan moeten onderschatten. Voor de individuen die zich vanuit het buitenland hier vestigden of Nederland verruilden voor een ander land, was deze stap waarschijnlijk de meest ingrijpende gebeurtenis in hun leven. Dat ook de gevolgen ervan voor het land als geheel niet onderschat moeten worden, kan men aflezen uit het felle debat dat in ons land wordt gevoerd over inburgering van vreemdelingen en de relatie tussen autochtonen en allochtonen. Maar ook voor Nederlanders die zich binnen het land in een andere woonplaats

vestigden, bracht dit grote aanpassingen met zich mee. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de plattelanders die in de negentiende eeuw emplooi zochten in de steden, aan de dienstboden die niet alleen geografisch maar ook sociaal in een andere wereld terechtkwamen of aan de mobiele werknemers van de Nederlandse Spoorwegen in de twintigste eeuw die nergens de kans kregen zich thuis te voelen.

In dit hoofdstuk zullen we de migratie naar en uit Nederland behandelen als een populariteitstest voor het land als geheel en voor de afzonderlijke provincies binnen de landsgrenzen. Er moeten doorslaggevende redenen zijn voor personen of gezinnen om huis en haard te verlaten en zich te vestigen in een andere omgeving. Die reden kon weinig spectaculair zijn. Het voorbeeld van een huwelijk is al gegeven. Kwamen de echtelieden uit verschillende gemeenten, dan werd het huwelijk veelal gesloten in de woonplaats van de bruid, maar daarna verhuisde de vrouw in kwestie in de meeste gevallen naar de woonplaats van de echtgenoot. Dat kon een aangrenzend dorp zijn of een gemeente op grotere afstand. Bij de bestudering van de huwelijken stelden we echter al vast dat de keuze van een partner binnen de eigen groep resulteerde in geografische endogamie. Alleen voor de hogere standen bestond regelmatig de mogelijkheid een partner uit een verderaf gelegen regio te treffen. Met het toenemen van de communicatie en de verplaatsingsmogelijkheden werden contacten in andere delen van het land weliswaar gebruikelijker, maar het algemene principe bleef gehandhaafd. Nog steeds huwen de meeste Friezen met een Fries of Friezin.

Wanneer men toch over een langere afstand migreerde, had dat gewoonlijk een economische achtergrond. De kansen op de arbeidsmarkt bepaalden daarom de richting van de migratiestroom. Opkomende industrieën oefenden een grote aantrekkingskracht uit op mensen die ten plattelande geen of slecht betaald werk konden vinden. In die zin duidde een positief migratiesaldo op gunstige economische omstandigheden en dus op een verschil in relatieve populariteit tussen diverse regio's en gemeenten. Op grotere schaal gaat dezelfde bevinding op voor landen. De immigratie van werknemers uit de landen rond de Middellandse Zee in de tweede helft van de twintigste eeuw vormt daarvan het beste voorbeeld. Niet alles gebeurt echter op economische gronden. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een plotselinge toestroom van Belgen en de vluchtelingen die in de jaren dertig, in 1956 en sinds 1980 onderdak in ons land gezocht hebben, waren vooral op zoek naar vrijheid van vervolging. Dat ook bij vervolgdgen regelmatig een economisch motief heeft meegespeeld, is vanzelfsprekend. Waarom immers was de vrijheid in Nederland te prefereren boven de vrijheid in andere westerse democratieën? Weer hebben we dan van doen met het verschijnsel van relatieve populariteit. In het navolgende zullen we nagaan hoe populair Nederland was voor buitenlanders en welke provincies de meeste kansen boden aan inwoners van andere provincies. En aangezien geen enkel maatschappelijk verschijnsel historisch constant is, kijken we ook hoe de genoemde populariteit evolueerde tussen 1800 en 2000.

De eerlijkheid gebiedt te bekennen dat ons overzicht pas echt begint rond 1850. De negentiende-eeuwse jaarlijkse bevolkingsgegevens zijn aanzienlijk minder betrouwbaar dan die van de twintigste eeuw. Dat geldt zeker voor de periode tot 1851, het jaar waarin de verplichte gemeentelijke verslagen werden ingevoerd. Vooral voor verschijnselen als

vestiging en vertrek vertoonde de verslaglegging tot dat jaar veel lacunes. Men kan dat bijvoorbeeld constateren door een eenvoudige rekensom te maken. Wanneer we van de vastgestelde bevolking van een bepaald jaar de sindsdien geregistreerde sterfgevallen en geëmigreerden aftrekken en de geboorten en geïmmigreerden erbij optellen, zou men moeten komen tot dezelfde uitkomst als die van de volgende volkstelling. Dat is hoogstzelden het geval.²

Zelfs de negentiende-eeuwse volkstellingen, die met meer zorg werden voorbereid en uitgevoerd dan de jaarlijkse tellingen, kenden hun gebreken. Ze boden een wisselende verzameling gegevens die betrekking hadden op migratieverschijnselen. Definities veranderden in de loop van de tijd en daarom is het niet altijd mogelijk vergelijkingen te trekken. Bij de volkstellingen van 1849 tot 1889 werd bijvoorbeeld gevraagd naar de 'geboorteplaats'. Daarmee kan men uitstekend binnenlandse migratie meten, maar inzicht in het verschijnsel 'vreemdelingen' is dan moeilijk te verkrijgen. Daarvoor is informatie nodig over de 'nationaliteit'. 'Geboren in het buitenland' hoeft immers niet te betekenen dat men geen Nederlander is. Omgekeerd waren lang niet alle in Nederland geboren kinderen ook Nederlander. Pas in 1889 werd de nationaliteit toegevoegd aan de gegevens. Volgens Van Eijl en Lucassen kwam dat niet voort uit de behoefte aan meer accuratesse, maar simpelweg uit praktische overwegingen. Met diverse landen (België in 1889, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Italië in 1890-1891) werden overeenkomsten gesloten om bij volkstellingen elkaar op de hoogte te brengen van het aantal van elkaars onderdanen dat in het andere land woonachtig was.³

Overigens vormt niet alleen de wijze waarop vreemdelingen geteld werden een probleem. Er woonden en werkten domweg meer buitenlanders in Nederland dan de volkstellingen vermelden. Dat zit hem in het verschil tussen de 'feitelijke' bevolking, diegenen die *de facto* aanwezig waren op een bepaald tijdstip, en de 'werkelijke' bevolking, de *de jure* ingeschreven bevolking. Vanaf 1879 werd alleen deze laatste categorie opgenomen, die mensen dus die ingeschreven stonden in de plaatselijke bevolkingsregisters. Overigens hadden de tellers wel degelijk de opdracht ook kaarten aan te leggen voor tijdelijke aanwezigen, inclusief mensen uit het buitenland. Deze kaarten zijn volgens de regels opgestuurd naar het CBS. Van Eijl en Lucassen vermoeden dat bij die instelling alsnog besluiten zijn genomen waardoor ons inzicht in het aantal vreemdelingen beperkt wordt: 'Mogelijk zijn daar de kaarten van vreemdelingen, namelijk zij die verwachtten kort te blijven of die niet wisten hoe lang ze hier zouden blijven, buiten de statistieken gevallen.'⁴ Ook de 'vreemde' beroepsbevolking was groter dan uit de tellingen blijkt. Grensarbeiders uit Duitsland die in Limburg (mijnen) of Twente (textielindustrie) kwamen werken, werden niet opgenomen. Van overheidswege werd immers gewaarschuwd voor het al te enthousiast registreren van tijdelijke aanwezigen in het bevolkingsregister. Pas wanneer iemand langer dan 180 dagen in een bepaalde plaats verbleef, moest hij officieel worden geregistreerd. Dit alles heeft ertoe geleid dat het geregistreerde aantal vreemdelingen als een minimum moet worden beschouwd.⁵

Het onderscheid tussen wie er wel en niet geteld werd, is maar een deel van het probleem. Ook de te hanteren terminologie op dit terrein levert problemen op. In de gevoerde discussie komen termen als 'vreemdeling', 'allochtoon', 'immigrant', 'buiten-

lander', 'asielzoeker', 'gastarbeider' en vele varianten daarop allemaal voor. Voor een van de eerste overzichten op het gebied van de migranten in Nederland is er daarom voor gekozen te spreken van de onbesmette term 'nieuwkomers', om meteen te constateren dat een zo ruime term niet voldeed om specifieke vragen te beantwoorden.⁶ De beperkingen van bronnen en terminologie vormen dus een reëel probleem bij het doen van onderzoek naar migratie, maar voor het algemene overzicht dat hier geboden wordt, bieden de bronnen niettemin voldoende informatie.

Migratie over de landsgrens

Volgens Nicolaas en Sprangers hebben zich sinds 1796 7,3 miljoen migranten in ons land gevestigd. Daar stond tegenover dat in dezelfde periode 6,7 miljoen mensen ons land verlieten.⁷ Per saldo zijn er dus 600.000 mensen bijgekomen, wat neerkomt op minder dan 3000 mensen per jaar. Deze rekenkundige exercitie is puur theoretisch, want de migratiestroom was niet keurig over de periode gespreid, noch binnenkomend, noch uitgaand. Bovendien doen deze cijfers geen recht aan de tijdelijke migratie van de zogenaamde 'trekarbeiders'. Van de zeventiende eeuw tot het eind van de negentiende eeuw profiteerde de bedrijvigheid in de kustgebieden van de vele arbeiders die uit het oosten van Nederland, het Duitse grensgebied, België en Noord-Frankrijk kwamen om hier seizoensarbeid te verrichten. Deze arbeiders bleven, meestal via een kleine boerderij, aan hun geboortegrond gebonden, maar woonden enkele maanden per jaar in het westen van Nederland om hun inkomen aan te vullen. Emplooi vonden ze in de commerciële landbouw, bij infrastructurele werken (dijken, waterwegen) en in specifieke industrieën (Groningse steenbakkerijen bijvoorbeeld). Rond 1870 veranderde dit eeuwenoude patroon doordat de opkomende industrie in het Ruhrgebied arbeiders, vooral aan die uit Oost-Nederland en Duitsland, dichterbij huis een meer structurele vorm van inkomsten bood.⁸

De meer definitieve migratie is af te lezen uit grafiek 5.1. Deze geeft de ontwikkeling weer van het saldo van binnenkomende en vertrekkende migranten vanaf 1851, het moment waarop de registratie, met de genoemde beperkingen, redelijk betrouwbaar werd. We beginnen met de negentiende eeuw. In deze periode had ons land betrekkelijk weinig aantrekkingskracht op buitenlanders.⁹ Tussen 1796 en 1899 was er vrijwel steeds een negatief migratiesaldo, schrijven Nicolaas en Sprangers. Volgens hen vertrokken 758.000 mensen uit ons land en kwamen er in dezelfde periode maar 546.000 bij. De grafiek leert nochtans dat tussen 1851 en 1886 de emigratie en immigratie nagenoeg met elkaar in evenwicht waren. Pas daarna was er sprake van een structureel vertrekoverschot. De oorzaak moeten we zoeken in de zogenaamde landbouwcrisis. Deze crisis ontstond toen het vervoer via water en spoorwegen als gevolg van nieuwe technologieën relatief snel en goedkoop graan uit de Verenigde Staten, Rusland en Argentinië naar Europa kon brengen. Op die manier werden de Nederlandse boeren weggeconcurrerd. Dit leidde tot een neerwaartse spiraal aangezien de lonen verlaagd werden en de koopkracht van zowel boeren als knechten zodanig daalde dat zij op hun beurt andere sectoren in

problemen brachten door verminderde consumptie. Migratie naar het buitenland of – zoals we later zullen zien – naar stedelijke centra in het binnenland, werd voor velen de enige resterende optie.

Er zijn drie landen te onderscheiden die het meest aan vertrekkende Nederlanders onderdak boden. In de eerste plaats waren dat de Verenigde Staten. Boeren en landarbeiders uit Groningen, Friesland en Zeeland zochten massaal hun heil aan de overkant van de Atlantische Oceaan. Jan Kok wees in dit verband op het verschijnsel kettingmigratie door te citeren uit het gemeenteverslag van Hunsingo uit 1906: ‘Tal van arbeidersgezinnen hebben bloedverwanten in de Verenigde Staten en staan daarmee in briefwisseling. Menigmaal wordt door deze bloedverwanten reisgeld overgezonden om de achterblijvers de overkomst mogelijk te maken.’¹⁰ Duitsland nam de tweede plaats in. Vanuit onze grensprovincies trokken veel inwoners naar de steden en industrieën van de oosterburen. In 1910 bijvoorbeeld werkten maar liefst 100.000 Nederlanders, voornamelijk uit de oostelijke provincies, in Duitsland, waar het industrialiserende Ruhrgebied een alternatief bood voor seizoensarbeid in de gecommmercialiseerde landbouw in het westen van Nederland.¹¹ België volgde op enige afstand. Wanneer we de balans opmaken voor 1899, dan blijkt dat in dat jaar 300.000 in Nederland geborene personen in het buitenland woonden, van wie 95.000 in de vs, 91.000 in Duitsland en 54.000 in België.¹²

Grafiek 5.1 Migratiesaldo Nederland, 1851-2001

Bron: CBS, *Statline*

In de eerste decennia van de twintigste eeuw kende ons land wel regelmatig een positief migratiesaldo. De vreemdelingen die zich toen in Nederland vestigden, kwamen voornamelijk uit de buurlanden. Tussen 1889 en de Tweede Wereldoorlog was meer dan de

helft van hen afkomstig uit Duitsland en een kwart uit België.¹³ Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog zag Nederland zich geconfronteerd met forse vestigingsoverschotten. Die werden voornamelijk veroorzaakt door Belgen die de oorlog in hun land waren ontvlucht. Eind 1914 waren er al rond 250.000 van hen in Nederland. Het overgrote deel van deze groep keerde na het staken van de vijandelijkheden overigens weer terug naar zijn eigen land. Tezelfdertijd verlieten veel jonge vrouwen het economische deplorabele Duitsland om te werken in huiselijke diensten of verpleging in Nederland. In de eerste decennia van de twintigste eeuw registreren we verder veel Polen en Slovenen die in de almaar uitdijende Limburgse mijnbouw kwamen werken. Bovendien vielen er onder de binnenkomeners steeds meer Joden, socialisten en communisten te registreren die nazi-Duitsland waren ontvlucht. De aantallen zijn aanzienlijk. In de jaren dertig kwamen uit Duitsland en Oostenrijk 27.000 politieke vluchtelingen, van wie er 20.000 van Joodse afkomst waren.¹⁴

De migratiecijfers uit de jaren van de Tweede Wereldoorlog vormen een wrange vertekening van de werkelijkheid. Het CBS bestempelde iedereen die het land verliet als migrant. Dat moge juist zijn wanneer men de definitie van 'emigratie' technisch hanteert, maar men kan de 110.000 joden die naar Duitsland zijn afgevoerd bezwaarlijk emigranten noemen. De oorlogsomstandigheden zorgden voor nog een andere vertekening: veel van de in Duitsland tewerkgestelde Nederlanders stonden nog keurig in hun oorspronkelijke gemeente ingeschreven.¹⁵

Na de Tweede Wereldoorlog deed zich een nieuwe situatie voor. Al tijdens het interbellum waren er bezorgde geluiden te horen van mensen die vreesden dat ons land te lijden zou krijgen onder massale overbevolking. We dienen daarbij te bedenken dat lange tijd het idee heerste dat Nederland maximaal drie tot vier miljoen inwoners kon herbergen. Geen wonder dus dat de Nederlandse regering in Londen al in november 1944 een commissie liet vergaderen over het 'emigratievraagstuk', onder andere over de vraag of de overheid actief bij migratie betrokken moest worden.¹⁶ De Nederlandse bevolking deelde die zorgen. Een enquête uit 1949 leerde dat 60% van hen bezorgd was over het feit dat ons land op dat moment tien miljoen inwoners telde. In de troonrede van 1950 liet de regering koningin Juliana zeggen: 'De sterke bevolkingsgroei en de beperktheid van de beschikbare grond blijven krachtige bevordering der emigratie eisen.'¹⁷

Ook wetenschappers kwamen tot de conclusie dat de komende decennia gekenmerkt zouden worden door een omvangrijke bevolkingsgroei.¹⁸ Het CBS voorspelde eind 1964 nog dat Nederland in het jaar 2000 onderdak zou moeten bieden aan 20 miljoen inwoners. Deze combinatie van bezorgdheid onder de bevolking, wetenschappelijke bevestiging daarvan en overheidsmaatregelen ter zake zijn duidelijk zichtbaar in de migratiecijfers. In de jaren vijftig vertrokken maar liefst 350.000 Nederlanders naar gebieden die volop ruimte boden aan mensen die het 'overbevolkte' Nederland wilden ontvluchten. De voornaamste landen van bestemming waren Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, de vs en Zuid-Afrika. Alleen al de eerste twee landen vingেন 235.000 Nederlandse migranten op.¹⁹ Vanaf 1949 steunde de overheid emigratieplannen door een subsidie op de vervoerskosten te verstrekken. Met deze subsidie werd overigens ook een werkgelegenheidsbeleid gevoerd. Mensen uit beroepen of regio's die speciaal door werkloosheid werden getroffen,

ontvingen hiervoor subsidie, terwijl vakbekwame arbeiders in de industrie dezelfde subsidie werd onthouden.²⁰

Ook provinciale overheden waren actief in het bevorderen van emigratie. Zo schreef de Brabantse Commissaris van de Koningin J. de Quay in de brochure *De Grote Trek* uit 1951: '[Dit] is een brochure om te doen inzien, dat velen – en in de toekomst in stijgende mate – een goed en beter bestaan kunnen vinden in een ander land.'²¹ De groep emigranten die gehoor gaf aan al die positieve oproepen om elders een bestaan op te bouwen, was overigens anders samengesteld dan de groep die in de eraan voorafgaande eeuw was vertrokken. Emigranten uit de jaren vijftig waren voor de helft afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland, terwijl voorheen de provincies Groningen, Friesland en Zeeland de meeste inwoners uitstootten. Bovendien veranderde langzaam de beroepsgroep waaruit emigranten werden gerekruteerd. Tot 1950 bestond de helft van de emigranten uit boeren of landarbeiders, na 1954 gold dat nog maar voor 10% van hen.²² Ook anderen ontvluchtten de loonmatiging, de werkloosheid, de 'overbevolking' en de alom gevoelde dreiging van een nieuwe wereldoorlog.

Dat alles laat onverlet dat er in dezelfde periode nog steeds buitenlanders waren die Nederland als land van bestemming kozen. Bij een deel van hen kan nauwelijks gesproken worden van een vrijwillige keuze. Na de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië kwamen in twee golven grote groepen immigranten uit het voormalige Nederlands-Indië naar Nederland. Indische Nederlanders en militairen van het voormalige Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) verlieten het onafhankelijke Indonesië. Tussen 1949 en begin jaren zestig bedroeg het aantal migranten dat van Indonesië naar Nederland kwam meer dan 300.000. Onder hen waren ook veel Molukkers voor wie de woonoorden waarin ze werden opgevangen in schril contrast stonden met de beloofde eigen Republiek der Zuid-Molukken. Zoals bekend leidde de onvrede hierover in de jaren zeventig tot een aantal geruchtmakende gijzelingszaken.

Toch leverden ook in deze periode de buurlanden het grootste contingent immigranten. Hun relatieve aandeel was echter aanzienlijk kleiner dan in de eerste helft van de twintigste eeuw het geval was geweest. Vormden Duitsers en Belgen toen samen nog 75% van de nieuwkomers, in 1960 was dat aandeel gedaald tot 40% van de vreemdelingen en in 1971 al tot minder dan 25%.²³ Ook dit is gemakkelijk te herleiden tot economische achtergronden. Zowel in Duitsland als in België was er sprake van expanderende economieën die voldoende werkgelegenheid boden. Weer bleek de populariteit van een land af te hangen van de economische mogelijkheden. En onder gelijke omstandigheden verkoos men het vertrouwde boven het nieuwe.

De Nederlandse economie plukte inmiddels de vruchten van de naoorlogse spaarzaamheid, de wederopbouwpolitiek en de van overheidswege gestimuleerde industrialisatie. In de tweede helft van de jaren vijftig groeide de industrie zelfs zo voorspoedig dat de zo gevreesde werkloosheid zienderogen verdween. Rond 1960 was er eerder sprake van krapte op de arbeidsmarkt. Dit leidde tot de bekende loongolven en dat nam in elk geval één reden voor migratie weg. Sterker nog, bij gebrek aan voldoende Nederlandse arbeidskrachten zag men zich genoodzaakt werknemers uit landen rond de Middellandse Zee aan te trekken. Een nieuwe term in het Nederlands werd geboren: gastarbeiders. We

spreken dan over aanzienlijke aantallen migranten, ook vergeleken met de omvang van de Nederlandse emigratie in de jaren vijftig. Alleen al tussen 1964 en 1973 kwamen 225.000 buitenlanders de spanning op de Nederlandse arbeidsmarkt verlichten.

Aanvankelijk bestond deze groep uit Spanjaarden en Italianen. Zij zagen Nederland niet als een land om zich permanent te vestigen. We kunnen dat alleen al afleiden uit hun huisvestings situatie. Overvolle pensions waarin de bedden niet de kans kregen af te koelen, horen tot het bekende beeld. Deze eerste groep gastarbeiders kwam zonder hun gezin en betrok geen permanente behuizing. Toen in beide landen de economie aantrok, keerden de meesten dan ook snel terug naar hun geboorteland. De plaats van de Italianen en Spanjaarden werd vervolgens ingenomen door Turken en Marokkanen. Ook van hen werd aanvankelijk verwacht dat ze na enige tijd weer zouden terugkeren. Lucassen en Penninx wijzen dan ook op de overeenkomsten tussen deze eerste golf van gastarbeiders en de trekarbeiders van voor 1870. In beide gevallen maakten ze gebruik van de loon- en prijsverschillen tussen Nederland en hun vaderland. Men verrichtte arbeid in Nederland voor een beperkte periode, en de consumptie van de gespaarde inkomsten vond voornamelijk thuis plaats door het achtergebleven gezin of door de aankoop van een bedrijfje aldaar.²⁴

In de arbeidscontracten die met de gastarbeiders werden gesloten, was vaak opgenomen dat de nieuwe werkgever zou zorgen voor de (tijdelijke) huisvesting van de nieuwkomers. De kosten daarvoor werden ingehouden op het salaris van de betrokkenen. De algemene houding ten opzichte van de nieuwe werknemers was aanvankelijk welwillend. Ze leverden immers een belangrijke bijdrage aan het goed functioneren van de Nederlandse economie. Zowel kerken als wereldlijke organisaties spanden zich in voor een zo goed mogelijke opvang. Dat de katholieke kerk hier een speciale rol voor zichzelf zag weggelegd waar het de Italianen en Spanjaarden betreft, spreekt vanzelf.²⁵ De betoonde gastvrijheid betrof alleen de werknemers zelf. Aangezien iedereen ervan uitging dat hun verblijf tijdelijk zou zijn, was de overkomst van eventuele gezinnen niet aan de orde. Met de regels op dit punt was Nederland strenger dan welk ander Europees land ook. Een gastarbeider kon zijn gezin alleen dan laten overkomen wanneer hij passende huisvesting had en een arbeidscontract voor ten minste nog één jaar. Bovendien moest hij al één of twee jaar (afhankelijk van het feit of hij inwoner was van de toenmalige EEG of niet) in Nederland hebben gewoond. Deze strenge toegangseisen voor gezinsleden werden overigens afgezwakt na kritiek van de christelijke partijen.

Achteraf gezien moeten we constateren dat deze eerste golf van gastarbeiders zich in betrekkelijk korte tijd in ons land heeft gevestigd. Al in 1973 volgde een wervingsstop voor mediterrane werknemers, toen de oliecrisis de Nederlandse economie weer met beide benen op de grond zette. Dat er vervolgens toch nog een groei van het Turkse en Marokkaanse volksdeel volgde, kwam door de gezinshereniging en door illegale migratie. Voor velen die de verhitte discussie over het generaal pardon voor illegaal in ons land verblijvende vreemdelingen in 2006 en 2007 hebben gevolgd, zal het een verrassing zijn te horen dat een vergelijkbare maatregel in 1975 zonder veel problemen werd genomen. Toen heette het 'eenmalige regularisatie', maar het effect was vergelijkbaar: 15.000 mensen kregen van de ene op de andere dag een legale verblijfsstatus.²⁶

Tegelijkertijd drong het besef door dat veel van deze gastarbeiders in Nederland zouden blijven. In tegenstelling tot de arbeidsmigranten uit de jaren zestig die vrijwel allemaal weer terugkeerden naar hun vaderland, vestigde de latere generatie migranten zich permanent. Het CBS berekende dat twee van de drie arbeidsmigranten uit Marokko die in de voorgaande decennia waren gekomen, op 1 januari 2003 nog steeds in ons land verbleven. Van de Turkse migranten waren er drie van de vijf gebleven.²⁷ Het nieuwe inzicht leidde logischerwijze ook tot een nieuw beleid: de samenleving moest alles in het werk stellen om de nieuwe Nederlanders te integreren. Het ideaal van de multiculturele samenleving was geboren en werd tijdens de jaren tachtig tot dogma verheven. Een tijd lang werden zelfs alle beperkingen op gezinshereniging ingetrokken.

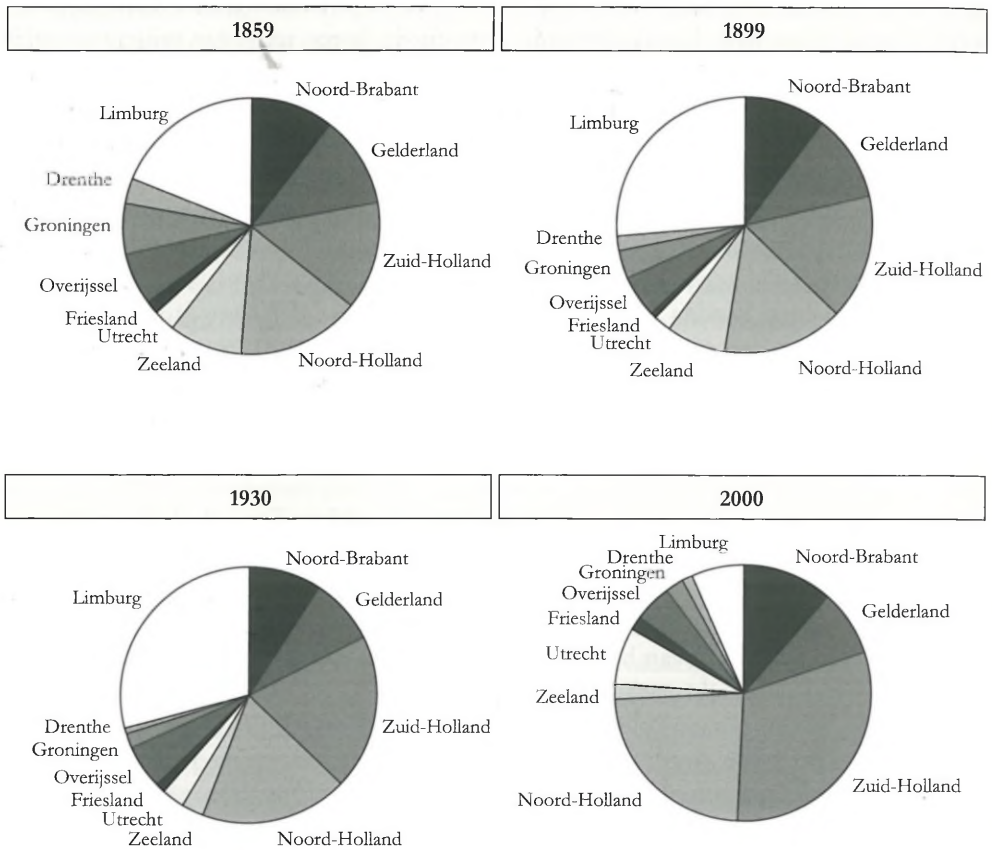
De jaren zeventig kenden naast die van de gastarbeiders nóg twee grote golven van immigratie. Bij een van die golven kan weliswaar strikt genomen niet gesproken worden van het binnenkomen van 'vreemdelingen', maar voor het gevoel van de autochtone bevolking was dit wel het geval. We doelen op de komst van grote groepen Surinamers na het zelfstandig worden van hun land, meteen in 1975 en later nog eens bij het aflopen van het gesloten verdrag in 1979-1980. De migratie na 1985 nam verder vooral de vorm aan van gezinsvormende migratie uit Turkije en Marokko. Toen de belemmeringen daarvoor waren opgeheven, zochten steeds meer jonge allochtonen een huwelijkspartner in het land van herkomst.

Bij de immigratie naar Nederland tot op dit punt was er nauwelijks sprake van vluchtelingen. In het licht van latere stromen asielzoekers vallen de 3000 Hongaren die na 1956 hier hun toevlucht zochten, de 1000 Tsjechen na de Russische inval in 1968 en de leden van Solidariteit uit Polen uit de jaren tachtig in het niet. Pas na de jaren tachtig gingen asielzoekers een steeds groter deel van de immigratie innemen. De val van de Muur in 1989 luidde het begin in van een grote migratie uit Oost-Europese landen. Met de oorlog in het voormalige Joegoslavië zette deze trend vanaf eind 1991 voort. In 1985 verbleven 6000 van deze vluchtelingen in ons land, in 1994 telde men er al 53.000.

Deze grote aantallen leidden tot deels reële, deels psychologische problemen, die aanvankelijk echter werden weggestopt achter een optimistisch beeld van integratie of zelfs assimilatie. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) gooide in 1989 echter een knuppel in het hoenderhok van de zelfbenoemde multiculturele samenleving in Nederland. Het minderhedenbeleid, aldus het advies, had ertoe geleid dat minderheden 'de verkeerde lijstjes aanvoerden', zoals sommige politici het gingen noemen. De werkloosheid onder deze groep was vier keer zo hoog als onder autochtone Nederlanders en alle inspanningen ten spijt bleven er grote achterstanden in hun onderwijsniveau. Het advies van de WRR was duidelijk: de regering moest zich meer concentreren op eventueel afgedwongen integratie.²⁸ Daarmee werd een discussie in gang gezet die tot de dag van vandaag gevoerd wordt met, ook inhoudelijk, wisselende aanvoorders als F. Bolkestein, P. Fortuyn†, R. Verdonk en G. Wilders.

De nieuwe richting van de discussie leidde al in de jaren negentig tot het nemen van allerlei maatregelen ter beperking van de instroom van asielzoekers. Een gezin laten overkomen was onder dit nieuwe beleid alleen mogelijk als het in Nederland wonende gezinlid 70% van het minimumloon verdiende²⁹ en korter dan drie jaren hier woonde.

Grafiek 5.2 Verdeling van in het buitenland geboren en over de Nederlandse provincies

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

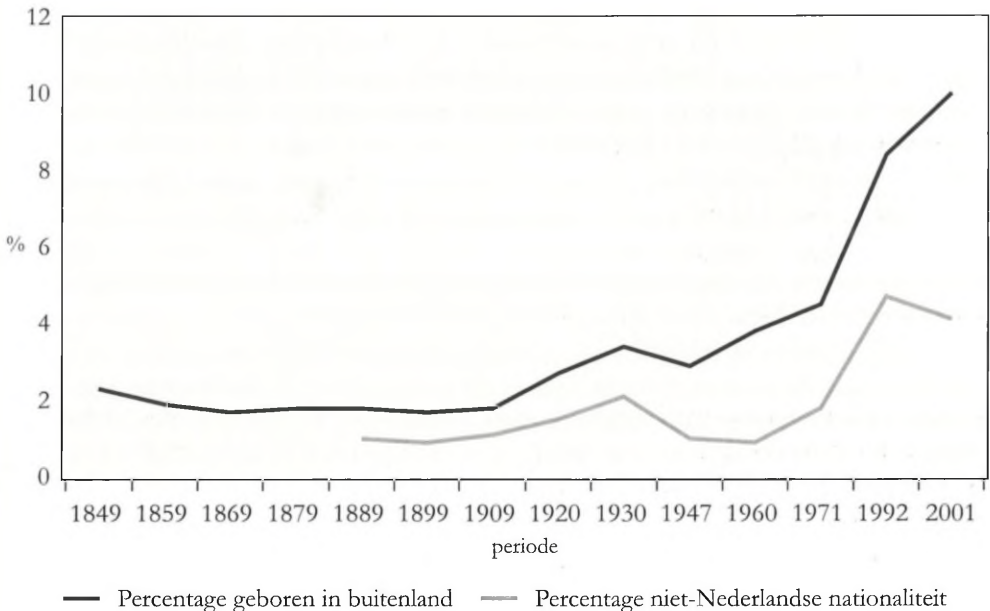
Ook aan *gezinsvorming* werden strenge eisen gesteld. Het maatschappelijke debat over deze zaak is sindsdien alleen maar heftiger geworden en uitgemond in de oprichting van politieke partijen en bewegingen waarvan dit onderwerp het voornaamste agendapunt is. Als gevolg daarvan en van de economische problemen na 2000, werd in 2003 het migratiesaldo weer negatief na veertig jaar positief te zijn geweest!³⁰

De problemen met huisvesting en integratie van vluchtelingen werden niet overal in het land in gelijke mate gevoeld. Het is de afgelopen twee eeuwen steeds zo geweest dat buitenlanders zich concentreerden in welbepaalde gebieden. Ook op dit punt was er dus sprake van een populariteitstest. Aanvankelijk was Limburg, de provincie met de langste landsgrenzen favoriet (zie grafiek 5.2). In 1859 woonden nog slechts 63.000 in het buitenland geboren en in Nederland. Het grootste deel van hen (18%) had zich gevestigd in Limburg. De beide Hollanden volgden op de tweede (Noord-Holland met 16%) en

derde (Zuid-Holland met 14%) plaats. In 1899 woonde zelfs meer dan een kwart van de vreemdelingen in Limburg, terwijl Noord-Holland en Zuid-Holland een nagenoeg onveranderd percentage van de buitenlanders huisvestten. Het is bovendien duidelijk dat het noordoosten van het land relatief weinig buitenlandse migranten heeft getrokken.

Bij de volkstelling van 1930 had Limburg maar liefst 29% van alle vreemdelingen binnen zijn grenzen. Alhoewel dit aandeel daarna geleidelijk afnam, bleef de koppositie van Limburg gehandhaafd tot 1960 toen nog steeds 22% van de vreemdelingen daar woonde. Zuid-Holland en Noord-Holland volgden in deze jaren steeds op de tweede en derde plaats. Vanaf 1971 kwam daarin verandering: nu was het de Randstad die de meeste vreemdelingen herbergde. In 2000 woonde maar liefst 55% van alle vreemdelingen in Noord-Holland en Zuid-Holland. In alle hier getoonde jaren namen Gelderland en Noord-Brabant een middenpositie in met steeds rond de 10% van het totale aantal in het buitenland geboren enen. De drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe bleven de hele negentiende en twintigste eeuw relatief onaantrekkelijk voor vreemdelingen.

Grafiek 5.3 In het buitenland geboren inwoners en inwoners met een niet-Nederlandse nationaliteit

Bron: Historische Database Nederlandse Gemeenten

Het is nu tijd een balans op te maken van de hier geschetste migratiebewegingen. Vanaf het begin van de negentiende eeuw tot de volkstelling van 1909 was niet meer dan 2% van de inwoners van Nederland in het buitenland geboren. Dat was laag in vergelijking

met vorige eeuwen. Een benadering van het percentage van in het buitenland geboren inwoners van Nederland sinds 1500 leerde dat het aandeel 'vreemdelingen' nooit meer zo hoog is geweest als tijdens de gouden eeuw. Rond 1620 was meer dan een tiende van de Nederlanders elders geboren. Daarna zette een structurele daling in tot onder 2% in de negentiende eeuw.³¹ Pas in 1960 werd het niveau van 4% gehaald. De daarna volgende immigratiegolf door asielzoekers en door gezinshereniging deed dit percentage stijgen tot rond 10 in 2000. Het aandeel inwoners met een niet-Nederlandse nationaliteit volgde ongeveer dezelfde ontwikkeling, zij het op een lager niveau.

In 2001 had nog maar iets meer dan 4% van de inwoners van Nederland een 'vreemde' nationaliteit. Uit de volkstellingen kunnen we afleiden hoe deze groep is samengesteld. De hierboven beschreven immigratiegolven worden weerspiegeld in de cijfers. In 1960 waren nog maar 5900 Italianen in Nederland woonachtig, in 1971 al 17.600. De Spaanse populatie in ons land groeide tezelfdertijd van 400 naar 28.000. Dat de plaats van deze twee groepen langzamerhand werd overgenomen door Turken en Marokkanen blijkt ook uit de volkstellingen. Het aantal Turken groeide tussen 1960 en 1971 van 100 naar 30.300 en het aantal Marokkanen van 200 naar 21.600.³²

Wanneer we in het jaar 2000 opnieuw een lijstje maken van in Nederland wonende mensen *met een vreemde nationaliteit*, dan blijkt er in drie decennia veel te zijn veranderd. Het aantal Marokkaanse inwoners was gegroeid tot bijna 120.000, de Turkse gemeenschap tot ruim 100.000. Het is overigens opvallend dat de buurlanden die in de negentiende eeuw al het grootste aandeel buitenlanders leverden, nog steeds hoog scoorden. In 2000 woonden 54.000 Duitsers en 25.000 Belgen in Nederland. Zelfs de landen waaruit de eerste lichte gastarbeiders afkomstig was, bleven hoog scoren. Er woonden aan het begin van het nieuwe millennium nog altijd 18.000 Italianen en 17.000 Spanjaarden in ons land.³³

De precisie die gesuggereerd wordt met deze aantallen is naarmate het jaar 2000 naderde steeds minder terecht. Het begrip 'nationaliteit' verloor een deel van zijn bruikbaarheid om inwoners te duiden, alleen al door de mogelijkheid tegelijkertijd paspoorten van twee verschillende landen te hebben. In de perceptie van autochtonen ontstond er een groot verschil tussen de *ervaren* nationaliteit en de nationaliteit die in het paspoort werd weergegeven. Zo hebben Surinamers en mensen afkomstig van de Nederlandse Antillen veelal de Nederlandse nationaliteit, terwijl ze aan hun uiterlijk toch duidelijk herkenbaar zijn. Ook steeds meer Turken en Marokkanen hebben tegenwoordig de Nederlandse nationaliteit (in 2006 bijvoorbeeld ongeveer 60% van hen), maar in het straatbeeld onderscheiden ze zich niet van Turken en Marokkanen met een buitenlandse nationaliteit. Pas vanaf de Registrertelling van 1990 is het mogelijk eerste-en tweedegeneratieallochtonen te onderscheiden. Voor de laatste groep geldt dat ze in Nederland geboren zijn en meestal de Nederlandse nationaliteit hebben, terwijl in elk geval één van de ouders in het buitenland is geboren. Nu de immigratie terugloopt, groeit deze tweede generatie veel sneller dan de groep van eerstegeneratieallochtonen.³⁴

We geven hier de cijfers voor 2000 om het getalsmatige effect van de groep tweedegeneratieallochtonen te tonen. Van de 1,4 miljoen allochtonen behoorden in dat jaar 886.000 tot de niet-westerse allochtonen. Turken en Marokkanen waren de grootste

groepen met respectievelijk 178.000 en 153.000 leden. Daaraan moeten bovendien de tweede generatie Turken en Marokkanen worden toegevoegd. Voor de Turkse gemeenschap betekent dat 131.000 mensen, voor de Marokkaanse 111.000. Een belangrijk deel van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders behoorden dus tot de tweede generatie. Hoe snel de veranderingen sindsdien zijn geweest, blijkt in 2007. Ook de eerste generatie van deze groep is nog toegenomen, voornamelijk door de komst van partners uit het oorspronkelijke land van herkomst. In de zeven jaren sinds 2000 groeide de groep van eerste generatie Marokkanen en Turken hierdoor met 10%. De tweede generatie groeide met een veelvoud daarvan: met 47% voor de Marokkanen en 32% voor de Turken.³⁵

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw lijkt zich een nieuwe omslag in de migratie voor te doen. Na de emigratiegolf van de jaren vijftig was Nederland vooral een immigratieland. Vanaf 2003 telt men weer meer mensen die het land verlaten dan binnenkomen. Dit saldo wordt deels bepaald door meer restricties op immigratie, maar zeker ook door een toename van het aantal vertrekkers. In vergelijking met de jaren vijftig zijn er zowel overeenkomsten als verschillen aan te wijzen. Niet veranderd zijn de kenmerken van de vertrekkers: ze zijn relatief jong, binnen elke beroepsgroep de best opgeleiden en hebben als migratiebestemming België, Duitsland, vs, Canada, Australië, Nieuw Zeeland en Zuid-Afrika. De verschillen tussen de huidige en de vorige vertrek-golf zijn zeker zo interessant. In de eerste plaats bevinden zich onder de tegenwoordige emigranten veel allochtonen die menen dat ze zich uiteindelijk toch vergist hebben door te kiezen voor Nederland. Belangrijk is ook dat de beslissing te emigreren niet meer van overheidswege wordt gestimuleerd. Het zijn de individuele overwegingen die de doorslag geven en ook de aard van die overwegingen is veranderd. Lokte in de jaren vijftig een welvaartsstijging in het land van vestiging, tegenwoordig realiseren de meeste emigranten zich dat hun inkomensperspectief negatief is. Als al niet het directe salaris lager komt te liggen, geldt dit zeker voor voorzieningen op het gebied van sociale zekerheid en pensioen. Recent onderzoek naar de motieven van emigranten leert dat het vooral 'de zoektocht naar het goede leven' is dat de doorslag geeft. Men wil ruimte, natuur, een schone omgeving en men wil af van vervuiling, criminaliteit en multiculturele spanningen.³⁶

Regionale migratiebewegingen

We verleggen onze aandacht nu naar de migratiesaldo's van de provincies. De vraag luidt ook hier: welke provincies waren populair en welke juist niet? Bovendien willen we weten hoe de ontwikkeling van de migratiestromen door de tijd heen is geweest. We dienen wel te bedenken dat op deze wijze een deel van de migratie aan het oog wordt onttrokken. Zij die *binnen* een provincie van woonplaats veranderden komen niet in de cijfers voor. Vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw betrof dat grote aantallen. Volgens Hofstee werden geboorteoverschotten in deze tijd vooral binnen de eigen provincie opgevangen. Omdat in 1849 de geboorteplaats van elke inwoner werd meegenomen in de volkstelling, kunnen we berekenen dat in dat jaar een vijfde deel van de bevolking in

een andere dan de geboorteplaats woonde, maar wel nog binnen de provincie van geboorte.³⁷ Na 1870 vormden provinciegrenzen echter steeds minder een barrière. De grote trek naar de steden, vooral in het westen van het land, was begonnen.

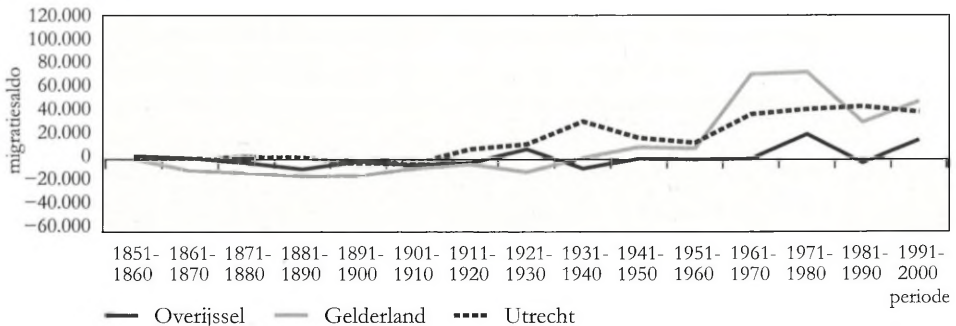
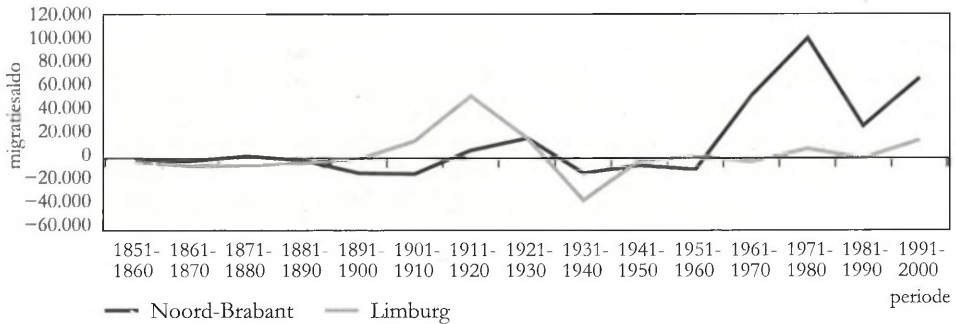
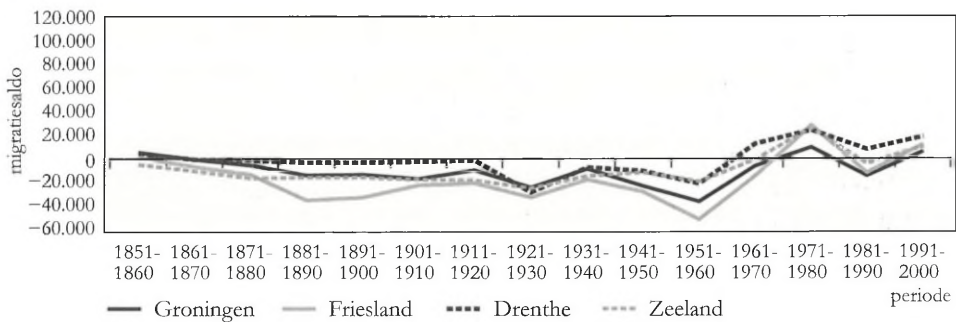
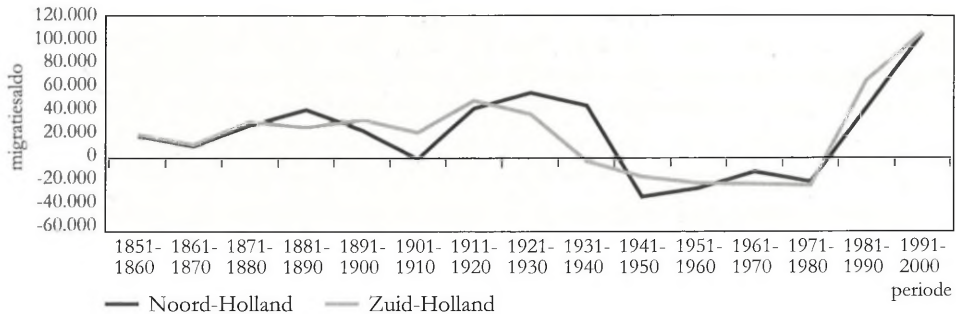
In grafiek 5.4 zijn de migratiesaldo's weergegeven per tienjaarlijkse periode. Voor de overzichtelijkheid worden de provincies in vier aparte groepen gepresenteerd, waarbij provincies met een vergelijkbare ontwikkeling zijn samengevoegd. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw lieten alleen de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland een fors positief migratiesaldo zien, beide van rond 125.000 tussen 1851 en 1900. Utrecht en Drenthe kenden als enige provincies een saldo waarin immigratie en emigratie nagenoeg tegen elkaar wegvielen. In alle andere provincies was sprake van een negatief saldo. Over het algemeen was deze uitstroom van inwoners beperkt, variërend van 15.000 in Noord-Brabant tot 26.000 in Groningen. Alleen de provincies Friesland, Zeeland en Gelderland lieten tussen 1851 en 1900 een groot vertrekoverschot zien. Er vertrokken respectievelijk 86.000, 62.000 en 48.000 meer mensen dan er binnenkwamen.

Volgens Hofstee was de hier geschetste beweging te wijten aan wat hij een 'permanente demografische overdruk' op het platteland noemde.³⁸ Terwijl dit platteland de groeiende bevolking nauwelijks nog bestaansmogelijkheden kon bieden, groeide in de steden, vooral in het Westen, handel, ambachten en nijverheid. In de klassieke migratieterminologie betekent dit dat de pullkrachten van de urbane sectoren en de pushfactoren van het platteland samenwerkten. De permanente druk werd vanaf 1878 acuut door de al genoemde landbouwcrisis. Migreren naar het buitenland of naar steden in het westen van het land was de oplossing die veel mensen in Zeeland, Friesland en Groningen kozen.³⁹

De periode tussen 1900 en de Tweede Wereldoorlog laat een ander beeld zien. De populariteit van Noord-Holland en Zuid-Holland bleef intact en het gebrek daaraan van de drie noordelijkste provincies en Zeeland werd geprolongerd. Noord-Brabant en Limburg wonnen in de eerste decennia van de twintigste eeuw plotseling aan aantrekkingskracht, om die na 1920 weer te verliezen. Dat we hier na 1914 te maken hebben met het komen en gaan van Belgische vluchtelingen ligt voor de hand. Voor Limburg kwam daar nog bij dat mijnwerkers uit Oost-Europa zich hier vestigden. In het midden van het land ontwikkelde Utrecht zich in deze periode tot een provincie die zienderogen aan aantrekkingskracht won. Bezieet men het totale beeld, dan is volgens Jan Kok de periode tussen 1880 en 1930 uniek te noemen in de Nederlandse geschiedenis in die zin dat er ongekende aantallen landgenoten in beweging waren.⁴⁰ Knippenberg en De Pater schatten de omvang van deze interprovinciale migratie op circa 50 migranten per jaar per 1000 inwoners.⁴¹ De oorzaken van dit fenomeen zijn al geschetst. Verbeterde en goedkopere transportmogelijkheden faciliteerden migratie enorm. Reistijden per trein van Amsterdam naar 32 geselecteerde andere plaatsen in het land daalden tussen 1880 en 1930 met ruim eenderde en daarna tot 1980 nog eens met bijna eenderde. De prijs van treinkaartjes voor een dergelijke reis bedroeg in 1880 nog 14% van het weekinkomen van een industriearbeider. Een eeuw later was die prijs gedaald tot minder dan 2% van dat inkomen.⁴²

Dat de lust om te migreren na 1930 weer verdween, heeft duidelijk aanwijsbare oorzaken. Eerst frustreerde de economische crisis ook de tot op dat moment florerende bedrijfstakken

Grafiek 5.4 Migratiesaldo Nederlandse provincies, 1851-2000

Bron: CBS, Statline

in de steden. Zelfs in Zuid-Holland vinden we voor de jaren dertig een negatief migratiesaldo. Alleen Noord-Holland en Utrecht wisten in deze periode nog mensen te trekken, respectievelijk 45.000 en 32.000. De jaren veertig zijn buitengewoon onoverzichtelijk op vele terreinen, maar dit geldt bij uitstek voor de migratie. We wezen al op de merkwaardige vertekeningen die tijdens de oorlogsjaren optraden als gevolg van tijdelijke of definitieve deportatie van landgenoten. Na de bevrijding zorgde de terugkeer van vluchtelingen en gevangenen voor een door toevalligheden en externe omstandigheden afgedwongen migratiebeweging. Voor de jaren vijftig zagen we al dat emigratie het kernwoord was. Overijssel en Limburg hadden een sluitend migratiesaldo, Gelderland en Utrecht kregen er inwoners bij (bijna 10.000 en ruim 14.000), maar alle andere provincies verloren meer inwoners dan er bijkwamen.

Met het begin van de jaren zestig veranderde de sfeer in Nederland. In economisch opzicht was er sprake van een forse groei die ook in de welvaart van de burgers voelbaar was, zeker omdat de werkloosheid had plaatsgemaakt voor krapte op de arbeidsmarkt. De krachtige impuls het land te verlaten was zodoende verdwenen. Binnen Nederland verloren de steden aan aantrekkingskracht omdat de woningnood juist hier het sterkst gevoeld werd. We zien dat duidelijk terug in de migratiesaldo's. In de jaren zestig en zeventig was er voor het eerst sinds 1850 sprake van een negatief migratiesaldo in zowel Noord-Holland als Zuid-Holland. In de jaren zeventig waren zij zelfs de twee enige provincies waar een vertrekoverschot gesignaleerd werd. In dit decennium had het verschijnsel suburbanisatie zijn intrede gedaan en maakte het groeiende eigen autobezit het mogelijk als forens te blijven wonen op het platteland. We zien dat de grootste vestigingsoverschotten zich dan ook voordeden in de provincies rond het verstedelijkte Westen. Noord-Brabant kreeg er zo'n 103.000 migranten bij, en ook Gelderland en Utrecht boekten aanzienlijke migratiewinst. Zelfs in Friesland, Groningen, Drenthe en Zeeland vestigden zich in de jaren zeventig voor het eerst meer mensen dan er vertrokken. Een aanwijzing voor de omvang van het forensisme is te halen uit het percentage mensen dat buiten de woongemeente een beroep uitoefende. Dat groeide van 15% in 1947 via 27% in 1960 naar 52% in 1986.⁴³ De mensen op wie deze cijfers betrekking hebben, werkten vanzelfsprekend niet allemaal over de provinciegrenzen, maar de stijging geeft wel de algemene tendens aan.

De beweging vanuit de steden in het westen van het land naar rustiger provincies kwam niet alleen voort uit de beslissingen van individuele Nederlanders. Op de achtergrond en soms zelfs ook nadrukkelijk op de voorgrond speelde de overheid een belangrijke rol. In de jaren vijftig was het regionale beleid van de regering gericht geweest op verhuizing van de zwakke economische regio's in de periferie naar de krachtiger centra in het Westen, maar met de eerste *Nota inzake de Ruimtelijke Ordening* uit 1960 zette men een volledig andere koers in. Er werd in de nota aangedrongen op 'een zekere decentralisatie van het ambtelijk apparaat van het Rijk'.⁴⁴ Het doel van deze politiek was tweezijdig. Aan de ene kant had men de opvatting verlaten dat de provincies in het noorden, oosten en zuiden de marginale economische positie aan zichzelf te wijten hadden. Dat juist deze gebieden actief gestimuleerd zouden worden, was een doelstelling van de nieuwe politiek. Anderzijds leidden ook toen al de toenemende activiteiten in het Westen, vooral in Den Haag,

tot bezorgdheid over de congestie aldaar. Al snel werden de eerste overheidsdiensten overgeplaatst naar steden als Apeldoorn, Arnhem, Lelystad en Zwolle.⁴⁵

Het was de regering ernst, want dr. W. Drees sr. kreeg de opdracht een commissie te leiden die advies moest uitbrengen over deze kwestie. Dat leidde tot de Werkgroep Spreiding Rijksinstellingen die in 1962 het licht zag. Terwijl de commissie nadacht, verslechterde onder haar ogen de economische situatie in de perifere provincies nog verder. De Limburgse mijnen werden onrendabel door de concurrentie met het aardgas en ook de textielcentra in Twente en Noord-Brabant gingen ten onder. Een deel van deze ellende werd overigens veroorzaakt door de loongolf die zelf weer het gevolg was van het economische succes van de Randstad en het gebrek aan arbeidskrachten daar. Geen wonder dus dat de *Tweede Nota Ruimtelijke Ordening* van september 1966 nog stringenter aanbevelingen voor spreiding van rijksdiensten bevatte. Het hele gebied ten noorden van de lijn Alkmaar-Amsterdam-Arnhem-Nijmegen moest worden gestimuleerd. De successen van het voorgestelde beleid blijken uit de instellingen die daadwerkelijk in het genoemde gebied gevestigd werden. De Nederlandse Gasunie kreeg haar zetel in Groningen en het nieuwe kantoor van de Nederlandse Aardoliemaatschappij in Assen. Apeldoorn, ooit genoemd als het tweede overheidscentrum naast Den Haag, profiteerde als geen andere stad van de spreiding: het Rekencentrum van de Belastingdienst, het Rijksinstituut voor de opleiding van hogere politieambtenaren en de administratie van de Motorrijtuigenbelasting zijn maar drie voorbeelden van de overheidsinstellingen die daar gevestigd werden.

De oprichting van het Centraal Bureau Spreiding Rijksdiensten in 1967 bevestigde nog eens de vastberadenheid van de regering. In een rapport uit 1972 sprak men van de overplaatsing uit Den Haag en omgeving van 20.000 tot 25.000 arbeidsplaatsen naar het Noorden en naar Zuid-Limburg. Nog steeds speelde het ontlasten van de infrastructuur in en rond Den Haag in de overwegingen mee, maar ook het versterken van economisch zwakke regio's werd expliciet als doel genoemd. Zo ging het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds naar Heerlen, alsmede een deel van het CBS.

Inmiddels klonken de protesten uit het Zuid-Hollandse steeds krachtiger. Overdreef de regering niet? Op deze manier zou rond Den Haag de werkloosheid weer oplopen. Het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) liet zich door deze klachten niet overtuigen en stelde in 1981 nog steeds voor 16.000 ambtelijke banen naar de provincie te verplaatsen. Dit papieren voornemen is overigens nooit waargemaakt, om de eenvoudige reden dat spreiding en stevige bezuinigingen nu eenmaal niet samengaan.⁴⁶

En dus keerde na 1980 de aantrekkingskracht van de Randstad terug. Tussen 1980 en 2000 was het migratieoverschot in Noord-Holland 150.000 en in Zuid-Holland 175.000. Toch bleven voor een deel van de bevolking ook in deze periode de ruimte en rust van het gebied buiten de steden trekken. Hierdoor groeiden de provincies Noord-Brabant en Overijssel. De jaren negentig toonden op het terrein van de migratiesaldo's een uniform beeld. In alle provincies vestigden zich meer mensen dan er vertrokken, hetgeen alleen te verklaren is door een grote toestroom van 'nieuwe Nederlanders'. Er waren wel grote onderlinge verschillen in de omvang van dat positieve saldo. Noord-Holland en Zuid-Holland ontvingen beide meer dan 100.000 nieuwe bewoners, Noord-Brabant, Gelder-

land en Utrecht namen een middenpositie in (toename tussen 40.000 en 70.000), terwijl de andere provincies kleinere positieve saldo's hadden.

We gaan nog een aggregatieniveau terug en komen dan bij de gemeenten. In tabel 5.1 zijn de migratiesaldo's weergegeven van de plaatsen die de meeste nieuwe inwoners trokken. We hanteren hier de absolute cijfers, omdat we willen weten hoeveel mensen daadwerkelijk de gemeentegrenzen hebben overschreden. Bedenk ook dat deze cijfers zowel de binnenlandse als de buitenlandse migratie betreffen. Om te voorkomen dat incidentele uitschieters ons beeld vertekenen, is hier gewerkt met cijfers die vijf jaren omvatten. De vraag blijft dezelfde als in de rest van dit hoofdstuk: welke gemeenten waren in de afgelopen eeuwen het populairst als plaats van vestiging? Zoals te verwachten was, vinden we ook op dit niveau de algemene kenmerken van de regionale migratie terug, zoals hierboven geschetst.

Tabel 5.1 Tien gemeenten met het hoogste positieve migratiesaldo in Nederland, 1881-2005

1881-1885	
Amsterdam	24.986
's-Gravenhage	10.589
Rotterdam	10.499
Haarlem	4.869
Nieuwer-Amstel	4.414
Utrecht	3.770
Nijmegen	2.308
Groningen	1.520
Eindhoven	1.494
Enschede	1.324
1901-1905	
's-Gravenhage	12.488
Rotterdam	8.142
Schoten	5.141
Hilversum	4.015
Enschede	3.429
Velsen	2.832
Nijmegen	2.763
Bussum	2.448
Watergraafsmeer	2.372
Apeldoorn	2.333

Migratie

1921-1925

's-Gravenhage	13.158
Eindhoven	9.395
Heemstede	4.949
Apeldoorn	3.983
Hillegersberg	3.853
Schoten	3.768
Hilversum	3.751
Bloemendaal	3.196
Nijmegen	3.120
Nieuwer-Amstel	2.721

1936-1940

's-Gravenhage	16.311
Haarlem	5.858
Hilversum	4.899
Arnhem	4.105
Zeist	3.946
Groningen	3.432
Nieuwer-Amstel	3.016
Hillegersberg	2.962
Tilburg	2.936
Jutphaas	2.820

1961-1965

Heemskerk	7.280
Spijkenisse	6.767
Amstelveen	6.136
Apeldoorn	4.903
Leidschendam	4.550
Capelle a/d IJssel	3.578
Papendrecht	3.576
Maassluis	3.470
Rijswijk (ZH)	3.464
Ede	3.342

1988-1992

Almere	28.876
Amsterdam	18.224
Rotterdam	16.951
Zoetermeer	10.191
Haarlemmermeer	7.196
Purmerend	7.048
Zwolle	5.559
Tilburg	5.440
Duiven	5.426
Zeewolde	5.250

2001-2005

Almere	18.587
Haarlemmermeer	16.038
Utrecht	13.212
's-Gravenhage	8.913
Barendrecht	8.562
Houten	6.351
Zoetermeer	4.361
Purmerend	4.264
Lelystad	4.172
Deventer	4.002

Bron: tot 1965: Historische Database Nederlandse Gemeenten; daarna: CBS, *Staline*

De cijfers voor de periode 1881-1885 dragen duidelijk de sporen van de landbouwcrisis. Mensen van het platteland werden gedwongen elders hun heil te zoeken, in het buitenland of in de steden. Amsterdam, Den Haag en Rotterdam zijn de grote trekkers, gevolgd door provinciale centra in andere delen van het land. Dat de grote steden aan aantrekkingskracht hadden ingeboet aan het begin van de twintigste eeuw is zonneklaar. Amsterdam was weggefallen uit de groep met de hoogste migratiesaldo's, en in de periode 1921-1925 trof Rotterdam hetzelfde lot. Alleen Den Haag bleef de lijst aanvoeren tot de Tweede Wereldoorlog. Een aantal kleinere steden valt op in de lijsten. In Enschede en Nijmegen vestigden zich in respectievelijk 1901-1905 en 1921-1925 veel migranten. Opvallend is ook dat een gemeente als Hilversum een grote aantrekkingskracht had vanaf 1900 tot 1940.

In de tweede helft van de twintigste eeuw zien we dat de relatieve achteruitgang van de grote steden aanvankelijk doorzette. Amsterdam, Rotterdam en Den Haag komen in 1961-1965 niet eens in de lijst van aantrekkelijkste gemeenten voor. Hun plaats werd

ingenomen door de groeigemeenten in de periferie van de drie grote steden of verder landinwaarts. De forensen hadden hun intrede gedaan in Nederland. Het hoogtepunt van dit proces vond plaats in de jaren zeventig. Tussen 1971 en 1975 hadden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht grote negatieve migratiesaldo's van respectievelijk 66.000, 64.000, 52.000 en 32.000. De grote trekkers in deze periode waren weer gemeenten binnen de Randstad, op gemakkelijke reisafstand van de grote steden. Plaatsen als Zoetermeer, Gouda, Nieuwegein en Capelle aan den IJssel zijn de standaardvoorbeelden van forensengemeenten. Daarnaast bood het nieuwe land in de IJsselmeerpolders volop relatief goedkope woonruimte binnen het bereik van Amsterdam en Utrecht.

Zoetermeer bleef aantrekkelijk voor migranten vanaf 1971 tot 2005. De nieuwe poldersteden, aangevoerd door Almere, namen steeds een koppositie in, maar rond 1990 vinden we ook Amsterdam en Rotterdam weer terug met respectievelijk 18.000 en 17.000 nieuwe inwoners als gevolg van migratie. Het lot van de grote steden was weinig stabiel bij het naderen van de eenentwintigste eeuw. Den Haag had rond 1990 nog een negatief migratiesaldo, maar hoorde in de eerste jaren van het nieuwe millennium weer tot de grootste groeiers. Amsterdam en Rotterdam daarentegen verloren in de periode 2001-2005 weer ongeveer evenveel inwoners als ze er tussen 1988 en 1992 hadden bijgekregen.

Nederland migratieland? Bij wijze van conclusie

Het maatschappelijk debat dat Nederland vanaf 2000 heeft beheerst, lijkt erop te wijzen dat migratie het meest dringende probleem is waarmee het land geconfronteerd wordt. Zoals zo vaak is ook bij dit debat een gebrek aan historisch inzicht kenmerkend. Bovendien worden veel discussianten niet gehinderd door kennis van de feiten ter zake. Wie zich verdiept in de werkelijke omvang van de problematiek en bovendien iets verder terugkijkt dan de laatste millenniumwisseling ontkomt niet aan nuanceringen en relativering.

In de eerste plaats dienen we ons te realiseren dat ons land al eeuwen migranten heeft getrokken, met periodes van grote en van mindere toestroom. Tussen de Hugenoten van de zeventiende eeuw en de Afrikaanse vluchtelingen van recenter datum zijn er tallozen geweest die Nederland als een geschikt, want veilig en welarend land van vestiging zagen. Zo men al een reden zoekt om trots te zijn op ons land, dan is die dus te vinden in deze aantrekkingskracht die men niet zou verwachten van een land met zo'n beperkte omvang. Meet men het aantal vreemdelingen als percentage van de gehele bevolking dan was dat in 2000 even hoog als in 1620, namelijk 10%. Dat deze omvang in de publieke opinie toch als (te) groot wordt ervaren, hangt samen met de ontwikkeling sinds de zeventiende eeuw. Er is sprake geweest van een daling tot 2% in de negentiende eeuw, gevolgd door een hernieuwde stijging in de twintigste eeuw, vooral na 1965.

De politieke wereldgeschiedenis is af te lezen uit plotseling toenemende aantallen migranten uit specifieke landen: Belgen tijdens de Eerste Wereldoorlog, Duitsers in de jaren dertig na het aan de macht komen van Hitler, Hongaren en Tsjechen als gevolg van Russisch ingrijpen in Oost-Europa in de jaren vijftig en zestig, Joegoslaven ten tijde van de Balkanoorlog in de jaren negentig, Afghanen, Irakezen en Afrikanen van diverse

nationaliteiten als gevolg van regionale of burgeroorlogen ter plekke tegen het einde van de twintigste eeuw. Maar ook het koninkrijk zelf zorgde voor een toestroom van elders wonende landgenoten. Denk aan de Indonesische repatrianten en later Surinamers en Antillianen. Ook de economische wereldgeschiedenis wordt weerspiegeld door de migrantenstromen. Toen werkgelegenheid in België en Duitsland schaars was, trokken veel arbeiders over de Nederlandse grens. Italianen en Spanjaarden hadden in de jaren zestig van de twintigste eeuw dezelfde reden om hiernaartoe te trekken. Voor al deze landen gold dat vroeg of laat de economische groei in eigen land emigratie overbodig maakte. Al snel gaf de meerderheid van de hier aanwezige buitenlandse arbeiders dan gehoor aan de lokroep van de eigen arbeidsmarkt.

De tijdelijkheid van hun verblijf gehoorzaamde aan de verwachtingen in Nederland. Zeker, de economie kon niet zonder deze werkkrachten. Vanzelfsprekend behoorden deze gastarbeiders met zorg te worden opgevangen. Maar uiteindelijk zouden ze weer vertrekken. Diezelfde houding werd aanvankelijk ingenomen ten opzichte van de Turken en Marokkanen die de opgevallen plaatsen van de eerste groep gastarbeiders innamen. De werkelijkheid bleek anders. Via gezinshereniging en gezinsvorming, maar ook door een hogere vruchtbaarheid groeiden deze groepen eerder dan dat zij afnamen. Bovendien waren zij duidelijker herkenbaar aan uiterlijk, kleding en godsdienst dan bij bijvoorbeeld Belgen en Duitsers het geval was. En ten slotte vestigden zij zich vaak heel geconcentreerd in bepaalde wijken van de grote steden, waar hun aandeel ver boven de landelijke 10% uitkwam. De reacties lieten niet lang op zich wachten en zijn terug te vinden zowel in een drastisch herzien overheidsbeleid als in de opkomst van populistische partijen die een migratiestop als belangrijkste doel koesteren.

Terwijl aan de ene kant mensen het land zijn binnengekomen, waren er anderen die hun heil elders zochten. In de loop van de negentiende eeuw hebben veel landgenoten gekozen voor de ruimte in Noord- en Zuid-Amerika en Australië, waar ze bovendien kansen voor welvaartsstijging zagen. Hun aantal verveelvoudigde toen de landbouwcrisis in het derde kwart van de negentiende eeuw het Nederlandse platteland, zeker in de noordelijke provincies, brodeloos maakte. In de jaren vijftig waren de werkloosheid en armoede van een geheel andere orde, maar deze werden toch zodanig gevoeld dat ook toen vele duizenden hun negentiende-eeuwse voorgangers volgden. Ook tijdens de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw verlieten veel Nederlanders hun geboorteland. Dit keer was men niet op zoek naar werk en inkomen, maar naar ruimte en veiligheid.

Voor de binnenlandse migratie golden dezelfde motieven. Zowel de provinciale als de gemeentelijke cijfers laten zien dat de stedelijke werkgelegenheid steeds een zuigende werking heeft gehad op mensen die op het platteland in financiële problemen kwamen. In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw boden vooral de drie grote steden de gezochte werkgelegenheid, maar we kunnen ook de opkomst van industriële bedrijvigheid in Enschede, Eindhoven en Tilburg terugvinden. Het zoeken van rust, ruimte en veiligheid lijken pas op de tweede plaats te komen als motief voor binnenlandse migratie. Met het groeien van de mobiliteit verplaatste de trek zich van de grote steden naar de kleinere gemeenten rond die steden. Het voorlopige hoogtepunt daarvan vinden we in de jaren zeventig. Na 1980 bood bovendien de polder woonruimte in de onmid-

dellijke nabijheid van grote steden. Dat het inwonertal van de grote steden weer sterk groeide in de jaren negentig is waarschijnlijk toe te schrijven aan de vestiging van buitenlandse migranten. En daarmee is tevens de maatschappelijke en politieke beweging gestart die steeds luider ageert tegen zulke grote concentraties van duidelijk herkenbare groepen buitenlanders met hun afwijkende leefwijze.

De vergrijzing van Nederland

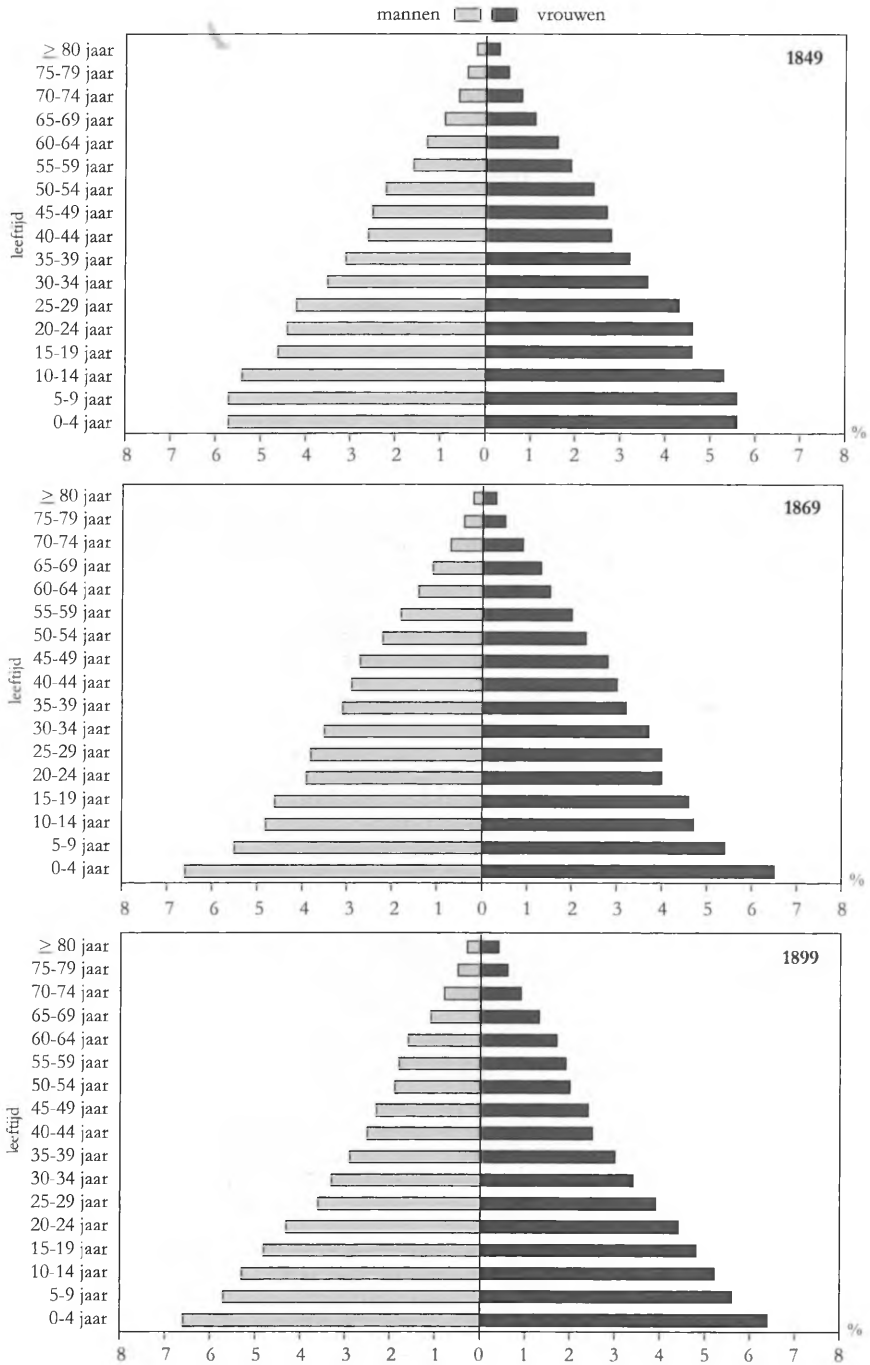
Een modern probleem met historische wortels¹

Er waart de laatste decennia weer eens een spook door Europa. Terwijl de 'ismen' op apegapen lagen, de internetbel de beurskoersen omhoog stuwde en valse profeten het eind van de geschiedenis aankondigden, verscheen er aan de horizon een verontrustend verschijnsel. Eerst werd het nog weggedrukt door de onverwachte economische malaise na het barsten van de genoemde bel en door oorlogen die geacht werden voor eens en altijd het terrorisme te elimineren. Gaandeweg echter nam het spook duidelijker vormen aan, en alhoewel we het inmiddels 'vergrijzing' hebben genoemd, verbergt het spreekwoordelijke laken nog steeds de precieze vorm en omvang van de bedreiging. En dus bakkeleien media, politici en wetenschappers naar hartenlust over de mogelijke oplossingen. Zoals zo vaak ontbreekt in deze discussie de inbreng van historici, of in elk geval de inbreng van hen die omkijken alvorens vooruit te kijken.

Zo is bijvoorbeeld zelden de vraag gesteld hoe het komt dat we als samenleving door de vergrijzing zijn overvallen als ware het een natuurramp. Was niet eerder te voorzien dat de leeftijdsopbouw een vorm aannam die door de naam niet meer gedekt werd? Vanaf wanneer drong het spook trouwens door in het maatschappelijk debat? En als we ons achteraf, met de *benefit of hindsight*, verbazen over dat late tijdstip, welke mechanismen waren daarvoor verantwoordelijk? Een andere kwestie is de definitie van 'vergrijzing'. Wat is precies het probleem? En natuurlijk, wat zouden historici hierover kunnen zeggen en welke dimensie zouden zij zo aan het debat kunnen toevoegen?

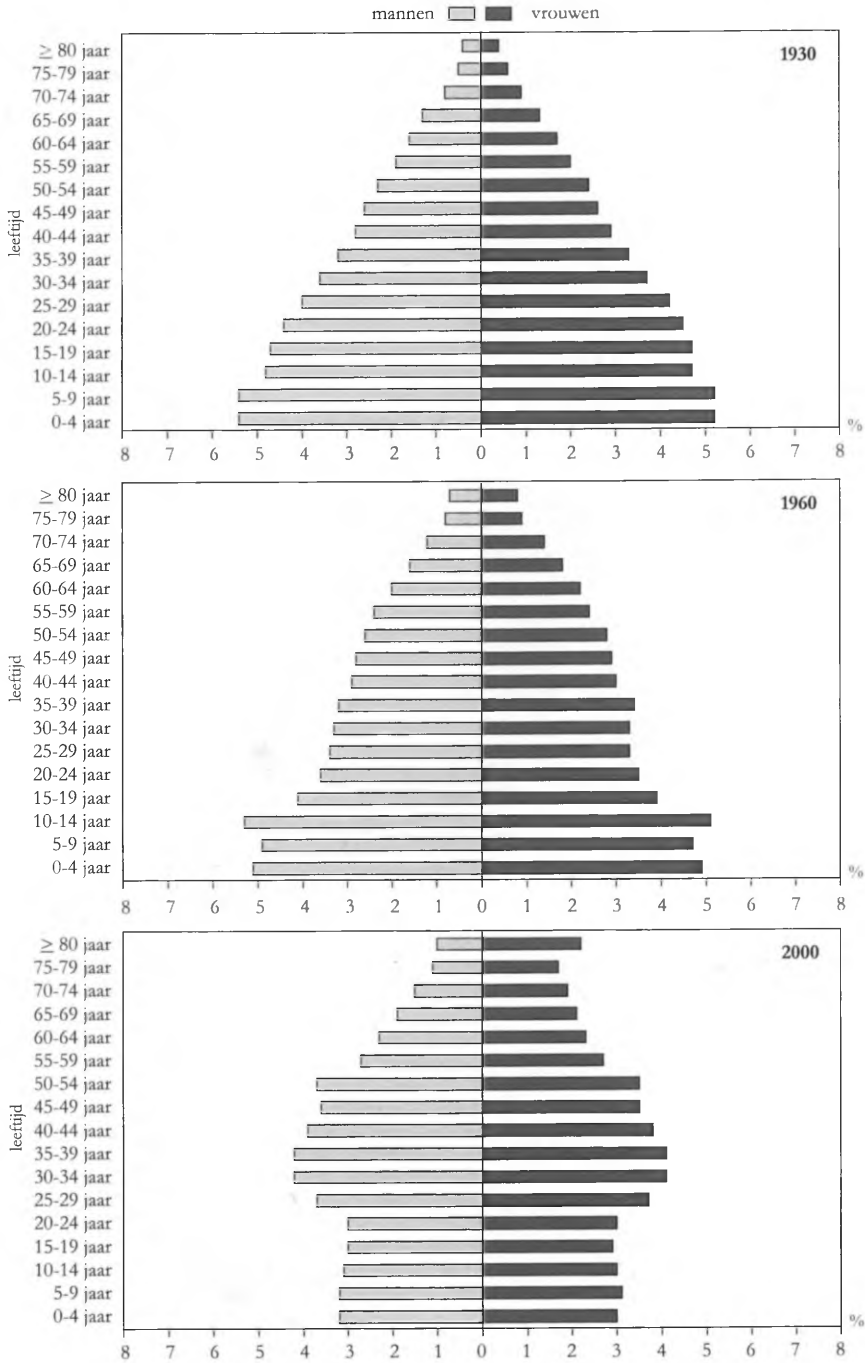
Met deze vragen in het achterhoofd wordt in dit hoofdstuk een beschrijving gegeven van de veranderende leeftijdsopbouw in het Nederland in de afgelopen twee eeuwen. De nu digitaal beschikbare volkstellingen bieden volop materiaal om dat proces te beschrijven. Interessant daarbij is ook welke regionale verschillen er mogelijkterwijze zijn opgetreden. Dat er daarnaast een differentieële leeftijdsontwikkeling naar sociale groep is opgetreden, spreekt haast vanzelf. Helaas informeren de volkstellingen ons niet op dit punt.

Grafiek 6.1 Bevolkingspiramides Nederland, 1849-2000

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

De vergrijzing van Nederland

De vergrijzing in de negentiende en twintigste eeuw statistisch in kaart gebracht

Laten we beginnen met een presentatie van de grote lijnen van de vergrijzing in de laatste tweehonderd jaar aan de hand van gegevens uit zes over de twee eeuwen verspreide volkstellingen, namelijk die van 1849, 1869, 1899, 1930, 1960 en 2000. Voor deze momentopnamen zijn bevolkingspiramides gemaakt die de algemene ontwikkeling van de leeftijdsopbouw goed weergeven.

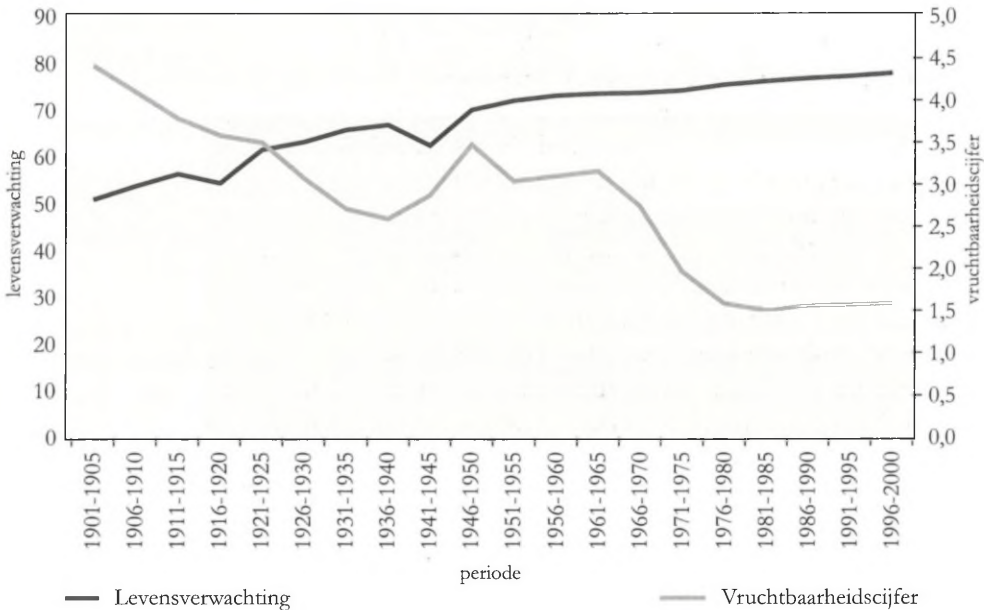
De zes grafieken tonen het inmiddels vertrouwde beeld van moderniserende Westerse landen. Tot 1899 had ons land een leeftijdsopbouw die hoort bij pre- en vroegindustriële samenlevingen, met een brede basis, als gevolg van het hoge geboortecijfer, en een geleidelijk spits toelopende top, als gevolg van de relatief hoge sterfte in alle leeftijds-groepen. De verschillen tussen de volkstellingsjaren hebben betrekking op kleine verschuivingen in vruchtbaarheid en zuigelingensterfte binnen deze structuur. Het verschil met 1930 is nadrukkelijk zichtbaar. Dat de vruchtbaarheidsdaling, de daling van het gemiddeld aantal kinderen per (gehuwde) vrouw, uiteindelijk ook in Nederland ingang had gevonden, wordt weerspiegeld in de smallere basis van de piramide. Was in 1899 nog tussen de 6 en 7% van de bevolking jonger dan 5 jaar, in 1930 lag die waarde al tussen de 5 en 6%. In 1960 zien we voor het eerst de gestegen levensverwachting terug in de vorm van de grafiek. Het bovenste deel vertoont nu eerder een klokvorm dan een piramidevorm. Vooral tussen 30 en 60 jaar was de dood minder actief dan op de voorgaande peilmomenten. In de leeftijdsopbouw in het jaar 2000 herkennen we een populatie die al 25 jaar een laag en stabiel geboortecijfer kent. De uitstulpingen tussen 25 en 50 jaar zijn het resultaat van de naoorlogse geboortegolf die meteen de meest acute aanleiding voor het debat over vergrijzing vormt. Voor het eerst was nu ook het overschot van vrouwen op zeer hoge leeftijd zichtbaar.

Over de verklaring voor deze globale ontwikkeling bestaat geen verschil van mening. De vergrijzing van de bevolking, hier vooralsnog neutraal gedefinieerd als het stijgen van de gemiddelde leeftijd, werd aan twee kanten van de leeftijdsopbouw bevorderd. De afname van de huwelijksvruchtbaarheid zorgde voor een 'ontgroening' die ook op zichzelf al zou hebben geleid tot een relatieve verschuiving van de bevolkingsopbouw naar groepen met een hogere leeftijd. Tegelijkertijd echter nam de levensverwachting toe, en de combinatie van beide effecten resulteerde in de situatie die tegenwoordig als zorgelijk wordt beschreven, namelijk een die waarin de omvang van het actieve deel van de bevolking afneemt ten opzichte van het niet-actieve deel. Uit grafiek 6.2 kunnen we afleiden dat de levensverwachting bij geboorte gestaag toenam, met slechts een kleine onderbreking ten tijde van de twee wereldoorlogen. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte voor mannen en vrouwen samen was iets meer dan 50 jaar in 1900 en steeg tot 78 in 2000. Het is van belang nog eens het revolutionaire karakter van deze ontwikkeling te benadrukken. Een stijging in levensverwachting van 56% binnen een eeuw is historisch gezien uniek.

De vruchtbaarheid kende een zo mogelijk nog uitgesprokener verloop. Gemiddeld kregen Nederlandse vrouwen in 1900 nog 4,4 kinderen, maar vanaf dat moment trad een structurele daling op naar 1,6 kinderen in 2000. Opvallend is zeker dat een niveau

van 2,6 kinderen al bereikt werd in de periode 1936-1940. Vervolgens is de naoorlogse geboortegolf duidelijk zichtbaar in de grafiek. Pas in 1970 bereikte de vruchtbaarheid weer haar vooroorlogse waarde, waarna een verdere daling inzette tot 1981-1985. Vanaf die periode was er sprake van een zekere stabilisatie. Kortom, de parameters van de vergrijzing in Nederland zijn eenvoudig samen te vatten met de constatering dat tussen 1900 en 2000 de levensverwachting steeg met meer dan de helft en de vruchtbaarheid daalde met 64%.

Grafiek 6.2 Levensverwachting en totaal vruchtbaarheidscijfer in Nederland, 1900-2000

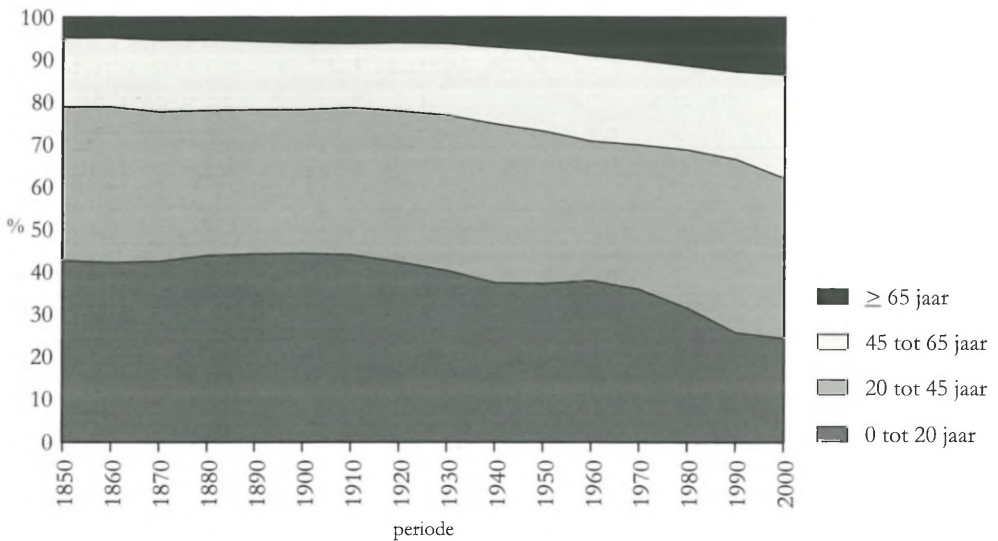
Bron: CBS, *Statline*

In de voorgaande beschrijving wordt de vergrijzing gepresenteerd als een verschijnsel dat zich al aan het begin van de twintigste eeuw manifesteerde en als zodanig al vroeg onderkend had kunnen worden. Het enige nieuwe feit is de plotselinge vruchtbaarheidsstijging tussen 1945 en 1965. Helaas beschikken we niet over zulke precieze gegevens over levensverwachting en vruchtbaarheid voor de negentiende eeuw. Wel kunnen we de leeftijdsopbouw voor de hele periode tussen 1850 en heden reconstrueren met behulp van de volkstellingsgegevens. Dan blijkt ook dat het begin van de vergrijzing te situeren is rond 1900.

Grafiek 6.3 laat het relatieve aandeel zien van een viertal leeftijdsgroepen in de periode tussen 1850 en 2000. De keuze voor de groepen met een leeftijd beneden 20 jaar en boven 65 jaar is ingegeven door de definitie die het CBS hanteert bij het bepalen van 'groene'

en 'grijze' druk in de samenleving. Zoals elke groepsindeling is ook deze voor discussie vatbaar. Het moge voor de hand liggen in de tegenwoordige tijd te veronderstellen dat jongeren tot ongeveer 20 jaar voor een belangrijk deel nog onderwijs volgen, die situatie gold zeker niet voor de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De leeftijdsgroep biedt niettemin een goede indicatie voor de proportie jongeren in de samenleving. De keuze van de groep boven 65 jaar is minder omstreden, al zal in het navolgende nu juist betoogd worden dat dit ten onrechte zo is. In de grafiek is de economisch actieve bevolking tussen 20 en 65 jaar in twee groepen verdeeld. De redenering erachter is duidelijk. Alhoewel de groep als geheel vaak gehanteerd wordt als indicator van het actieve deel van de bevolking, vormen de mensen tussen 45 en 65 een voorafschaduw van de op handen zijnde vergrijzing.

Grafiek 6.3 Leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking, 1850-2000

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

Het aandeel van jongeren beneden de 20 jaar in de Nederlandse bevolking bedroeg van 1850 tot 1900 rond 44% van de bevolking, maar daalde tot 37% in 1950. Daarna versnelde het proces duidelijk, want in 2000 was minder dan een kwart van de Nederlandse bevolking jonger dan 20 jaar. De proportie 65-plussers laat het exacte spiegelbeeld zien. Ouderen vormden slechts 5 tot 6% van de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw. Honderd jaar later was dit percentage ruim verdubbeld tot 13,5, en ook hierbij was er sprake van een groeispurt in de tweede helft van de twintigste eeuw, want in 1950 was nog pas 7,7% van de bevolking 65 jaar of ouder.

De genese van het probleem van vergrijzing

Het zal duidelijk zijn: de vergrijzing van de Nederlandse samenleving is een proces dat vroeg in de twintigste eeuw begonnen is. Wanneer we achteraf in een aantal volkstellingenjaren de bevolkingspiramides reconstrueren, is dat onmiskenbaar zichtbaar, ook al moeten we tevens constateren dat de geleidelijkheid van het proces deze zichtbaarheid kan hebben verminderd. De volgende vraag luidt: vanaf wanneer werd duidelijk dat ons land te maken zou krijgen met een verandering in de leeftijdsopbouw die om het nemen van politieke maatregelen vroeg? Die vraag valt in twee deelvragen uiteen: op welk tijdstip werd in het openbare debat gewag gemaakt van de mogelijk problematische kanten van de bevolkingsontwikkeling? Daaraan gekoppeld kunnen we ook bezien of dit moment niet laat kwam, gelet op de feitelijke ontwikkelingen.

Er zijn veel manieren om vast te stellen wanneer een verschijnsel ingang vond in het publieke debat. We kiezen er hier voor te zoeken naar het jaar waarin voor het eerst over vergrijzing gesproken werd in de troonrede. Per definitie vormen de troonredes beschouwingen van de regering over de stand van zaken in het land en de te verwachten ontwikkelingen op korte en langere termijn, alsmede over de maatregelen die men voornemens is op dit punt te nemen. Wanneer we dus spreken over serieuze dreigingen voor de samenleving, dan verwachten we opmerkingen hierover op de derde dinsdag van september. Welnu, pas in de troonrede van 1985 werd het woord 'vergrijzing' voor het eerst expliciet gebruikt.²

Was dit moment niet opvallend laat? We merkten al op dat door de geleidelijkheid van het proces de waarneming kan zijn verstoord. Bovendien zorgde de naoorlogse geboortegolf voor een vertekening van de structurele ontwikkeling. Pas vanaf de jaren zestig wordt het proces zo zichtbaar dat het ook voor het grote publiek waarneembaar wordt. Gold dit ook voor wetenschappers en politici, de groep die bij uitstek geacht wordt ook minder in het oog springende ontwikkelingen vroegtijdig op te sporen? In elk geval was de daling van het geboortecijfer meteen na het begin van de twintigste eeuw al spectaculair te noemen. Het gemiddelde aantal kinderen dat Nederlandse vrouwen kregen, daalde in de 35 jaar na 1900 met maar liefst 41%. Zelfs als we ervan uitgaan dat de geleidelijke verschuiving van de leeftijdsopbouw aan de aandacht ontsnapte en dat dit zelfs gold voor de al meer pregnante stijging van de levensverwachting, dan nog kan dit niet gelden voor de relatieve daling van het aantal geboorten. Die was zo sterk dat deze niet genegeerd kon worden.

Van wetenschappelijke zijde kwamen er al vroeg bijdragen waarin onderkend werd welke negatieve gevolgen te verwachten waren van de contemporaine ontwikkelingen. H.W. Methorst, directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek tussen 1906 en 1939, bleek al in 1914 niet blind voor de ontwikkelingen die zich onder zijn ogen voltrokken. Methorsts observatie ging vooralsnog niet zover dat hij de vergrijzing voorspelde, maar toch heeft zijn studie een zorgelijke toon:

We leven in een merkwaardig tijdperk der demografische geschiedenis van ons land. Terwijl de bevolking door overschot van geboorte boven sterfte sneller dan ooit

toeneemt, [...] voltrekt zich langzaam een proces, dat in de toekomst voor onze nederlandsche natie ver strekkende gevolgen kan hebben. We bedoelen: den achteruitgang van het geboortecijfer, dien we in ons land sedert 1876 aantreffen.

[...] Terwijl de omlaag gaande sterftelijn niet altijd kan blijven dalen en vroeg of laat noodzakelijk in horizontale richting zal moeten ombuigen, zijn aan de daling der geboortelijn om zoo te zeggen geen grenzen gesteld. Blijven de [huidige] opvattingen gelden [...], dan zal in de toekomst de geboortelijn dalen tot beneden de sterftelijn, gelijk in Frankrijk reeds in enkele jaren heeft plaats gehad. Hetzij men dit een gelukkig verschijnsel moge noemen, dan wel het, van nationaal standpunt bezien, moge betreuren, het is in elk geval wenschelijk, dat men in wijden kring zich rekenschap geve van de richting waarin de demografische geschiedenis van ons land zich ontwikkelt.³

Dit citaat is typerend voor de wijze waarop in het interbellum over het bevolkingsvraagstuk werd gedacht. Niet zozeer vergrijzing stond op de agenda, maar de dalende vruchtbaarheid, hetgeen in het licht van de toenmalige situatie logisch genoemd mag worden. Paradoxaal genoeg was er tegelijkertijd veel aandacht voor de dreiging van overbevolking. Nederland kon hooguit drie tot vier miljoen mensen voeden, zo was het gangbare idee, en dus was de situatie acuut. De discussie die volgde, werd natuurlijk gedomineerd door morele overwegingen, want het tegengaan van bevolkingsgroei impliceerde automatisch geboortebeperking. En dus ontstond de bekende tegenstellingstelling tussen de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB), die geboortebeperking bepleitte, en zijn aanhangers aan de ene kant, en conservatieve groeperingen, deels maar niet alleen met een religieuze achtergrond, aan de andere kant.⁴

Op 7 oktober 1922 wijdde de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek een vergadering aan het bevolkingsvraagstuk. Weer was het de angst voor overbevolking die de aandacht vroeg en weer bevonden zich zowel voorstanders als tegenstanders van geboortebeperking onder de sprekers. Natuurlijk, al in de jaren twintig zagen demografen ook dat de daling van de vruchtbaarheid gekoppeld aan een stijgende levensverwachting op termijn moest leiden tot een sterk veranderde leeftijdsstructuur van de bevolking. Een enkeling kwam in dat licht zelfs met een tegenwoordig zeer herkenbare aanbeveling om de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen teneinde zo het aandeel van de productieve bevolking te vergroten.⁵

Dat het zwaartepunt van de aandacht niettemin bij de angst voor overbevolking bleef liggen, is zeker ten tijde van de grote werkloosheid in de jaren dertig begrijpelijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een preadvies van het NVV en de R.K. vakbeweging aan de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek uit 1937. Het bevatte de aanbeveling om de pensioengerechtigde leeftijd te verlagen naar 60 jaar en de leeftijd waarop jongeren tot het bedrijfsleven dienen te worden toegelaten te verhogen. De hoge conjuncturele werkloosheid zorgde ervoor dat de langetermijneffecten van verschuivingen in de leeftijdsopbouw van de bevolking aan het oog werden onttrokken. En dus zocht de vakbeweging een oplossing in het verkleinen van de actieve bevolking.⁶

De econoom L.H.J. Angenot had al een jaar eerder zijn bedenkingen geuit bij vergelijkbare voorstellen van onder andere de Vrijzinnig-Democratische Bond. Het vervangen van oudere door jongere werkrachten was in zijn ogen geen oplossing. Hij vestigde de aandacht op de demografische kant van de genoemde voorstellen, en wel 'daar de huidige tendens tot gedwongen verkorting van het werkzame leven ingaat tegen de waargenomen verlenging van de levensduur, die zich op het ogenblik in sterke mate voltrekt.'⁷ Zeker, Angenot was zich bewust van de bijdrage van de daling in zuigelingensterfte aan de toegenomen levensverwachting, maar, verwijzend naar Zweden, verwachtte hij dat in de jaren daarop juist bij oudere groepen de levenskansen zouden toenemen. En dus, betoogde hij, is uitstoting van ouderen van de arbeidsmarkt op 55- of 60-jarige leeftijd in tegenspraak met de demografische trend: 'Er zou haast aanleiding zijn om verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd te overwegen.' Het betoog wordt besloten met een expliciete waarschuwing voor de gevolgen van de vergrijzing: 'De absolute en relatieve toeneming van het aantal oude mensen vormt derhalve op zichzelf al een ernstig probleem voor de toekomst.'⁸

In 1948 vinden we eenzelfde bezorgdheid terug bij Methorst – op dat moment weliswaar geen directeur meer van het CBS, maar nog volop actief. Wanneer hij de bevolkingspiramiden van 1909 en 1930 met elkaar vergelijkt, valt hem de verandering in vorm op:

Blijft de geboorte achteruitgaan, dan zullen we in een volgend stadium, in plaats van een pyramide, een vorm zien die meer op een ui of op het lichaam van een visch gelijk met een uitstulping in het midden en in een nog verder stadium op den omtrek van een gloeilampje. Op den langen duur zal daarna, bij een niet verder dalend geboortecijfer, vermoedelijk weer een meer regelmatige pyramidevorm ontstaan. Deze komende wijziging in den leeftijdsopbouw gepaard gaande met een verandering in de figuur der pyramide beteekent *dat het deel der bevolking hetwelk zich in den productieven leeftijd bevindt, een naar verhouding grootere last te dragen krijgt door de zorg voor de onproductieven, b.v. door het uitkeeren van staatspensioenen ook aan niet-ambtenaren, welke last drukkender wordt naarmate het relatief aantal ouden van dagen toeneemt.* [cursivering Th.E.]⁹

Maar weer werd de structurele bevolkingsontwikkeling al snel verhuld door een tijdelijk fenomeen. De geboortegolf leek een einde te maken aan de vruchtbaarheidsdaling die kenmerkend was voor de eerste helft van de eeuw. Weer was het de angst voor overbevolking die de overhand had in het demografische debat. Een NIPO-enquête uit 1949 leert dat 60% van de Nederlandse bevolking het als ongunstig ervoer dat ons land op dat moment tien miljoen inwoners telde. Ook in de troonrede kwam dit aan de orde. In het hoofdstuk over migratie citeerden wij al de uitspraak die de regering op 19 september 1950 voor koningin Juliana opschreef over de noodzaak tot bevordering van emigratie.¹⁰ Wetenschappers kwamen tot de conclusie dat een omvangrijke bevolkingsgroei kenmerkend zou zijn voor de komende decennia.¹¹ Het CBS voorspelde eind 1964 nog dat Nederland in het jaar 2000 onderdak zou moeten bieden aan twintig miljoen inwoners. En dus werd de politieke agenda eerder bepaald door programma's die emigratie bevoor-

derden dan door maatregelen tegen de onevenwichtige verdeling van het actieve en niet-actieve deel van de bevolking.

Als er al een periode is waarin erg veel gediscussieerd moet zijn over vergrijzing en de consequenties daarvan voor de betaalbaarheid van de oudedagsvoorziening, dan is het wel ten tijde van de voorbereiding van de Algemene Ouderdomswet van 1957. Die discussie vinden we inderdaad terug, vooral in de vraag of er een omslagstelsel of een verzekeringsstelsel aan de voorziening ten grondslag moest komen te liggen.¹² Natuurlijk, een verzekeringsstelsel zou ook bij demografische veranderingen meer evenwicht scheppen in de dekking dan het systeem van omslag. Dat de bewindslieden toch het advies van de SER overnamen dat pleitte voor het omslagstelsel, heeft twee hoofdredenen. Men wilde de op dat moment actieve generatie bij de invoering niet dubbel belasten. Deze generatie zou immers de lasten moeten dragen voor de ouderen van dat moment en tegelijkertijd moeten betalen voor hun eigen AOW. In de tweede plaats was men ervan overtuigd dat problemen als gevolg van vergrijzing opgevangen konden worden door het aandeel van de werkzame bevolking te vergroten.¹³ Dat de toenmalige staatssecretaris van Sociale Zaken A.A. van Rhijn zich bewust was van de hier beschreven problematiek vinden we terug in de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel over de invoering van de AOW: 'De voortschrijdende vergrijzing van ons volk [is] een niet te ontkennen feit. Zij maakt het treffen van voorzieningen voor de oude dag urgenter, maar ook moeilijker, want kostbaarder.'¹⁴

Toch lijkt dit debat alleen te zijn gekoppeld aan financiële gevolgen van de invoering van de AOW en niet te zijn doorgedrongen in de algemene opvattingen over de gevolgen van de demografische ontwikkelingen. Dat kunnen we afleiden uit de troonrede van 1965 toen de regering optekende: 'In geen land ter wereld is de beschikbare ruimte per inwoner zo gering als in Nederland. Bovendien groeit onze bevolking snel. Hierdoor en door de stijging van de welvaart, die nieuwe behoeften scheidt, zien wij ons voor steeds grotere problemen geplaatst.'¹⁵ Dit citaat ademt nog volop de geest van het begin van de jaren vijftig.

Het blijkt dat de regering zelfs in 1976, toen de vruchtbaarheid al enige jaren beneden het vervangingsniveau lag en het percentage 65-plussers de 10 had gepasseerd, kortetermijndoelen te hebben willen nastreven en blind was voor de ophanden zijnde problemen van vergrijzing. In de troonrede van 1976 heette het:

Ter bestrijding van de werkloosheid onder jongeren onderzoekt de regering de mogelijkheid tot het aanmoedigen van deelarheid, alsmede het verruimen van de mogelijkheid voor oudere werknemers om zich ten behoeve van de werkgelegenheid van jongeren uit het arbeidsproces terug te trekken.¹⁶

Angenot had in 1936 al uitgelegd waarom een dergelijke maatregel op demografische gronden af te raden was. En alhoewel het spook van de vergrijzing veertig jaar later nog veel duidelijker zichtbaar was, bleef de regering blind voor de eisen die dit stelde aan te nemen maatregelen.

Pas in 1984 verscheen een publicatie die volledig gewijd is aan het probleem van de vergrijzing.¹⁷ Het werd op eigen initiatief geschreven door een stuurgroep ingesteld door de staatssecretaris van Volksgezondheid, en benadrukt de bekende effecten van veroudering. Het is opvallend, schrijven de auteurs, dat Nederland geen bevolkingspolitiek voert en de genoemde ontwikkelingen dus autonoom zijn. Er zou onder andere aange-stuurd moeten worden op een beperking van de intramurale zorg en een stimulering van de extramurale zorg door thuishulp, gezinszorg en wijkverpleegkundige. Dat vergrijzing vanaf dat moment ook in de troonredes aan de orde komt, is dus geen toeval. Opvallend is wel dat vooralsnog niet geadviseerd wordt een rechtstreekse bevolkingspolitiek te voeren. Toen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1992 het rapport *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid* presenteerde, werd overigens wel vastgesteld dat de vergrijzing al aan het eind van de negentiende eeuw was begonnen. De conclusie van het advies luidt dat 'de aandacht niet dient te worden gericht op het beïnvloeden van demografische trends, maar op het opvangen van de gevolgen hiervan'.¹⁸

We kunnen niet anders dan vaststellen dat de structurele ontwikkeling van de Nederlandse bevolking lange tijd aan het zicht onttrokken is geweest door de absolute groei van de bevolking, de crisis van de jaren dertig en de naoorlogse geboortegolf. Weliswaar waren er demografen die waarschuwden voor wat we tegenwoordig 'vergrijzing' noemen, maar ze vielen in het niet bij de heftige discussies die gevoerd werden over het beleid inzake migratie, anticonceptie en dreigende overbevolking.

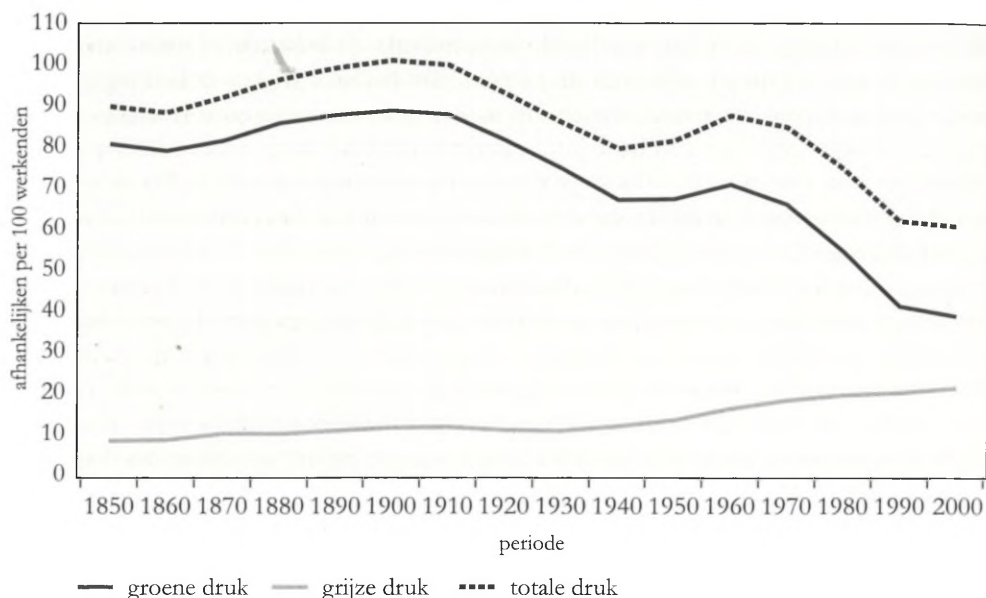
Actieve versus niet-actieve bevolking

Het zal duidelijk zijn dat vergrijzing op zich geen probleem is. In wezen mag een samenleving zich gelukkig prijzen wanneer ze erin slaagt haar leden langer en gezonder te laten leven. Een van de bijkomende gevolgen van de vergrijzing, de toenemende relatieve omvang van de inactieve bevolking, kan daarentegen wel degelijk problematisch zijn. De vraag die we ons moeten stellen is dus: hoe heeft deze bevolkingsgroep zich in de afgelopen twee eeuwen ontwikkeld? Ligt in deze ontwikkeling wellicht een deel van de verklaring voor het late tijdstip waarop vergrijzing op de politieke agenda is gekomen?

Een eerste idee hiervan krijgen we wanneer we berekenen hoe groot de last was die door respectievelijk de jeugd en de bejaarden werd uitgeoefend op de actieve bevolking. Dit drukt men uit met de begrippen 'groene' en 'grijze' druk, waarbij groene druk conform de gewoonte bij het CBS wordt gedefinieerd als het aantal personen van 0 tot en met 19 jaar per 100 actieven (20-64). Met grijze druk wordt dan bedoeld het aantal 65-plussers per 100 actieven. De som van deze twee berekeningen is de totale druk, ook wel de *dependency ratio* genoemd.

Een eerste opmerkelijke conclusie moet luiden dat de groep ouderen in de Nederlandse samenleving tussen 1850 en 1930 weliswaar licht is gestegen tot net boven de 10 ouderen per 100 actieven, maar dat de toename van de afhankelijkheid vooral werd veroorzaakt door de groei van het aantal jongeren. Het toppunt werd bereikt in de periode 1900-1910 toen de werkende bevolking moest zorgen voor een groep niet-actieven die net iets groter

Grafiek 6.4 Groene en grijze druk in Nederland, 1850-2000

Legenda: groene druk: personen 20 jaar per 100 personen tussen 20 en 65 jaar; grijze druk: personen van 65 jaar en ouder per 100 personen tussen de 20 en 65 jaar.

Bron: www.volkstellingen.nl; CBS, *Statline*

was. Na 1910 daalt de totale druk snel. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog hoefden 100 werkende Nederlanders nog slechts zorg te dragen voor 80 niet-werkenden. Ook toen echter werd dit proces aangezwengeld door de groep jongeren. Als gevolg van de introductie van geboortebeperving daalde de omvang van deze groep snel. Het aantal ouderen stabiliseerde zich in dezelfde periode. De naoorlogse geboortegolf zorgde vervolgens voor een nieuwe top (90 rond 1965) van de totale afhankelijkheid, waarna de vooroorlogse daling doorzette tot 61 afhankelijken per 100 actieven in 2000. Dit alles leidt tot de verrassende conclusie dat in 2000 het relatieve aandeel van afhankelijken (de totale druk) in de samenleving lager was dan ooit tevoren in de negentiende en twintigste eeuw. Uit de grafiek blijkt bovendien duidelijk dat de impact van de daling van de vruchtbaarheid veel belangrijker is geweest voor de twintigste-eeuwse Nederlandse demografie dan de vergrijzing, al krijgt dit laatste verschijnsel tegenwoordig nog zoveel aandacht.

Die conclusie zal velen verbazen, maar we moeten haar meteen problematiseren. In de eerste plaats wordt er bij deze benadering van uitgegaan dat de onderhoudskosten voor een jongere gelijk zijn aan die van een bejaarde. Dat is natuurlijk nog maar de vraag. We moeten een aantal moeilijk vergelijkbare kosten tegen elkaar afwegen. Jongeren moeten worden gevoed en ze volgen onderwijs, maar daar dienen we ook de zogenaamde 'opportunity costs' bij te tellen die zwangerschap, bevalling, kraamverlof en kindzorg

– natuurlijk vooral voor de vrouw – met zich meebrengen. Bij bejaarden zijn een aantal kostenposten vergelijkbaar, maar vooral de medische kosten zullen bij het voortschrijden van de jaren hoog zijn. Daar staat echter tegenover dat tegenwoordig veel ouderen niet met lege handen op hun 65ste verjaardag verschijnen. In tegenstelling tot kinderen leveren ze een eigen bijdrage aan hun onderhoud met behulp van zelf opgebouwde pensioenrechten en de opbrengst uit eigen woningbezit.¹⁹ Hoe dan ook, een reële inschatting van de relatieve kosten voor de samenleving van jongere en oudere ‘afhankelijken’ zal door economen gemaakt moeten worden. Vooralsnog worden ze in berekeningen onder één noemer geschaard.

Een tweede opmerking bij de conclusie dat het inactieve deel van de bevolking in de twintigste eeuw vooralsnog is gedaald in plaats van gestegen, luidt dat de leeftijdsgrenzen arbitrair zijn en bovendien ten onrechte als historische constanten worden behandeld. Bezien we eerst de last van de jeugd. Zoals al gezegd, is het realistisch in 2000 de grens van afhankelijkheid rond de 20 jaar te leggen, maar het terugprojecteren van deze grens voor de twee voorgaande eeuwen is historisch onjuist. Bij onze voorgangers in de tijd begon de eigen bijdrage van jongeren aan hun onderhoud op veel jongere leeftijd dan tegenwoordig. Daarom zijn de beroepstellingen uit 1899, 1930 en 1960 gebruikt om het *daadwerkelijke* aantal werkenden te berekenen en zo de relatieve last van de inactieven te bepalen.

Tabel 6.1 Percentage werkenden in de categorieën ‘jong’ en ‘oud’

	A	B
Jaar	% werkend <20 jaar	% werkend 65 jaar e.o.
1899	16,8 ²⁰	35,4
1930	17,1	24,3
1960	13,5	10,4

Bron: www.volkstellingen.nl

Uit de tabel wordt meteen duidelijk dat de modelmatige grenzen van 20 en 65 jaar niet voldoen. Tot in 1960 toe was een niet onaanzienlijk deel van de jongeren en van de 65-plussers actief op de arbeidsmarkt. Opvallend is ook dat de daling vooral is opgetreden bij de groep ouderen. Met het verbeteren van de pensioenvoorzieningen zien we hun aandeel op de arbeidsmarkt wegsmelten. Het behoeft geen betoog dat dit omgekeerd evenredig is aan de gelijktijdig optredende verbetering van hun gezondheidstoestand. Wat betekent deze berekening voor de ontwikkeling van het percentage afhankelijken in de Nederlandse samenleving? Grafiek 6.4 suggereerde dat de *dependency ratio* nog nooit zo laag was geweest als tegen het einde van de twintigste eeuw. Wanneer we rekening houden met de *feitelijke* arbeidsinzet van Nederlanders, verandert dit beeld.

In 1899 was 62% van de bevolking afhankelijk van anderen. Dit percentage daalde licht tot 60 in 1930 en steeg daarna weer tot 63,5 in 1960. In 2000 ten slotte was de druk weer lager. Ook voor dit laatste jaar is het de vraag hoe de afhankelijkheid berekend moet worden. Hanteren we het officiële criterium voor groene en grijze druk, dan waren 61,3 personen afhankelijk van 100 werkenden. Deze getallen zijn het resultaat van de toepassing van de CBS-norm voor groene en grijze druk. In werkelijkheid zal de groep afhankelijken nog groter zijn geweest in 2000. In de leeftijdsgroep 20-65 bevond zich een aanzienlijk aantal werklozen en arbeidsongeschikten en bovendien hadden veel werkenden een baan in deeltijd. We moeten bovendien bedenken dat weinig Nederlanders tot hun 65ste verjaardag bleven werken. Dit alles laat onverlet dat wanneer we de officiële meetmethode gebruiken, de demografische druk in 2000 lager was dan op enig ander moment in de negentiende en twintigste eeuw. De angst voor het verschijnsel vergrijzing is dus niet gebaseerd op de situatie in 2000, maar op een projectie van de ontwikkeling naar de nabije toekomst. Het aandeel niet-actieven zal de komende decennia immers noodzakelijkerwijze stijgen door de toename van het aantal ouderen.

Ook bij deze laatste constatering dient echter een kanttekening te worden geplaatst. De verwachte vergrijzing zal alleen optreden wanneer de bijna sacrosancte leeftijdsgrens bij pensionering van 65 jaar wordt gehandhaafd. Toch zijn er voldoende redenen om vanuit historisch perspectief deze leeftijdsgrens ter discussie te stellen. Eerst echter schetsen we hier hoe die leeftijdsgrens in wettelijke regelingen gebruikt is in de afgelopen twee eeuwen.

Het eerste pensioenreglement voor burgerlijke ambtenaren uit 1814 stelde dat ambtenaren pensioen konden ontvangen wanneer ze 40 jaar in dienst waren geweest en 'de volle ouderdom van zestig jaren' hadden bereikt.²¹ Dat bleek een zo zware aanslag te zijn op de schatkist dat in 1846 de pensioengerechtigde leeftijd werd opgetrokken tot 65 jaar. Bij private ondernemingen werd ouderdomspensionering anders geregeld. Werknemers kregen met het vorderen van de leeftijd lichter werk om doorwerken te bevorderen. Toch waren er ook werkgevers in de private sector die de leeftijdsgrens van 65 jaar aanhielden, als eerste Calvé in 1890. De reden voor werkgevers om tot het geven van uitkeringen over te gaan, was overigens lang niet altijd gericht op het welzijn van oudere werknemers. In 1930 stond in een handboek voor ondernemers dat '... één der belangrijkste voordeelen van een pensioenregeling voor den ondernemer, de mogelijkheid tot ontslag van door ouderdom niet meer voldoende effectieve werkkrachten is'.

Voor de Tweede Wereldoorlog functioneerde de in 1913 ingevoerde Invaliditeitswet als een voorloper van de latere ouderdomsvoorzieningen. Men veronderstelde domweg dat na een bepaalde leeftijd werknemers arbeidsongeschikt zouden zijn. Minister-president Kuyper zei het in 1905 bij de behandeling in de Kamer als volgt: 'In den regel zal een arbeider bij het bereiken van den leeftijd van 70 jaren [...] niet meer zijn volle arbeidskracht hebben. Het is dus in het belang van den arbeider zich een rente te verzekeren, voor het geval hij dien leeftijd bereikt zonder in den zin van onderwerp invalide te zijn.' En inderdaad was 70 jaar de grens bij invoering van de Invaliditeitswet. Al in 1919 werd deze grens echter onder druk van de sociaaldemocraten verlaagd tot 65 jaar.

De volgende stap was de Noodwet Ouderdomsvoorziening uit 1947. Mensen boven de 65 kregen een uitkering als ze kostwinner waren en niet voldoende inkomen konden verwerven. Eventueel alsnog verdiend loon en spaargeld werden overigens van de uitkering afgetrokken. Minister Drees benadrukte dat doorwerken na de 65ste verjaardag zowel voor het individu als voor de samenleving een groot goed was. En toen volgde in 1957 de Algemene Ouderdomswet die alle Nederlanders vanaf 65 jaar een gegarandeerd inkomen bood. Dat inkomen werd in 1974 zelfs welvaartsvast toen de AOW-uitkering gekoppeld werd aan het minimumloon.

Dat waren de wettelijke regelingen. De vraag hoe reëel ze waren, kan alleen beantwoord worden door onderzoek te doen naar de jaren die mensen in oudere leeftijd doorbrengen. We zagen al dat de gemiddelde levensverwachting bij geboorte van de Nederlander tussen 1900 en 2000 steeg van 51 tot 78 jaar. Voor een belangrijk deel was deze stijging te danken aan de daling van de zuigelingensterfte en de positieve invloed van de ontdekking en toepassing van antibiotica voor alle leeftijdsgroepen. Voor ons doel is het daarom interessanter de gemiddelde levensverwachting op 65-jarige leeftijd als maatstaf te nemen. Die verwachting is, voor mannen en vrouwen gemiddeld, toegenomen van 12,4 in 1901-1905 tot 17,5 in de jaren 1996-2000.²²

Het is op zijn minst opvallend dat die toename van vijf extra levensjaren niet is terug te vinden in de definitie van de leeftijd waarop men geacht wordt de arbeidsmarkt te verlaten. Stel dat men de toegenomen levensverwachting in 2000 zou toevoegen aan de pensioengerechtigde leeftijd, dan zou de grijze druk in één keer verdwijnen. Een interessante exercitie in die richting werd uitgevoerd door Patrice Bourdelais. Voor Frankrijk berekende hij een alternatieve maat voor vergrijzing door de leeftijd waarop mensen de arbeidsmarkt verlaten te dynamiseren aan de hand van criteria als levensverwachting en gezondheidstoestand. Zijn conclusie luidde dat in dat geval 'vergrijzing' niet zou bestaan maar dat dan er zelfs van 'vergroening' zou kunnen worden gesproken.²³

Dat een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd een politieke en geen wetenschappelijke beslissing is, zal duidelijk zijn, maar vanuit historisch perspectief blijkt vergrijzing een begrip te zijn met vele haken en ogen. In elk geval moet duidelijk zijn dat het hanteren van een historisch constante definitie van 'oud' geen recht doet aan de enorme verschuivingen die zich hebben voorgedaan op medisch en maatschappelijk terrein. Interessant daarbij is deze berekening: bij de invoering van de Noodwet Ouderdomsvoorziening in 1947 had de gemiddelde Nederlander er bij pensionering 83,4% van zijn leven opzitten. Toen in 1957 de AOW tot stand kwam, was dit percentage 82,8 terwijl in 2005 de jaren voor de 65ste verjaardag nog maar 79,2% van de totale levensloop bedroegen.²⁴

De constatering dat de pensioengerechtigde leeftijd zou moeten worden aangepast, werd overigens al voor het eerst gedaan in 1963. L. Yntema, een verzekeringsdeskundige die in 1954 betrokken was bij de doorrekening van het nieuwe pensioenstelsel, schreef toen dat men de invloed van de vergrijzing door een geleidelijke verhoging van de pensioenleeftijd (met één maand per jaar) vrij nauwkeurig zou kunnen neutraliseren.²⁵ Had men Yntema's aanbeveling opgevolgd, dan zou de leeftijd waarop Nederlanders AOW ontvangen zijn gestegen tot 68,8 jaar in 2006.

De regionale spreiding van vergrijzing

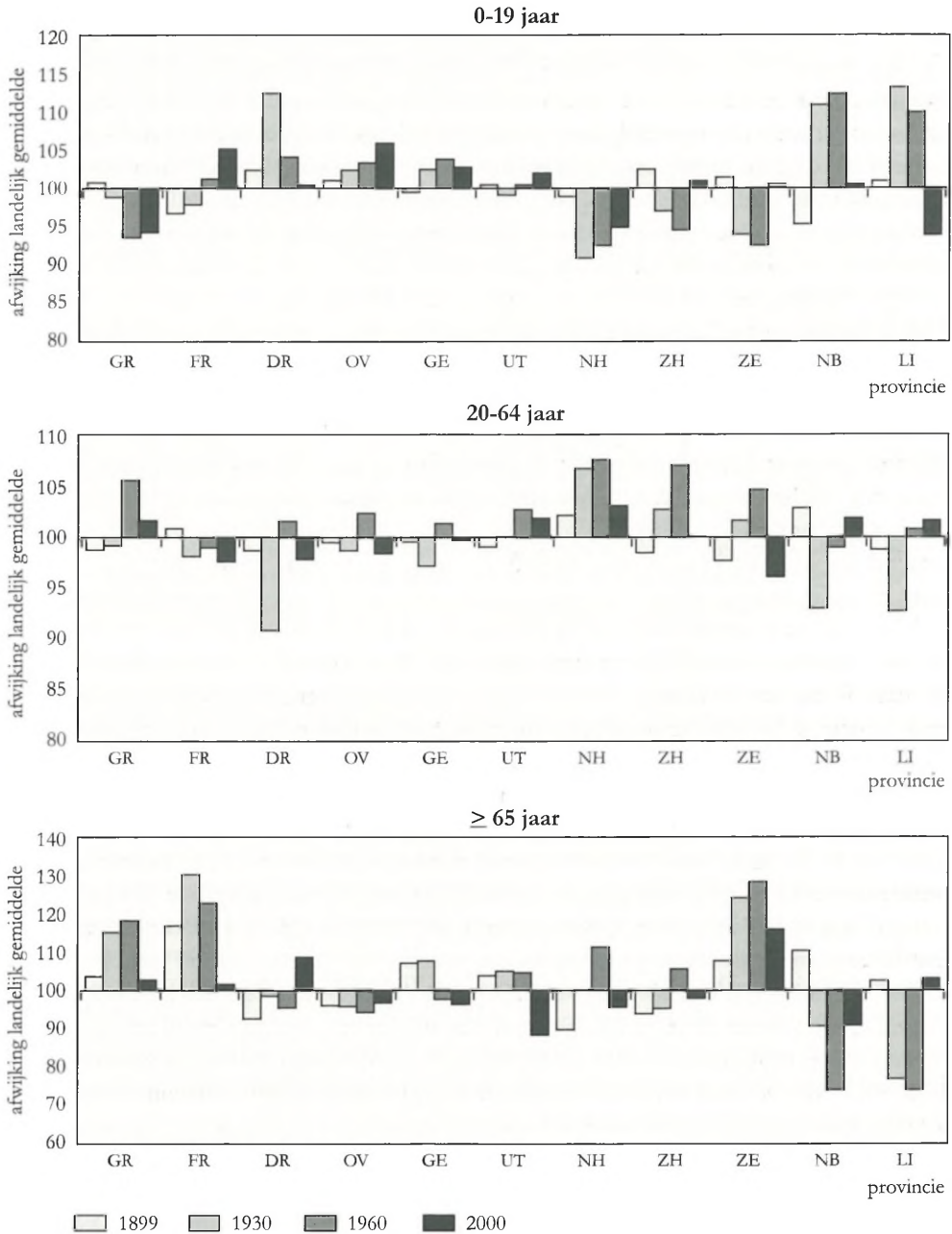
Vergrijzing is een verschijnsel dat in het publieke debat behandeld wordt als een landelijk probleem of zelfs als een probleem voor de hele westelijke wereld. Toch weten we dat de Nederlandse samenleving tot ver in de twintigste eeuw grote regionale differentiatie kende op veel gebieden. De eenwording van het land is een geleidelijk proces geweest.²⁶ Desondanks kennen we ook bij het begin van het nieuwe millennium nog demografische verschillen waardoor mogelijkwerwijs de last van een onevenwichtige leeftijdsopbouw niet overal even zwaar drukt.

We buigen ons daarom ten slotte over de vraag of er ook uitgesproken provinciale afwijkingen van het landelijke gemiddelde waren. Die vraag moet bevestigend beantwoord worden. Gedurende de hele twintigste eeuw was het aandeel van jongeren in de samenleving duidelijk gedifferentieerd per provincie. Wanneer we alleen kijken naar de meest opvallende verschillen, dan springen drie provincies in het oog. In Drenthe en Overijssel waren er op de vier hier gekozen peilmomenten steeds relatief veel jongeren. De Overijsselse bevolking liet op dit punt zelfs een structurele stijging zien. Noord-Holland daarentegen herbergde steeds minder jongeren dan op basis van het landelijk gemiddelde verwacht mocht worden. Daarnaast vallen de twee nagenoeg volledig katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg op. In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleef de vruchtbaarheid hier hoog, en dit wordt weerspiegeld in de hoge aantallen jongeren in 1930 en 1960.

Waar het gaat om het aandeel van de actieve bevolking, spande Noord-Holland de kroon. Als enige provincie woonden daar op elk peilmoment bovengemiddeld veel mensen in de leeftijd tussen 20 en 65. Voor de meest vergrijzde provincies moeten we naar andere delen van het land. Drie provincies vallen onmiddellijk op. In Groningen en Friesland hebben gedurende de hele twintigste eeuw meer ouderen gewoond dan elders, al geldt voor beide dat dit verschil in 2000 is teruggebracht tot net boven het landelijk gemiddelde. De meest verrassende bevinding is dat de gemiddelde leeftijd in Zeeland, in dit geval tot en met 2000, relatief hoog was. De twee katholieke provincies vertonen, zeker in 1930 en 1960, een relatief laag percentage ouderen, maar dat was te verwachten op basis van de hoge vruchtbaarheid, die immers zorgde voor grote aantallen kinderen.

We zetten deze globale informatie nu om naar de groene en grijze druk zoals die in de vier peiljaren voelbaar was. Zit er een historische constante in de verschillen? Is er sprake van uniformering of divergentie? Welke verklaringen zijn er te geven voor de geconstateerde verschillen? Vooraf echter nog deze voor de hand liggende opmerking: naarmate de twintigste eeuw vorderde, heeft de toenemende centralisering van sociale zorg ertoe geleid dat de *kosten* van de groene of de grijze druk werden omgeslagen over het hele land. Dat er niettemin ook aspecten van scheve leeftijdsverdelingen blijven die per provincie verschillend gevoeld worden, is even vanzelfsprekend. Het meest voor de hand liggende voorbeeld betreft de verhouding tussen ouderen en potentiële werknemers in de zorg.

Grafiek 6.5 Provinciale afwijkingen in de bijdrage van diverse leeftijdsgroepen ten opzichte van het landelijk gemiddelde (= 100)

Bron: www.volkstellingen.nl

Tabel 6.2 Grijze en groene druk per provincie, 1900-2000

	Grijze druk				Groene druk				Totale druk			
	1899	1930	1960	2000	1899	1930	1960	2000	1899	1930	1960	2000
Groningen	13	13	19	23	91	74	67	37	104	87	86	60
Friesland	14	15	21	24	86	74	78	43	100	89	99	67
Drenthe	11	12	16	25	93	92	78	41	104	104	94	66
Overijssel	12	11	16	23	91	77	77	43	103	88	93	66
Gelderland	13	13	17	22	90	78	78	41	103	91	95	63
Utrecht	13	12	17	20	91	74	74	39	104	86	91	59
Noord-Holland	11	11	18	21	87	63	65	36	98	74	83	57
Zuid-Holland	12	11	17	22	93	70	67	40	105	81	84	62
Zeeland	13	14	21	28	93	69	67	41	106	83	88	69
Noord-Brabant	13	11	13	20	83	89	86	39	96	100	99	59
Limburg	13	10	13	23	91	91	83	36	104	101	96	59
Nederland	12	12	17	23	89	74	76	40	101	86	93	63
<i>Standaarddeviatie</i>	<i>0,9</i>	<i>1,4</i>	<i>2,5</i>	<i>2,2</i>	<i>3,1</i>	<i>9,1</i>	<i>6,8</i>	<i>2,4</i>	<i>3,0</i>	<i>8,7</i>	<i>5,4</i>	<i>3,8</i>

Legenda: groene druk: personen 20 jaar per 100 personen tussen 20 en 65 jaar; grijze druk: personen van 65 jaar en ouder per 100 personen tussen de 20 en 65 jaar; totale druk = groene druk + grijze druk.

Bron: www.volkstellingen.nl

De spreiding van de groene druk bereikte een hoogtepunt in 1930 en daalde daarna aanzienlijk, om in 2000 uit te komen beneden de spreiding in 1899. De maximumwaarden vinden we opvallend vaak in het noorden van het land. Drenthe scoorde hoog in 1899 en 1930, en in 2000 waren het Friesland en Overijssel die veel jongeren moesten onderhouden. Zoals op basis van de vruchtbaarheidscijfers was te verwachten, herbergden ook Noord-Brabant en Limburg in 1930 en 1960 veel inwoners beneden de 20 jaar. In Noord-Holland was daarentegen structureel sprake van een lage groene druk, vanaf 1930 zelfs de laagste van het land. Wanneer we de groene druk correleren met de huwelijks- vruchtbaarheid in de vijf jaren voorafgaand aan de volkstelling,²⁷ blijken de waarden in 1930 en 1960 in zeer hoge mate samen te hangen (in beide gevallen 0,91). In 1899 echter was er geen enkele samenhang tussen de groene druk en de vruchtbaarheid. Hier vertekenen de grote verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in het land waarschijnlijk het beeld, terwijl de vruchtbaarheid in alle provincies nog hoog was. Voorts was de correlatie in 2000 aanzienlijk lager (0,4).

De spreiding van de vergrijzing over de provincies lijkt op die van de groene druk. In 1899 telde Nederland gemiddeld 12 65-plussers op 100 actieven en lagen de provinciale waarden dicht bij dit gemiddelde. Dertig jaar later was er iets meer variatie rond hetzelfde gemiddelde en bovendien was nu duidelijk dat Friesland een structureel hoger aantal ouderen kende. De maximale spreiding van de grijze druk vinden we in 1960. Ook het gemiddelde aantal ouderen was gestegen naar 17 per 100 inwoners tussen 20 en 65. Die

stijging zette door tot 2000 toen bijna een kwart van de bevolking 'oud' genoemd kon worden,²⁸ maar de verschillen tussen de provincies waren wat dit betreft toen licht gedaald.²⁹ Sinds 1960 heeft Friesland bovendien concurrentie gekregen van Zeeland als meest vergrijsde provincie. Voor Zeeland geldt dat de vruchtbaarheid relatief laag was tussen 1930 en 1970, waardoor het relatieve belang van ouderen zwaarder telde. Bovendien kende deze provincie een omvangrijke uitmigratie van jongeren in de jaren zestig en zeventig, die nu leidt tot een relatieve oververtegenwoordiging van ouderen.³⁰ De spreiding van de totale druk op de actieve beroepsbevolking was het hoogst in 1930. In dat jaar waren de verschillen in levensverwachting en vruchtbaarheid groter dan in de rest van de twintigste eeuw, zelfs meer dan het dubbele van de waarden in 1899 en 2000.

In ons laatste jaar van waarneming dient overigens migratie toegevoegd te worden aan het rijtje oorzaken van vergrijzing. Het betreft hier voornamelijk de binnenlandse migratie van de babyboomgeneratie naar de provincies Utrecht en vooral Noord-Brabant. Deze groep stroomde binnen als actieve leden van de beroepsbevolking, maar bereikt nu langzamerhand de pensioengerechtigde leeftijd.³¹ In de randstedelijke provincies vinden we de effecten terug van de immigratie uit overzeese gebiedsdelen en (tweede generatie) gastarbeiders uit het mediterrane gebied. Vooralsnog verlichten deze groepen de grijze druk.

Slotopmerkingen

Reeds in 1963 schreef L. Yntema: 'Al met al lijkt het dus weinig rationeel tegenover de vergrijzing, als gold het een natuurramp, een paniekstemming dan wel doffe berusting aan de dag te leggen. Het vergroeiingskarakter der vergrijzing biedt onze samenleving in tegendeel de gelegenheid zich daaraan geleidelijk aan te passen.'³² Daarmee is duidelijk dat het probleem gesignaleerd was en dat er al nagedacht werd over oplossingen. Waarom duurde het dan nog zo lang voor vergrijzing op de politieke agenda kwam?

Overheidsbeleid in Nederland, maar niet alleen hier, wordt nadrukkelijk gedomineerd door het *hic et nunc*. De waan van de dag en de blik op de volgende verkiezingen bepalen veelal de agenda van politici. Dit hoofdstuk had daarom de bedoeling te laten zien dat de bestudering van historische wortels van contemporaine maatschappelijke problemen een interessante discussiebijdrage kan leveren. Allereerst constateerden wij dat de veroudering van de bevolking een proces is dat al begon in 1900. Toch waren de enkelingen die ervoor waarschuwden vooralsnog roependen in de woestijn. In het begin van de twintigste eeuw werd de verandering van de leeftijdsopbouw aan het oog onttrokken omdat vooral de vruchtbaarheidsdaling reden tot zorg was. Niet de vergrijzing, maar de absolute daling van het inwonertal werd ervaren als een bedreiging. Toen na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe geboortegolf over het land spoelde, kwam de aloude vrees voor overbevolking weer boven. Deze vrees zette zelfs nog de toon voor de in 1973 ingestelde commissie Muntendam voor bevolkingsvraagstukken. Pas in de jaren tachtig drong in het publieke debat het besef door dat de veranderende vorm van de bevolkingspiramide grote gevaren in zich borg. Nogmaals, de plotselinge en snel in omvang toenemende

belangstelling was niet te verklaren uit nieuwe ontwikkelingen, maar uit de bijziendheid van beleidsmakers vóór die tijd.

Ook bij de ernst van het probleem kunnen historische kanttekeningen worden geplaatst. Zeker, de 'grijze' druk is de afgelopen decennia gestegen, en dit zal in de komende decennia alleen maar toenemen. Wat niet genoemd wordt is echter dat – gemeten op de klassieke manier – de totale druk in 2000 lager was dan hij ooit is geweest in de twintigste eeuw. Via de afgenomen vruchtbaarheid daalde vooral het relatieve aandeel hierin van de groep jongeren. Dat ontgroening op deze manier behalve een probleem ook een financiële meevaller is, leest men zelden in de bijdragen over vergrijzing. En trouwens, hoe is het toch mogelijk dat een zichzelf als dynamisch beschouwend land als Nederland zo star vasthoudt aan de leeftijd waarop zijn inwoners de overstap naar 'oud' maken? Mensen leven niet alleen veel langer, ze leven ook veel langer in goede gezondheid. Dat dit uiteindelijk vertaald moet worden in een verschuiving van de pensioengerechtigde leeftijd, ligt voor de hand, ook als de geesten daar op dit moment nog niet rijp voor zijn. Waren ze dat wel, dan zou het probleem van de vergrijzing niet meer bestaan.

In de derde plaats hebben de historische ontwikkeling van de vruchtbaarheid en de binnenlandse en buitenlandse migratie geleid tot een ongelijke leeftijdsopbouw in de provincies. De kosten mogen omgeslagen worden over de hele bevolking, er zullen aantoonbaar lokale en regionale problemen ontstaan op de arbeidsmarkt.

Tot slot nog dit. Indien de Nederlandse samenleving, op een enkele uitzondering na, inderdaad blind is geweest voor wat zich onder haar neus voltrok, bestaat dan niet het gevaar dat zich vandaag de dag hetzelfde verschijnsel voordoet? Is niet de aanstaande pensionering van de generatie van de geboortegolf de reden voor de acuut gevoelde dreiging en is deze dreiging niet even tijdelijk als de gestegen vruchtbaarheid indertijd? De vraag stellen is hem beantwoorden.

Veranderende levenslopen en krimpende gezinnen

De fysieke omgeving waarin Nederlanders leven is de afgelopen twee eeuwen dramatisch veranderd. Het lege en behoudende land waarover koning Lodewijk Napoleon de scepter zwaaide, is vervangen door een dichtbevolkt en zichzelf als dynamisch ervarend koninkrijk onder Beatrix. Voor de krotwoningen en plaggenhutten kwamen de hoogbouw en de rijtjeshuizen in de plaats. Voor de van God gegeven sociale ordening kwam de ideologie van de gelijke kansen en individuele ontplooiingsmogelijkheden. Voor de ambachtelijke bedrijvigheid kwam de hightechindustrie en de moderne dienstensector. Tussen al die veranderingen door bleven er Nederlanders geboren worden, zochten zij partners om te trouwen, en stierven zij weer na korte of langere tijd. Wie daaraan de conclusie verbindt dat de demografie van Nederland na 1800 minder spectaculair is gewijzigd dan het fysieke en maatschappelijke decor, maakt een kapitale vergissing.

Levenslopen: twee eeuwen van verandering

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de bekende bevolkingskenmerken stuk voor stuk tegen het licht gehouden en zijn daarbij steeds weer gestuit op grote verschuivingen. Zulke demografische verschuivingen in de samenleving hebben op hun beurt een grote invloed uitgeoefend op de manier waarop individuele Nederlanders hun leven hebben geleid, hun levensloop. In wetenschappelijke studies definieert men de menselijke levensloop als een reeks elkaar opvolgende posities die men in het leven inneemt. Posities zijn dan bijvoorbeeld: kind, volwassene, bejaarde, maar ook: echtgenoot, werknemer of moeder. De overgang van de ene naar de andere positie (geboorte, huwelijk, pensionering) heet een transitie. Bij wijze van conclusie brengen we in dit laatste hoofdstuk de demografische processen weer terug naar deze posities en transities, kortom naar de levensloop van de inwoners van het koninkrijk. Hoe ontwikkelde zich die tussen 1800 en 2000?¹

Elke levensloop begint met een historische, geografische en sociale constante. Of men nu Chinees of Sloveen is, of men een middeleeuwer is of een nog levende persoon en of de ouders paupers zijn of behoren tot de gefortuneerde elite, de eerste gebeurtenis of

transitie in een mensenleven was en is onveranderlijk de geboorte. In absolute zin kwamen er rond het begin van de negentiende eeuw jaarlijks gemiddeld zo'n 60.000 kinderen ter wereld in ons land. In 2007 was dat aantal gestegen tot ruim 180.000. We weten dat in dezelfde periode de bevolking acht keer zo groot is geworden. In relatieve zin is de vruchtbaarheid dus fors gedaald. Voor de levensloop van betrokkenen heeft dit belangrijke consequenties, waarbij we een onderscheid kunnen maken tussen de boreling zelf en zijn moeder. Voor nagenoeg alle pasgeborenen in Nederland geldt tegenwoordig dat hun komst welbewust gepland is. Daarnaast komen ze terecht in een welvarende samenleving waarin medische en andere zorg gegarandeerd zijn. Een dergelijk start was niet weggelegd voor hun soortgenoten twee eeuwen geleden. Of en wanneer een kind geboren werd, lag toen in de handen van het toeval. Een combinatie van factoren was bepalend. De snelheid waarmee geboorten elkaar opvolgden, hing af van de lichamelijke vruchtbaarheid van de twee echtelieden, hun coïtusfrequentie en het al dan niet geven van borstvoeding.

Voor de negentiende-eeuwse vrouwen die de kinderen baarden, waren de vele zwangerschappen een zware last. Zwangerschap, bevalling en zogen zorgden, zeker bij vrouwen die toch al op de grens van armoede leefden, voor wat in de literatuur *maternal depletion* wordt genoemd, een situatie van toenemende uitputting en verzwakking. Toch kon de voortplanting om die reden niet gestopt worden. Kinderen krijgen was domweg de prijs die men moest betalen voor het hebben van een seksuele relatie. Dat die prijs als steeds hoger werd ervaren naarmate het kindertal toenam, spreekt voor zich en dat dit ernstige consequenties had voor de echtelijke relatie evenzeer. Pas vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werd het mogelijk de link tussen seksualiteit en zwangerschap te verbreken. Dit was overigens een mogelijkheid die zich maar heel langzaam over het land en door de sociale klassen en religies verspreidde. Pas rond 1970 was geboorteregeling zo algemeen geaccepteerd en voor iedereen bereikbaar, dat niet langer het toeval, maar een bewuste keuze aan de wieg stond van een nieuw kind in diezelfde wieg. Derde en vierde kinderen werden daarna een zeldzaamheid in Nederland.²

Ook voor de pasgeborene zelf had dit alles verstrekkende gevolgen. Een blijde, goed voorbereide en intensief begeleide moeder maakt de entree in het leven nu eenmaal gemakkelijker, zeker als ook de materiële omstandigheden toereikend zijn. Daar staat tegenover dat een negentiende-eeuws kind opgenomen was in een omvangrijk familie-netwerk. Het aantal broers, zusters, neven, nichten, ooms en tantes was aanzienlijk, terwijl kinderen tegenwoordig in zeer kleine familiekring opgroeien en relaties in toenemende mate moeten zoeken buiten deze kring. Het staat eenieder vrij daar een kwalificatie naar believen aan te verbinden.

Een meer fundamenteel aspect van de levensloop is de duur ervan. Hoe lang leefden mensen in onze periode? We concentreren ons natuurlijk eerst op het begin van de levensloop. In hoofdstuk 4 werd al duidelijk dat een Nederlandse zuigeling in de negentiende eeuw een kans van 20% had om te overlijden voor zijn eerste verjaardag. Die kans was zelfs nog groter in het derde kwart van de eeuw, waarna een daling volgde. Die daling was aanvankelijk aarzelend, maar versnelde in de twintigste eeuw tot een niveau waarbij het een zeldzaamheid werd wanneer een zuigeling overleed.

Over de oorzaak van deze 'slachting der onschuldigen' voor 1900 bestaat geen twijfel. Bij gebrek aan adequate en veilige alternatieven was borstvoeding letterlijk van levensbelang. Lodewijk Napoleon vond Nederlandse moeders op dat punt tekortschieten en ook latere auteurs zien in het niet of niet lang genoeg zogen een reden voor hoge zuigelingensterfte. Daar waar vrouwen arbeid buitenshuis verrichtten, werd de overstap naar kunstmatige voeding sneller gemaakt, met alle nadelige gevolgen vandien. Sommige onderzoekers menen ook dat het geven van borstvoeding onder katholieke moeders minder voorkwam waardoor ook hun zuigelingen meer gevaar liepen. Hoe het ook zij, voor een vijfde van de negentiende-eeuwse zuigelingen was de levensloop beperkt tot minder dan één jaar.³ In 2000 gold dit nog slechts voor een op de twintig levend geboren. Het gevaar was overigens na de eerste verjaardag nog niet geweken. Ook kinderen en jongeren vielen regelmatig ten prooi aan (infectie)ziekten. Van de kinderen geboren tussen 1901 en 1910 haalde bijvoorbeeld maar 77% van de jongens en 80% van de meisjes de twintigjarige leeftijd, terwijl de zuigelingensterfte toen al was teruggebracht tot 15%. De vergelijkbare percentages voor de meest recente geboortecohorten zijn 97 en 98%.⁴

Via de transitie van geboorte komt men in de positie van kind. In de periode die wij hier beschrijven hebben zich in de levensomstandigheden van kinderen enorme veranderingen voltrokken. Alhoewel elk kind logischerwijze begon met een periode waarin het afhankelijk was van de inkomsten van andere gezinsleden, duurde die fase in de negentiende eeuw niet lang. Al op zeer jonge leeftijd werden kinderen uit de lagere sociale klassen geacht mee in hun eigen onderhoud te voorzien. Een variëteit aan bezigheden was mogelijk: naaien, verstellen, breien, werken op het land, maar ook de opkomende industrie bood werkgelegenheid voor deze goedkope arbeidskrachten. Gealarmeerd door de rapporten van sociale hervormers probeerde de wetgever in 1889 de ergste excessen te beteugelen met de bekende Arbeidswet, die een verbod inhield op het werken van kinderen beneden de leeftijd van 12 jaar. Nu hadden de voornaamste werkzaamheden van kinderen betrekking op taken in huis of op het land, en net deze taken vielen buiten de bepalingen van de wet.⁵ Zelfs de invoering van de Leerplichtwet in 1901 maakte geen definitief einde aan de kinderarbeid. Het stond ouders aanvankelijk nog steeds vrij om, buiten de zomervakantie, hun kind zes weken van school te houden in het kader van het zogenaamde 'landbouwverlof'. In het voor- en najaar konden kinderen zo nog steeds worden ingezet bij het zaaien, poten en oogsten.⁶

De volgende fase, nog steeds grotendeels binnen het ouderlijk gezin doorgebracht, is de jongvolwassenheid. In de negentiende eeuw, en voor een aantal sociale groepen tot ver in de twintigste eeuw, was dit een lange periode in het leven. Anders dan tegenwoordig verlieten jongeren niet in één keer het ouderlijk gezin. Ze vertrokken veelal om elders als knecht of meid in dienst te gaan, maar keerden tussen betrekkingen door terug. In elk geval waren de verdiensten niet voor eigen gebruik bedoeld. Pas wanneer de ouders het konden stellen zonder deze extra inkomsten, stond het de jongeren vrij te trouwen. Dit betekent dat sociale verschillen op dit punt groot waren. We praten nochtans over grote aantallen meisjes en jongens. In 1859 was bijna de helft van de vrouwelijke beroepsbevolking in ons land dienstbode en pas tussen 1899 en 1909 zakte hun percentage tot beneden de 40.

Nu is de waarde van deze cijfers beperkt omdat de registratie van vrouwelijke werkzaamheden bijzonder lacuneus was. Daarom nog dit gegeven: Hilde Bras constateerde dat tussen 1850 en 1950 ruim een derde van alle Zeeuwse vrouwen als dienstbode buiten het ouderlijk huis actief was. Sociaal-historisch onderzoek naar dit verschijnsel heeft uitgewezen dat de leeftijd waarop meisjes als dienstboden het huis verlieten tussen de 15 en 18 jaar lag. De verhalen over trouwe dienstboden die jarenlang eenzelfde gezin dienden, blijken fabels te zijn. Dienstmeiden waren geografisch zeer mobiel omdat ze van de ene naar de andere betrekking verhuisden en tussendoor regelmatig terugkeerden naar het ouderlijk huis.⁷

Naarmate de twintigste eeuw vorderde, werd het uit werken gaan van jonge mannen en vrouwen steeds meer vervangen door scholing. Wanneer we de levenslopen in de afgelopen twee eeuwen bestuderen, valt dus op dat kinderen steeds langer in de schoolbanken doorbrachten. Tussen 1981 en 1991 bijvoorbeeld was op twintigjarige leeftijd meer dan de helft van de Nederlandse mannen nog bezig met een voltijdse opleiding. Bij vrouwen was dat 42%. Hun tegenvoeters tussen 1921 en 1930 scoorden op dit punt respectievelijk slechts 10 en 4%! In de eeuw daaraan voorafgaand waren de percentages logischerwijze nog lager. We kunnen de opkomst van het onderwijsdeel in de Nederlandse levenslopen ook nog illustreren aan de hand van een ander gegeven. Bij het hierboven eerstgenoemde cohort gold voor 47% van de jongens en 63% van de meisjes dat lager onderwijs het hoogst behaalde opleidingsniveau was. Zestig jaar later was dit nog slechts 9 en 8%. De anderen bleven langer op school en daarmee volgens dit criterium dus langer kind. Het gevolg van deze ontwikkeling zal duidelijk zijn: voor de hele bevolking geldt dat het opleidingsniveau opzienbarend is gestegen, vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw. Bovendien hebben vrouwen een zodanige inhaalslag gemaakt, dat er tegenwoordig nagenoeg geen verschil meer is in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen.⁸ Dit laat overigens onverlet dat het effect van gelijk onderwijs nog niet vertaald is in de gelijkheid van de nadien in te nemen maatschappelijke positie en van het te ontvangen salaris.

De volgende stap in de levensloop is het kiezen van een partner. Wanneer die keuze door de transitie van een huwelijk officieel is bekrachtigd, eindigt daarmee de positie van kind en begint de positie van echtgeno(o)t(e). De aanloop naar deze positiewisseling is vaak lang en in elk geval omgeven met veel geschreven en ongeschreven bepalingen. Zo waren gedurende de gehele negentiende eeuw jonge mensen in ons land doordrongen van het West-Europese idee dat men pas aan een huwelijk kon denken indien het nieuwe huishouden economisch onderhouden kon worden. In de praktijk betekende dit dat de gang naar stadhuis en kerk pas na de 25ste verjaardag werd gemaakt. Ongeveer een vijfde van de jonge mensen kon zelfs nooit aan de geldende voorwaarden voldoen. Hun restte een levenslang celibaat. Het verschijnsel van ongehuwd samenwonende broers en zusters is dan ook typerend voor deze periode.

Eind negentiende eeuw veranderden de voorwaarden die de toegang tot het huwelijk reguleerden. In de eerste plaats was er sprake van een gestage groei van de levensstandaard en, misschien nog belangrijker, een groeiend aantal voorzieningen om in geval van plotseling inkomensverlies door ziekte of overlijden een gezin te ondersteunen. Hierdoor

werd de opstap naar een huwelijk kleiner. Het effect van deze economische verandering was groot, maar de nieuwe ontwikkeling werd vooral versterkt door het invoeren van geboortebeperving binnen het huwelijk. De last van het grote kindertal kon zo voorkomen worden, hetgeen de genoemde opstap naar het huwelijk nog verder verlaagde. We zien dit terug in een steeds groter deel van de bevolking dat ooit in zijn leven gehuwd was. Dat aandeel nam vanaf 1849 bij elke volkstelling weer toe, om in 1960 uit te komen boven de 90%.

De huwelijksleeftijd reageerde langzamer. Een bruidegom in 1900 bijvoorbeeld was gemiddeld 29,3 jaar, zijn vrouw 26,7. Deze leeftijden daalden heel traag tot respectievelijk 29 en 26,3 bij het begin van de Tweede Wereldoorlog. Pas na 1945 ging men aanzienlijk jonger huwen. In 1970 stapte de gemiddelde man al met 26,2 jaar in het huwelijk met een echtgenote van gemiddeld 23,7 jaar. Achteraf gezien was deze korte periode van jonge huwelijken rond 1970 een historische uitzondering, want meteen daarna steeg de huwelijksleeftijd weer. In het jaar 2000 lag hij met 30,7 voor mannen en 28,0 voor vrouwen zelfs aanzienlijk boven de waardes van de negentiende eeuw.⁹

Het voortijdig afbreken van een huwelijk betekent in alle gevallen een dramatische breuk in de levensloop van zowel mannen als vrouwen. Ook op dit punt constateerden we een grote verschuiving tussen de negentiende en twintigste eeuw. Bij oppervlakkige beschouwing zou men nog kunnen stellen dat het afbreken van een huwelijk op relatief jonge leeftijd tegenwoordig even vaak voorkomt als honderd jaar geleden. Weer echter heeft er een verandering plaatsgevonden: het is meestal niet meer de dood, maar de bewuste beslissing van de partners waardoor een huwelijk voortijdig wordt beëindigd. De jonge weduwen en weduwnaars van de negentiende eeuw zijn vervangen door de gescheiden echtelieden. Eenmaal aangegane relaties liepen immers, zeker in de tweede helft van de twintigste eeuw, een steeds grotere kans weer ontbonden te worden. Aangezien ook huwelijken steeds later gesloten werden, betekent dit dat echtparen na 1970 gemiddeld minder jaren met elkaar doorbrachten dan voor die tijd.¹⁰ Daar staat tegenover dat echtparen die hun hele leven met dezelfde partner gehuwd bleven, een tegenovergestelde ervaring in de levensloop opdeden. Nooit tevoren gunde de natuur (geholpen door de medische wetenschap) hun zoveel jaren tezamen.

Hoe is het gegaan met de levensloop waar het het werkzame leven betreft? Hebben de revolutionaire demografische veranderingen ook op dit punt effect gehad? Een van de opvallende conclusies van Liefbroer en Dykstra in hun studie naar veranderende levenslopen in Nederland is dat mannen in de loop van de twintigste eeuw steeds korter zijn gaan werken. Dit was het logische gevolg van steeds langere deelname aan onderwijs aan de ene kant en mogelijkheden tot vervroegd uittreden aan de andere kant. Daarnaast zijn Nederlanders ook korter gaan werken in de periode van hun levensloop dat ze wél actief waren op de arbeidsmarkt. Bepaalde in de negentiende eeuw voor velen nog het opkomen en ondergaan van de zon het arbeidstempo, in de twintigste eeuw is de vrije tijd steeds belangrijker geworden. Het instellen van een vijfdaagse werkweek was een mijlpaal, maar ook op de dagen dat er wel gewerkt werd, nam het aantal arbeidsuren af. Bovendien is het aantal vakantiedagen verveelvoudigd. Al deze zaken tezamen maken dat mannen minder werken dan ooit tevoren in de geschiedenis. Bij vrouwen is een

tegenovergestelde ontwikkeling waar te nemen. Zij zijn in de afgelopen eeuw immers steeds meer jaren actief geworden op de (geregistreerde!) arbeidsmarkt. Weliswaar gebeurde dit in veel gevallen in een deeltijdfunctie, maar de teneur was gezet nadat discriminerende bepalingen uit de wet waren verdwenen en de gewoonten wat dit betreft veranderden.¹¹

Wanneer we de publieke en de private levenssfeer combineren, dan blijkt dat de levenslopen van mannen en vrouwen steeds meer zijn gaan verschillen. Daar waar in de negentiende eeuw nog sprake was van een *family economy* droegen mannen en vrouwen gezamenlijk bij aan het gezinsinkomen. De wijze waarop ze inkomen genereerden, was weliswaar verschillend, maar er was nog geen sprake van een scheiding tussen de levenssfeer binnen en buiten het eigen huis. Met de opkomst van grootschaliger productie en moderne industrieën deed ook de mannelijke kostwinner zijn intrede. Bijgevolg werd de vrouw steeds meer verwezen naar zorgtaken in en om het huis.¹² Vanaf die tijd hadden mannen drie rollen. Van hun dertigste tot hun vijftigste jaar waren ze bijna allemaal én partner, én ouder én werknemer. Veranderingen daarin traden slechts op in de leeftijd waarop men de arbeidsmarkt betrad, waarop men huwde en waarop men met (vervroegd) pensioen ging.

Voor vrouwen waren aanvankelijk slechts twee rollen weggelegd: die van partner en van ouder. Vanaf het geboortecohort 1941-1950 namen zij steeds meer ook die andere rol in, de rol van werknemer, werknemer in deeltijd wel te verstaan.¹³ De tweede feministische golf en voortgaande vrouwenemancipatie speelden hierbij onmiskenbaar een rol, maar ook het afnemende aantal kinderen dat zorg vergde. Van de vrouwen geboren tussen 1901 en 1910 had 40% zelfs op zestigjarige leeftijd nog één of meer kinderen die thuis woonden. Voor vrouwen die in de jaren vijftig werden geboren, was dit percentage gezakt tot 15.¹⁴ De combinatie van het afnemen van de zorgtaken en de steeds luider klinkende oproep economisch zelfstandig te worden, zorgde ervoor dat Nederlandse vrouwen hun achterstand in vergelijking met vrouwen in omliggende landen snel inhaalden.

De volgende stap in de levensloop, die van werknemer naar gepensioneerde, van middelbare leeftijd naar oude dag of van ouder naar grootouder, is in de hier bestudeerde eeuwen het begin geweest van een steeds langer wordende periode. We zagen in hoofdstuk 6 dat de levensverwachting is toegenomen, vooral in de twintigste eeuw, en wel van 51 tot 78 jaar. Zelfs wanneer we pas beginnen te meten vanaf de 65ste verjaardag, is de levensverwachting zo fors gestegen, dat voor de vroeger ongedeelde periode die men 'oude dag' noemde, tegenwoordig twee termen worden gebruikt: de zogenaamde derde en de vierde levensfase, met 75 jaar als scheiding. Het oprekken van de tijd die mensen in otium kunnen doorbrengen, gebeurde ook aan de andere kant. De hoge werkloosheid in de jaren tachtig van de vorige eeuw leidde tot maatregelen om werknemers steeds vroeger te laten plaatsmaken voor jongere arbeidskrachten. VUT, prepensioen en andere vergelijkbare maatregelen en voorzieningen zorgden voor regelingen waarmee mensen al vanaf hun 55ste jaar konden stoppen met werken. Zo werden dus nogmaals tien jaar aan de oude dag toegevoegd. Gezondheidstechnisch waren dit bovendien zeer welkome jaren.

Het verschijnsel van de reizende, klussende en nieuw onderwijs volgende jongbejaarde was geboren.

Negentiende-eeuwse levenslopen vielen vaak ten prooi aan de grillen van het toeval en konden daarom van persoon tot persoon sterk verschillen. Bovendien waren de verschillen tussen sociale klassen groot. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw zien we dan een standaardisering van de levensloop met voorgeschreven rolpatronen voor mannen en vrouwen. Ook kwamen belangrijke overgangen in de levensloop steeds vaker voor op min of meer dezelfde leeftijd. Opvallend is verder dat standaardisering en synchronisering voor alle sociale lagen in de bevolking golden. De piek van deze standaardlevensloop is te situeren bij het geboortecohort 1931-1940. Daarna kwam weer een periode van *destandaardisering*. Vrouwen volgden langer en hoger onderwijs, bleven langer werken, kregen wel of geen kinderen, bleven ook na de geboorte van een kind wel of niet werken, gezinsvorming vond plaats op diverse momenten in het leven, en de ontbinding van huwelijken werd eerder regel dan uitzondering.

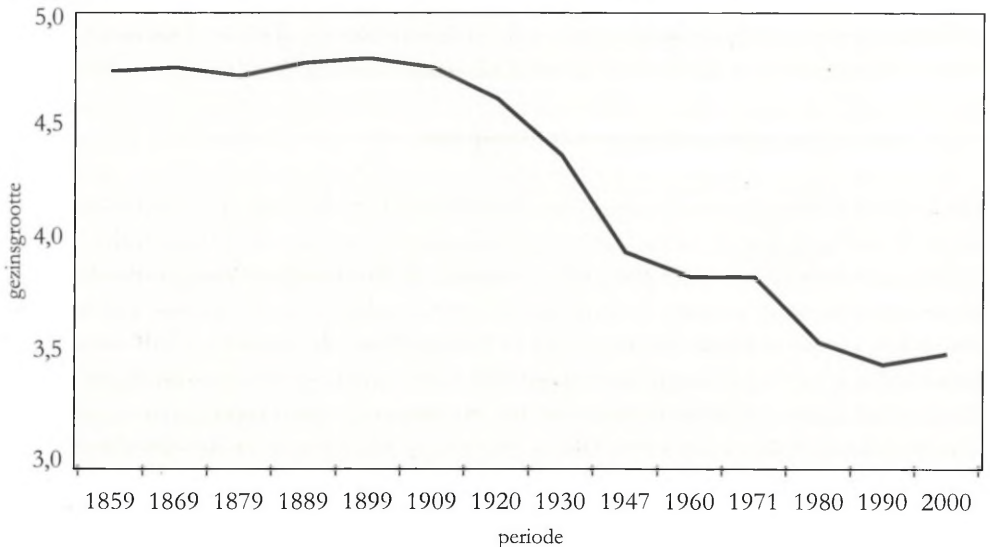
Merkwaardigerwijs werden zowel de standaardisering als de *destandaardisering* bewerkstelligd door dezelfde processen. De stijging van de levensstandaard zorgde er eerst voor dat de ideale beslissingen omtrent arbeid en gezin door steeds meer mensen op ongeveer hetzelfde moment in het leven gerealiseerd konden worden. Vervolgens echter maakte de verdere stijging van welvaart het mogelijk beslissingen te nemen die net ingingen tegen de bestaande ideologie. Vooral voor de cohorten geboren na 1950 nam deze individuele keuzevrijheid enorm toe. Liefbroer en Dykstra situeren de omslag in standaardisering rond 1970. Vanaf dat jaar stegen de huwelijksleeftijden weer, alsmede de leeftijd van moeders bij de eerste geboorte. Bovendien daalde het aantal kinderen per (echt)paar en was er een toename van stellen die bewust geen kinderen wilden.¹⁵

De omvang en samenstelling van huishoudens

De grote transformatieprocessen op het gebied van trouwen, vruchtbaarheid, sterfte en migratie hebben niet alleen de levensloop beïnvloed. Zoals te verwachten, ondergingen ook de omvang en samenstelling van gezinnen en huishoudens grote veranderingen. Deze veranderingen waren nochtans anders dan menigeen denkt. Er heeft zich in het historisch bewustzijn van veel mensen een hardnekkig beeld gevestigd van grote voorindustriële gezinnen, niet zelden samengesteld uit meerdere generaties, die als gevolg van de industrialisering zijn teruggebracht tot de kerngezinnen bestaande uit ouders en kinderen. Het uitgangspunt van deze visie correspondeert echter niet met de werkelijkheid uit het verleden. De Franse socioloog Frédéric Le Play (1806-1882) heeft door zijn zesdelige levenswerk vele sociale wetenschappers en historici beïnvloed met zijn theorie over een evolutie die van stabiele meergeneratiehuishoudens van voor de industrialisering naar de instabiele kerngezinnen van nadien zou leiden. Le Plays ideeën waren niet alleen gebaseerd op wetenschappelijke observaties. Zijn waarneming van de werkelijkheid werd belemmerd door zijn wens de sociale onrust van zijn tijd te verhelpen door de herinvoering van het vaderlijk gezag en traditionele familiebanden.¹⁶

Dat deze sociologische generalisatie werd ingegeven door anti-moderne opvattingen, werd pas ingezien toen met behulp van historische-demografische detailstudies een kwantitatieve basis werd gelegd voor afwijkende opvattingen. Op grond van empirische waarnemingen in vele Europese landen kwam men tot de conclusie dat in de zeventiende en achttiende eeuw de gemiddelde grootte van huishoudens rond de 4,75 personen lag.¹⁷ Alhoewel dit boven de tegenwoordige waarde is, kan op basis van deze omvang geen overgang van meergeneratiehuishoudens naar kerngezinnen worden afgeleid. Bovendien bleek een afnemende gezinsomvang niet samen te hangen met industrialisering. In veel gevallen leidde industrialisatie zelfs tot een toename van het aantal gezinsleden. De bovenstaande bevindingen dienen aangevuld te worden met nog twee andere observaties. In de eerste plaats zijn er voor Oost-Europa en, in mindere mate, Zuid-Europa wel uitgebreide huishoudens gevonden. Dat huishoudens in West-Europa al eeuwen een relatief kleine omvang hebben, is bovendien begrijpelijk op basis van de demografische informatie die we uit voorgaande hoofdstukken hebben gekregen. Wanneer een nieuw te vormen echtpaar pas op relatief hoge leeftijd kon trouwen (bijvoorbeeld rond 30 jaar), betekende dit per definitie dat de eveneens op late leeftijd gehuwde ouders van de betrokkenen op dat moment al rond de 60 jaar waren. Voeg daarbij de lage levensverwachting en het wordt duidelijk dat het demografisch gezien moeilijk voorstelbaar is dat we onder deze condities grote samengestelde huishoudens vinden. Zelfs als de betrokkenen dat zouden willen, stond de natuur het nauwelijks toe.

Grafiek 7.1 Gemiddelde gezinsgrootte in Nederland, 1859-2000

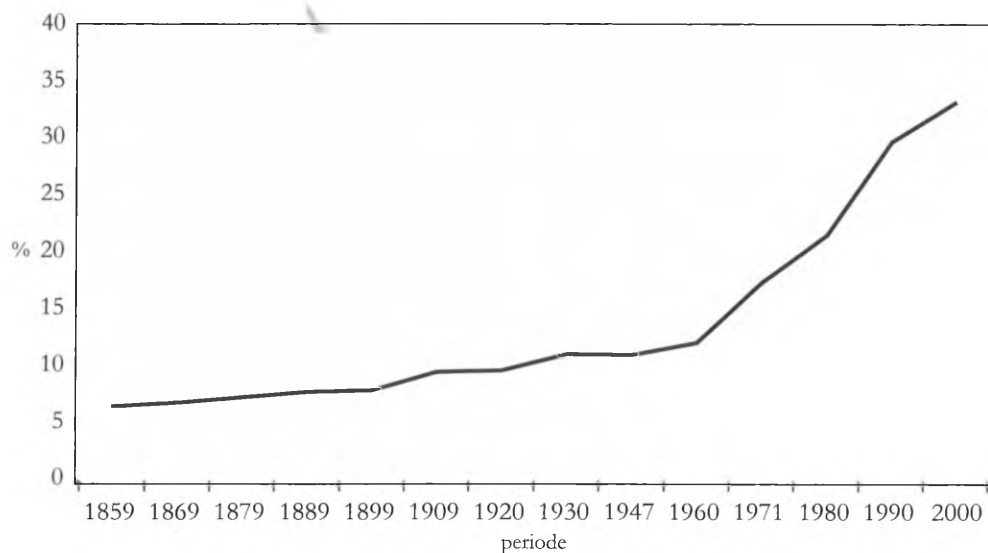
Bron: tot 1971: www.volksstellingen.nl; na 1971: CBS, *Statline*

Met dit als uitgangspunt bezien we nu hoe de gemiddelde gezinsgrootte zich ontwikkelde in Nederland. We berekenden dit gemiddelde voor de huishoudens die uit ten minste twee personen bestonden. Aangezien eenpersoonshuishoudens anders het algemene beeld zouden vertekenen, zijn voor deze snel toenemende groep een aparte grafiek en tabel toegevoegd. De jaren van waarneming zijn de volkstellingsjaren waarin de benodigde informatie voorhanden was. De gezinsgrootte voor het land als geheel (zie grafiek 7.1) was aanvankelijk stabiel, met een waarde rond de 4,7 – niet toevallig het cijfer dat voor dit deel van Europa als normale waarde werd genoemd vóór de industrialisering. Na 1879 steeg de omvang nog korte tijd, waarschijnlijk als gevolg van de afnemende zuigelingensterfte. De daling zette in na 1909 en bereikte in 1990 het laagste punt. Alleen in 1971 werd de daling even onderbroken. De jonge huwelijken uit de jaren zestig zorgden voor een gemiddelde gezinsgrootte die gelijk was aan die in 1960. Ook na 1990 was er sprake van een licht herstel, dat verklaard kan worden door de grotere omvang van allochtone huishoudens, die een steeds groter gewicht innamen in de samenleving.

Het aandeel van eenpersoonshuishoudens op het totale aantal huishoudens vormt nagenoeg het spiegelbeeld van de omvang van de huishoudens. In 1859 bestond nog slechts 7% van het aantal huishoudens uit één persoon. Vanaf dat moment was er sprake van een geleidelijke stijging tot 12% in 1960. Daarna veranderde het demografisch landschap aanzienlijk. Het aangaan van structurele relaties werd langer uitgesteld, waardoor jonge mensen een tijdlang alleen woonden na het verlaten van het ouderlijk huis. Maar ook wanneer wel een huwelijk werd aangegaan of mensen ongehuwd gingen samenwonen, werd de kans op ontbinding van de huiselijke eenheid groter. Na zo een scheiding deed zich weer de gelegenheid voor dat een of beide voormalige partners tijdelijk of langer een eenpersoonshuishouden vormden. Als gevolg daarvan bestond in 2000 maar liefst een derde van alle huishoudens in ons land uit eenpersoonshuishoudens (zie grafiek 7.2).

Ook voor gezinsgrootte en het aandeel eenpersoonsgezinnen gold dat ze niet gelijk over het land verspreid waren. De regionale verschillen in Nederland zijn nu eenmaal alom aanwezig, ook al weten we niet altijd of ze door religieuze, door economische of door culturele oorzaken tot stand zijn gekomen. De provinciale verschillen in huishoudensgrootte namen toe tot 1930 en daalden daarna weer. De kleinste variatie vinden we in 2000. In wezen bevestigt dit nogmaals de eenwording van het land in de beschreven periode. In Limburg, Noord-Brabant, Drenthe, Overijssel en Gelderland lag de gezinsgrootte van 1899 tot en met 1960 boven het landelijk gemiddelde, terwijl Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland, Groningen en Friesland daaronder uitkwamen. Een aantal provincies nam een uitzonderingspositie in. In Limburg (vanaf 1869 tot en met 1960) en in Noord-Brabant (vanaf 1930) kwamen de grootste huishoudens voor. De Utrechtse huishoudens hadden gedurende de gehele periode een waarde die op het landelijke gemiddelde lag. In 2000 vinden we een andere situatie. Limburg en Noord-Brabant vielen toen niet meer op door afwijkingen van de rest van het land en alleen Groningen, Noord-Holland en Zuid-Holland hadden in dat jaar huishoudens die kleiner waren dan het landelijk gemiddelde. Resteert de vraag wat de geconstateerde verschillen

Grafiek 7.2 Percentage eenpersoonshuishoudens van het totale aantal huishoudens in Nederland, 1859-2000

Bron: tot 1971 www.volkstellingen.nl; na 1971: CBS, *Statline*

in gezinsgrootte veroorzaakte. Het antwoord is eenduidig. Vanaf 1869 tot 1960 was er een vrijwel perfect verband tussen de gezinsgrootte en het aantal kinderen. Zelfs in 2000 vinden we dat verband terug, zij het aanzienlijk zwakker.¹⁸ In dat jaar speelden ook andere factoren mee, zoals het voorkomen van onvolledige gezinnen.

Voor alle jaren waarover de volkstellingen ons gegevens verschaffen, blijkt Drenthe de provincie te zijn waar relatief weinig eenpersoonshuishoudens voorkwamen. Aan de andere kant van de schaal vinden we Noord-Holland en Zuid-Holland, vanaf 1899 vergezeld van Utrecht. In deze provincies woonden veel individuen die buiten een gezinsverband leefden. Opmerkelijk is de bevinding dat Limburg in 1899 en 1930 bovengemiddeld veel eenpersoonshuishoudens kende. De verklaring hiervoor is te vinden in het grote aantal pastoors en kapelaans dat voor zichzelf een huishouden voerde.

In de grafieken 7.1 en 7.2 werd een inverse samenhang gesuggereerd tussen de gemiddelde omvang van gezinnen en het aantal eenpersoonshuishoudens. Wanneer we die relatie onderzoeken op het niveau van provincies blijkt er tot 1930 geen verband tussen te bestaan. In 1960 zien we voor het eerst een correlatie in de verwachte richting (-0,799). Deze correlatie won nog aan kracht, want in 2000 was hij -0,923. De nieuwe opvattingen over relaties en kinderen krijgen, die vanaf 1960 ook bij Nederlanders postvatten, stuurden beide verschijnselen. Daar waar ouders kozen voor het krijgen van minder kinderen en de gezinnen dus kleiner waren, vindt men ook de meeste personen die verkozen niet in een gezinsverband te leven.

Tabel 7.1 Gemiddelde gezinsgrootte in Nederlandse provincies, 1869-2000

	1869	1899	1930	1960	2000
Noord-Brabant	4,6	4,9	5,0	4,3	2,4
Gelderland	4,8	5,1	4,6	4,0	2,4
Zuid-Holland	4,8	4,8	4,2	3,6	2,2
Noord-Holland	4,7	4,6	4,0	3,6	2,1
Zeeland	4,9	4,8	4,1	3,6	2,4
Utrecht	4,6	4,9	4,3	3,8	2,3
Friesland	4,6	4,5	4,1	3,8	2,4
Overijssel	5,1	5,0	4,7	3,9	2,4
Groningen	4,8	4,7	4,2	3,6	2,1
Drenthe	4,9	4,9	4,7	3,9	2,4
Limburg	5,2	5,2	5,0	4,2	2,3
Nederland	4,8	4,8	4,4	3,8	2,3

Bron: tot 1971: www.volkstellingen.nl; na 1971: CBS, *Statline*

Tabel 7.2 Percentage eenpersoonshuishoudens van het totale aantal huishoudens in Nederlandse provincies, 1869-2000

	1869	1899	1930	1960	2000
Noord-Brabant	5,4	6,4	10,8	7,5	28,3
Gelderland	5,0	6,3	9,1	10,8	30,0
Zuidholland	7,5	9,4	12,6	17,8	36,5
Noordholland	9,3	9,8	13,5	19,1	40,0
Zeeland	6,3	6,6	8,5	13,0	29,5
Utrecht	6,7	9,5	11,2	17,1	35,5
Friesland	4,9	6,5	8,4	14,8	30,9
Overijssel	5,5	6,0	6,6	8,3	29,6
Groningen	6,5	7,1	8,6	15,4	38,8
Drenthe	3,9	4,0	5,6	7,9	26,4
Limburg	6,4	8,9	13,0	7,2	29,5
Nederland	6,6	8,0	11,2	13,9	32,3

Bron: tot 1971: www.volkstellingen.nl; na 1971: CBS, *Statline*

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat er op vele momenten in de negentiende en twintigste eeuw kleine en grote, tijdelijke en structurele veranderingen zijn opgetreden

in de levensloop van Nederlanders. In de omvang en samenstelling van de gezinnen traden eveneens forse verschuivingen op. We weten bovendien dat er ook op dit punt aanwijsbare sociale en regionale verschillen waren. Achter al die observaties is er echter ook een grote lijn te ontdekken. Een vergelijking van de gemiddelde levensloop aan het eind van de twintigste eeuw met die aan het begin van de door ons behandelde periode leert dat de menselijke levensloop veel langer is geworden, dat de gezondheid en de welvaart met sprongen zijn verbeterd, dat de nadruk op zorg en werk steeds meer is vervangen door aandacht voor ontplooiing en vrije tijd. Ten slotte, het kan niet genoeg worden benadrukt, zijn de transities in levenslopen steeds minder bepaald door toeval en steeds meer door bewuste beslissingen.

Nawoord

De rode lijn door dit boek wordt gevormd door een geleidelijke vervanging in de negentiende en twintigste eeuw van het noodlot en maatschappelijke dwang door eigen keuzes van individuele Nederlanders. We zagen dat de negentiende eeuw in Nederland begon met een leeg land waarin mensen weinig keuzemogelijkheden hadden. De twintigste eeuw eindigde met veel vrijere mensen in een vol Nederland. Ruimte en vrijheid lijken zo op communicerende vaten, maar dat is maar schijn. De aan het begin van de eenentwintigste eeuw gemaakte keuzes door Nederlanders hebben geleid tot een situatie waarin de bevolkingsomvang lijkt af te stevenen op afname. Nu zijn er weinig prognoses zo onbetrouwbaar gebleken als bevolkingsprognoses. Zo zou ook in de komende jaren de Nederlandse vruchtbaarheid weer kunnen toenemen, zeker als ons land het Scandinavische voorbeeld volgt door ouderschapsverlof en kinderopvang adequaat te regelen. Ook dan echter vergt het veel fantasie te veronderstellen dat geëmancipeerde, hoog opgeleide en economisch actieve vrouwen terug zouden willen naar een situatie waarin ze drie of meer kinderen krijgen. Maar goed, 2,1 kind moet haalbaar zijn, waarmee dan een stabiele bevolking zou ontstaan.

Dat is overigens mede afhankelijk van een andere moeilijk voorspelbare factor, de migratie. Wanneer er in Nederland daadwerkelijk sprake zou zijn van ontvolking, valt te voorspellen dat mensen uit gebieden met een grotere bevolkingsdichtheid of met een lagere levensstandaard naar de kusten van de Noordzee zullen trekken. Op de lange termijn kan geen wetgeving dit mondiale proces van herverdeling stoppen. Om die redenen lijkt het onwaarschijnlijk dat Nederland ooit nog maar in de buurt van de tien miljoen inwoners zal komen, om nog te zwijgen van de twee miljoen waarmee we de negentiende eeuw begonnen. Maar zelfs wanneer de bevolking van Nederland daadwerkelijk gaat krimpen, is dit een uitermate geleidelijk proces. Langzaam zal een kleinere generatie de vorige opvolgen, om vervolgens zelf weer door een nog kleinere groep te worden vervangen. Eventuele problemen en fricties kunnen dus gaandeweg gemakkelijk worden opgevangen.

Al deze op de toekomst gerichte gedachten zijn impressionistische beschouwingen die geen enkele garantie op realisatie pretenderen. Eén ding is wel zeker: zoals een migrant bij terugkeer in zijn land van herkomst een andere situatie aantreft dan hij zich herinnert,

zo zal een kleinere bevolking een ander Nederland aantreffen dan in pakweg de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor de meeste Nederlanders was toen de horizon heel letterlijk de kerktoren van het aangrenzende dorp. Nu we virtueel met de hele wereld communiceren en daadwerkelijk binnen een etmaal de aardbol kunnen rondvliegen, zal de praktische en geestelijke isolatie die tweehonderd jaar geleden kenmerkend was voor dit laagland niet meer terugkeren, hoe klein de bevolking ook mag worden.

Noten

Noten voorwoord

¹ F. Willekens, 'The life course: models and analysis', in: L. van Wissen en P.A. Dykstra (red.), *Population Issues: An interdisciplinary focus* (New York 1999) 23-51.

² Haarlem 1981.

³ Zie voor een inleiding op achtergronden en kenmerken: Kees Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context', *Bevolking en Gezin* 33 (2004), 91-114.

Noten hoofdstuk 1

¹ Een deel van dit hoofdstuk is in een licht gewijzigde vorm verschenen als: Theo Engelen, 'Van leeg naar vol, en weer terug? De bevolking van Nederland tussen 1800 en 2000', *B en M. Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij* 35 (2008) 4, 243-256.

² www.volkstellingen.nl.

³ J.C. Overvoorde, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De rechterlijke indeling na 1795* ('s-Gravenhage 1915) 272.

⁴ Wanneer we spreken over 'Duitsland' gedurende de periode 1850-2000 is dit natuurlijk een historisch artefact. De hier gehanteerde grenzen vallen samen met de door J. Knodel gedefinieerde grenzen in zijn studie over de Duitse vruchtbaarheidssdaling. (J. Knodel, *The decline of fertility in Germany, 1871-1939* (Princeton 1974)).

⁵ In de meeste in dit boek volgende beschou-

wingen laten we Flevoland buiten beschouwing, omdat we hierbij te maken hebben met een deel van het land waar de normale demografische ontwikkelingen verstoord werden door de kunstmatige totstandkoming en de atypische bevolkingssamenstelling ervan.

⁶ J. de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Londen 1984) 38-40. Zie ook: J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 82-95.

⁷ Zie: Th. Engelen, 'Metropool van het oosten. De spreiding van bevolking en rijksdiensten', in: Dolly Verhoeven (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 379-383.

⁸ O. Boonstra en E. Beekink, 'Komen en gaan. Het ontstaan en opheffen van gemeenten in Nederland, 1811-2000', in: E. Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 153-168, aldaar 158.

⁹ De piramides zijn weergegeven in grafiek 6.1.

¹⁰ Hans Knippenberg, 'Twee eeuwen werk. De beroepsbevolking in kaart gebracht', in: Beekink e.a., *Nederland in verandering*, 5-24, aldaar 23.

¹¹ Edwin Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 227-248, aldaar 227-228.

¹² Knippenberg, 'Twee eeuwen werk', 9.

¹³ Juist deze niet in loondienst verrichte werkzaamheden zijn in de beroepstellingen niet geregistreerd.

¹⁴ Knippenberg, 'Twee eeuwen werk', 10.

¹⁵ Een eigen politieke partij liet op zich wachten tot 1926.

¹⁶ CBS, *Webmagazine*, woensdag 24 oktober 2007, 9.30 uur.

¹⁷ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1992³).

¹⁸ H. Havard, *La Hollande pittoresque. Le coeur du pays. Voyage dans la Hollande méridionale, la Zélande et le Brabant* (Parijs 1878) 3.

Noten hoofdstuk 2

¹ Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society* (1798) (New York 1960).

² We zien hier voor het gemak even af van exotische uitzonderingen waar polygynie en polyandrie tot de mogelijkheden behoorden.

³ F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Wageningen 1992) 10-12; J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland, 1812-1914* (Hilversum 1991) 54 en 155.

⁴ Het nadrukkelijkst in: Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*.

⁵ Malthus, *An Essay*.

⁶ John Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', in: D.V. Glass en D.E.C. Eversley (red.), *Population in History* (Londen 1965) 101-143; zie ook het vervolg van het betoog in: J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system', in: Richard Wall, Jean Robin en Peter Laslett (red.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983), 65-104.

⁷ Zie onder meer diverse bijdragen in: Theo Engelen en Arthur P. Wolf, *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis* (Amsterdam 2005).

⁸ Ter illustratie: volgens de gegevens van het CBS besloeg in 1900 het aandeel van 'eerste huwelijken' ten opzichte van het totale aantal huwelijken bijna 90%. In 2000 was dit percentage gezakt tot 70.

⁹ E.A. Wrigley, 'Fertility strategy for the indi-

vidual and the group', in: Charles Tilly (red.), *Historical studies of changing fertility* (Princeton 1978) 135-154, vooral 148.

¹⁰ R.J.F. Rietstap, *Gids voor het huwelijk* (Rotterdam 1854) 5-6.

¹¹ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 33.

¹² Geciteerd in Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 35.

¹³ Idem, 36.

¹⁴ W.J. van Campen, *Het huwelijk. Handboek voor Christelijke echtgenooten* (Amsterdam 1873²) 19.

¹⁵ J.H. Wijnen, *Het Christelijk huwelijk en de staat* (Rotterdam 1890) 2.

¹⁶ Idem, 43.

¹⁷ A.C.M. Schaepman, *Het burgerlijk huwelijk der Rooms-Katholieken in Nederland* (Utrecht 1900) 1 e.v.

¹⁸ D.P.D. Fabius, *Beschouwingen over het huwelijk, inzonderheid met betrekking tot de persoonlijke verhouding der echtgenooten onderling* (Amsterdam 1884) 31.

¹⁹ Rietstap, *Gids voor het huwelijk*, 3

²⁰ Jan Kok en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 10.

²¹ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 169.

²² Van Campen, *Het huwelijk*, 94.

²³ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 169.

²⁴ Van Campen, *Het huwelijk*, 101-102.

²⁵ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 42.

²⁶ Van Campen, *Het huwelijk*, 102.

²⁷ Geciteerd in: Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 75.

²⁸ A. De Smet, *Het Christelijk huwelijk* (Brugge 1918) 15.

²⁹ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 40-41, 47.

³⁰ Marja van Tilburg, 'De partnerkeuze in de vorming van jongvolwassenen', in: Kok en Van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid*, 231-251, i.h.b. 235.

³¹ Van Campen, *Het huwelijk*, 47.

³² Marco H.D. van Leeuwen en Jan Kok, 'Genegenheid, gelegenheid en dwang. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk in Nederland en Vlaanderen', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 1-28, aldaar 11.

³³ Frans van Poppel en Peter Ekamper, 'De Goudse horizon verruimd. Veranderingen in

de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 181-212, aldaar 207-208.

³⁴ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1992³) 87.

³⁵ Pieter R.D. Stokvis, 'Vrijen en trouwen in burgerlijk Nederland van de Franse Tijd tot het Interbellum', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 29-50 aldaar 46.

³⁶ Van Leeuwen en Kok, 'Genegenheid, gelegenheid en dwang', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 1-28, aldaar 16.

³⁷ Idem, 17.

³⁸ Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Kees Mandemakers, 'Het kiezen van een huwelijkspartner in Nederland, 1840-1940. De rol van de familie,' in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 63-84, aldaar 80.

³⁹ Pieter R.D. Stokvis, 'Vrijen en trouwen sinds het Interbellum', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 51-62, aldaar 60.

⁴⁰ Van Campen, *Het huwelijk*, 115-119.

⁴¹ De aanzet tot deze opvatting kwam van Edward Shorter, *The making of the modern family* (New York 1975).

⁴² Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006), o.a. 9-10 en 21.

⁴³ De navolgende conclusies zijn ontleend aan: Theo Engelen en Jan Kok, 'Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960', *Population-E* 58 (2003), 67-96.

⁴⁴ S. Greidanus, *De Leer van Malthus een Leugen!* (Baarn 1904) 30.

⁴⁵ J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985);

F.M.M. Hendrickx, *'In order not to fall into poverty': production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (the Netherlands), 1800-1900* (Nijmegen 1997); Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit: de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Assen/Maastricht 1987).

⁴⁶ De Smet, *Het Christelijk huwelijk*, 59.

⁴⁷ Idem, 127-128.

⁴⁸ P.J.A. van der Cammen, *Het huwelijk* (Heiloo 1935) 58.

⁴⁹ Hanneke Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw: de ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986).

⁵⁰ Idem, 59; de auteur verwijst hier naar de Japanse gynaecoloog Kyusaku Ogino (1882-1975) die een methode had ontwikkeld om de vruchtbare periode binnen de menstruele cyclus vast te stellen aan de hand van de lengte van voorgaande cycli. In Nederland werd de methode populair gemaakt door de arts J. Smulders.

⁵¹ A.W. Hoegen, *Het Huwelijk. Liefde en Voortplanting* (Bilthoven-Antwerpen 1952) 16-17.

⁵² Th. Engelen en J. Hillebrand, 'Fertility and Class. The reproductive behaviour of Dutch labourers married between 1919 and 1933', in: L. Heerma van Voss en F. van Holthoorn (red.), *Working Class and Popular Culture. Papers delivered at the Anglo-Dutch Conference on Labour History, Leiden 1986* (Amsterdam 1988) 161-172.

⁵³ Kok, *Langs verboden wegen*.

⁵⁴ Theo Engelen en Hsieh Ying-hui, *Two cities, one life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen* (Amsterdam 2007) 87.

⁵⁵ Th.L.M. Engelen en M.M. Meyer, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862,' in: *A.A.G.-Bijdragen* 22 (1979) 190-220.

⁵⁶ John. E. Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 1988) 212; E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England, 1541-1871: A Reconstruction* (Cambridge, Mass.1981) 367.

⁵⁷ Engelen en Hsieh, *Two cities, one life*, 89.

⁵⁸ Engelen en Meyer, 'Gedwongen huwelijken'.

⁵⁹ Th.L.M. Engelen en J.H.A. Hillebrand, 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11(1985) 248-289, aldaar 263.

⁶⁰ Hendrickx, *'In order not to fall into poverty'* 170.

⁶¹ S. Stall, *Wat een jonge man behoort te weten* (Baarn 1901) 148-149.

⁶² S. Greidanus, *De dagen van olim. Herinneringen van een geneesheer* (Amsterdam 1909) 94-96.

- ⁶³ Engelen en Meyer, 'Gedwongen huwelijken', 203.
- ⁶⁴ Engelen en Hsieh, *Two cities, one life*, 92.
- ⁶⁵ Idem, 89-90.
- ⁶⁶ De hier volgende beschrijving van deze theorie is gebaseerd op: D.J. van de Kaa, 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin* 42 (1987) 1-57.
- ⁶⁷ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 426; Stokvis, 'Vrijen en trouwen in het Interbellum', 59.
- ⁶⁸ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 410.
- ⁶⁹ Idem, 414.
- ⁷⁰ Idem, 570.
- ⁷¹ Shorter, *The making of the modern family*.
- ⁷² Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 576.
- ⁷³ Idem, 416.

Noten hoofdstuk 3

- ¹ Malthus, *An Essay on the Principle of Population*.
- ² Zo houdt het ruwe geboortecijfer geen rekening met verschillen in leeftijdsopbouw, niet met ongelijke getalsmatige verhouding van mannen en vrouwen en evenmin met het aandeel gehuwden in de bevolking.
- ³ Kenneth L. Campbell en James W. Wood, 'Fertility in Traditional Societies', in: P. Digorry, M. Potts en S. Teper (red.), *Natural Human Fertility: Social and Biological Determinants* (Londen 1988) 39-69. Voorts: J.W. Wood, *Dynamics of human reproduction. Biology, Biometry, Demography* (New York 1994).
- ⁴ Louis Henry, 'Some Data on Natural Fertility', *Eugenics Quarterly* 8 (1961) 81-91; interessant is ook de discussie over dit onderwerp in John. E. Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 1988), 251-254.
- ⁵ Campbell en Wood, 'Fertility in Traditional Societies'.
- ⁶ Om vertekening uit te sluiten, zijn in de berekening alleen huwelijken meegenomen waarbij de vrouw geen voorechtelijke kinderen had en bovendien niet zwanger was toen zij in het huwelijk trad.
- ⁷ Engelen en Hsieh, *Two cities, one life*, 134-140.
- ⁸ C. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 452-491, aldaar 475.
- ⁹ O.W. Hoogerhuis, *Baren op Beveland. Vruchtbaarheid en zuigelingensterfte in Goes en omliggende dorpen gedurende de 19de eeuw* (Wageningen 2003) 4-12.
- ¹⁰ Idem, 74.
- ¹¹ E.W. Hofstee, 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw', *Akademiedagen VII* (1954) 59-100. Een samenvatting van Hofstees opvattingen is te vinden in: E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
- ¹² Vandenbroeke, Van Poppel en Van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland'; A.C. de Vooys, 'De sterfte in Nederland in het midden der 19^e eeuw', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap LXVIII* (1951) 3, 233-271, i.h.b. 242-255.
- ¹³ De voorgaande gegevens over dit Nijmeegse gezin zijn ontleend aan de gegevens van de burgerlijke stand van de gemeente Nijmegen.
- ¹⁴ Coale, 'The decline of fertility', 13
- ¹⁵ Hofstee, 'Regionale verscheidenheid'.
- ¹⁶ Zie A.M. van der Woude, 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *AAG Bijdragen* 24 (1970) 202-241, en Van Poppel, *Trouwen in Nederland*.
- ¹⁷ Zie vooral de slotbundel van het project: A.J. Coale en S. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project* (Princeton 1986).
- ¹⁸ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, aldaar 58-64.
- ¹⁹ Hier worden niet alle titels opgesomd van de artikelen die Hofstee over dit onderwerp schreef. Het volstaat te constateren dat zijn visie tussen 1954 en zijn laatste monografie ter zake nauwelijks veranderde. Zijn laatste publicatie op dit gebied was *Korte demografische geschiedenis van Nederland* uit 1981.
- ²⁰ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 30 en 38.

²¹ F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (Leiden 1954).

²² F. Greidanus, *De Leer van Malthus een Leugen!* (Baarn 1904), aldaar 27.

²³ J.D. Buissink, *De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid* (Delft 1970).

²⁴ E.W. Hofstee, 'Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland', in: H. Philipsen, R. Beerling, J. Gevers e.a. (red.), *Onderzocht en overdacht* (Rotterdam 1972) 43-91.

²⁵ O. Boonstra en A. van der Woude, 'Demographic Transition in the Netherlands. A Statistical Analysis of Regional Differences in the Level and Development of the Birth Rate and of Fertility, 1850-1900', *AAG Bijdragen XXIV* (1984) 1-57.

²⁶ Engelen en Hillebrand, 'Fertility and nuptiality in the Netherlands'.

²⁷ Ch. Wilson en R. Lesthaeghe, 'Modes of Production, Secularisation, and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930', in: Coale en Watkins, *The decline of fertility in Europe*, 261-293.

²⁸ Daarmee lieten ze de derde door A. Coale genoemde voorwaarde, de beschikbaarheid van middelen en methoden, buiten beschouwing.

²⁹ Engelen, *Fertilititeit, arbeid, mentaliteit*; J.H.A. Hillebrand, *Van motivatie naar acceptatie. De vruchtbaarheidsdaling in Groningen en Utrecht* (Nijmegen 1991).

³⁰ Zowel in België als in Spanje bleken taalgrenzen duidelijk te functioneren als afscheidingsgrenzen tussen regio's met verschillende vruchtbaarheid. Zie J.W. Leasure, 'Factors involved in the decline of fertility in Spain, 1900-1950', *Population Studies* 16 (1962) 271 en R.J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Princeton 1977).

³¹ 13^e Algemene Volkstelling 31 mei 1960. Deel 6. *Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van deze huwelijken* ('s-Gravenhage 1969). Een uitvoerige beschrijving van dit onderdeel van de volkstelling, alsmede de gegevens zelf zijn te vinden in: Th. Engelen, H. Hillebrand en F. van Poppel, *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960* ('s-Gravenhage 1989, NIDI Rapport nr. 11). Vergelijkbare maar minder uitvoerige cij-

fers werden ook verzameld bij de volkstellingen van 1930, 1947 en 1971.

³² De correlatie loopt van -0,4 tot -0,6.

³³ Ph. van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1918-1940)* (Deventer 1976) 49-50.

³⁴ Deze correlatie beweegt zich voor de verschillende cohorten tussen -0,8 en -0,9.

³⁵ De correlaties variëren tussen -0,6 en -0,8.

³⁶ Th. Engelen en J. Hillebrand, 'Fertility and class. The reproductive behaviour of Dutch labourers married between 1919 and 1933', in: L. Heerma van Voss en F. van Holthoorn (red.), *Working class and popular culture* (Amsterdam 1988) 161-172.

³⁷ De R-square was 0,485. Het significantieniveau voor het hele model en de onderscheiden variabelen bedroeg steeds 0,000.

³⁸ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis* 132 en CBS, *Statline*.

³⁹ Deze beschrijving is gebaseerd op Th. Engelen, 'A transition prolonged: demographic aspects of the European family', in: D. Kertzer en B. Barbagli (red.), *The history of the European family. III Family life in the twentieth century* (New Haven 2003) 273-307.

⁴⁰ CBS, *Statline* (30 juni 2008).

⁴¹ Van de Kaa, 'Europe's Second Demographic Transition', 11.

⁴² H. Knippenberg, 'Tussen beleid en conjunctuur: de spreiding van de Nederlandse bevolking in de periode 1955-1987', *Geografisch Tijdschrift XXII* (1988) 193-207.

⁴³ R.L. Cliquet, 'Tweede demografische transitie: feit of fictie?', *Bevolking en gezin* 20 (1991), 1-42.

⁴⁴ R. van Gaalen en F. van Poppel, 'Leeftijd moeder bij eerste geboorte sinds 1850', *Demos* 23 (2007) 7-8.

⁴⁵ A. Liefbroer, 'Kinderwens wordt in de loop van het leven bijgesteld', *Demos* 24 (2008) 4-6.

⁴⁶ Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986).

Noten hoofdstuk 4

¹ J.-M. Meuvret, 'Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime', *Population* 2-4 (1946) 643-650.

- ² Wilhelm Abel, *Massenarmt und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland* (Göttingen 1977).
- ³ Zie: A.R. Omran, 'The epidemiologic transition. A theory of the epidemiology of population change', *The Millbank Memorial Fund Quarterly* 49 (1971) 509-538 en A.R. Omran, 'The epidemiologic transition theory: a preliminary update', *Journal of Tropical Pediatrics* 29 (1983) 305-316.
- ⁴ Th.F. McKeown, *The modern rise of population* (Londen 1976).
- ⁵ S.H. Preston, 'The changing relation between mortality and level of economic development', *Population Studies* 29 (1975) 231-248.
- ⁶ S. Szreter, 'The importance of social intervention in Britain's mortality decline c. 1850-1914', *Journal of Social Medicine* 1 (1988) 1-37.
- ⁷ Zie o.a. S.H. Preston en M.R. Haines, *Fatal years. Child mortality in late nineteenth-century America* (Princeton 1991); C.A. Corsini en P.P. Viazzo, *The decline of infant and child mortality* (Dordrecht 1997).
- ⁸ J.H. Wolleswinkel-van den Bosch, F.W.A. van Poppel, E.W.A. Tabeau en J.H. Mackenbach, 'Mortality decline in The Netherlands in the period 1850-1992: a turning point analysis', *Social Science & Medicine* 47 (1998) 429-443.
- ⁹ De hongerwinter 1944-1945 was van een geheel andere orde, omdat die door menselijke activiteiten was veroorzaakt.
- ¹⁰ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 65-85.
- ¹¹ Idem, 83.
- ¹² Zie o.a. P.C. Jansen en J.M.M. de Meere, 'Het sterftepatroon in Amsterdam 1774-1930. Een analyse van de doodsoorzaken', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1982) 180-223.
- ¹³ Geciteerd in: F. van Poppel en E. Beekink, 'De "gezondheid" van Nederland', in: E. Beekink e.a., *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 71-94, aldaar 78.
- ¹⁴ Tenzij anders vermeld, gebaseerd op: Wolleswinkel-van den Bosch e.a., 'Mortality decline in The Netherlands'.
- ¹⁵ Zie o.a. Th. Engelen en P. Klep, 'Wonen in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 113-130. Zie ook: H. van Zon, 'De onderkant van de woonplaats. Milieuhygiënische aspecten van de woonomgeving', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17de-20ste eeuw* (Amsterdam 1987) 55-66. Verder: M. Rossen, *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland: een comparatief onderzoek in Tilburg en Enschede (1900-1925)* (Tilburg 1988).
- ¹⁶ E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Maastricht 1991).
- ¹⁷ F.W.A. van Poppel, 'Reversal of declining mortality – the case of The Netherlands in the period 1950-80', *Maandbericht Gezondheid (CBS)* (november 1985) 5-19.
- ¹⁸ J.H. Wolleswinkel-van den Bosch, F.W.A. van Poppel, C.W.N. Looman, J.P. Mackenbach, 'The role of cultural and economic determinants in mortality decline in the Netherlands, 1875/1879-1920/1924: a regional analysis', *Social Science & Medicine* 53 (2001) 1439-1453.
- ¹⁹ Tenzij anders vermeld, is de volgende passage gebaseerd op: J.H. Wolleswinkel-van den Bosch, C.W.N. Looman, F.W.A. van Poppel en J.H. Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends in The Netherlands, 1875-1992: A Formal Analysis of the Epidemiologic Transition', *International Journal of Epidemiology* 26 (1997) 772-781.
- ²⁰ CBS, *Statline* (27 november 2007).
- ²¹ Van Poppel en Beekink, 'De "gezondheid" van Nederland', 77.
- ²² Idem, 74.
- ²³ Het alternatief is de levensverwachting per geboortecohort waarmee de ervaringen van in eenzelfde periode geboren mensen worden gevangen. Voor het globale overzicht dat we hier willen bieden voldoet de door het CBS geboden periodemaat.
- ²⁴ Van Poppel en Beekink, 'De "gezondheid" van Nederland', 75.
- ²⁵ F.W.A. van Poppel, *De 'Statistieke ontleding van de dooden': een spraakzame bron?* (Nijmegen 1999) 9.
- ²⁶ F. van Poppel, I. Deerenberg, J. Wolleswinkel-van den Bosch en P. Ekamper, 'Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon', *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal 2005, 13-25, aldaar 14,

- ²⁷ Van Poppel e.a., 'Hoe lang leefden wij?' 17-18.
- ²⁸ Antonella Pinelli en Paola Mancini, 'Gender Mortality Differences from Birth to Puberty in Italy, 1887-1940', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* ('s-Gravenhage 1997) 73-93, i.h.b. 78.
- ²⁹ Isabelle Devos, 'Te jong om te sterven. De levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 55-77.
- ³⁰ Knodel, *Demographic behavior in the past*, 79.
- ³¹ Van Poppel, *De 'Statistieke ontleding van de doden'*, 15.
- ³² Idem, 18-19.
- ³³ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 66. De volgende beschouwing is aan dezelfde auteur ontleend.
- ³⁴ Knodel, *Demographic behavior in the past*, 40.
- ³⁵ J. Vallin, 'Mortality in Europe from 1720 to 1914. Long-Term Trends and Changes in Patterns by Age and Sex', in: Schofield e.a., *The Decline of Mortality in Europe*, 38-67, i.h.b. 51.
- ³⁶ David S. Reher, Vincente Perez-Moreda en Joseph Bernabeu-Mestre, 'Assessing Change in Historical Contexts: Childhood Mortality Patterns in Spain during the Demographic Transition', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* ('s-Gravenhage 1997) 35-56.
- ³⁷ L. Emmett Holt, 'Infant Mortality, Ancient and Modern, An Historical Sketch', *Archives of Pediatrics* 30 (1913) 885-915. Zie: <http://www.neonatology.org/classics/holt.html>.
- ³⁸ Zie hierover o.a. Knodel, *Demographic Behavior in the Past*, 45; deze auteur laat de opmerkelijke verschillen zien tussen de zuigelingensterfte in Beieren, waar het geven van borstvoeding een uitzondering was, en dorpen in Oost-Friesland, waar borstvoeden een vanzelfsprekendheid was.
- ³⁹ F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Differential Infant and Childhood Mortality in the Netherlands, 1812-1912: First Results of the Historical Sample of the Population of the Netherlands', in: Alain Bideau, Bertrand Desjardins en Héctor Pérez-Brignoli (red.), *Infant and child mortality in the past* (Oxford/New York 1997) 276-300, vooral 276.
- ⁴⁰ Hoogerhuis, *Baren op Beveland*, 4-12.
- ⁴¹ C.G.W.P. van der Heijden, *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930* (Tilburg 1995) 172 en 188-189.
- ⁴² H.W. Methorst, 'Eenige cijfers betreffende de sterfte van kinderen beneden het jaar in Nederland', *Economist* (1909) 665-684.
- ⁴³ Catherine Pollet, 'Childhood Mortality in High-Risk Groups: Some Methodological Reflections Based on French Experience', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* ('s-Gravenhage 1997) 213-225, vooral 224, Figure 11.7.
- ⁴⁴ E.J. Jonkers, *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte en de middelen, die tot verbetering daarvan kunnen leiden (meer speciaal in het eerste levensjaar)* (Groningen 1903) 38.
- ⁴⁵ Hoogerhuis, *Baren op Beveland*, 121-126.
- ⁴⁶ J.H. Wolleswinkel-van den Bosch, F.W.A. van Poppel, C.W.N. Looman en J.P. Mackenbach, 'Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in The Netherlands in the late nineteenth century', *International Journal of Epidemiology* 29 (2000) 1031-1040, aldaar 1034.
- ⁴⁷ Hofstee, *Korte demografische geschiedenis*, 134-135.
- ⁴⁸ Chr. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 461-491, aldaar 484-489.
- ⁴⁹ P.A. Barentsen, *Over de kindersterfte ten platelande van Oost-Noordbrabant* (Haarlem 1922) 617.
- ⁵⁰ Van Poppel en Mandemakers, 'Differential Infant and Child Mortality', 298-299.
- ⁵¹ Hoogerhuis, *Baren op Beveland*, 143-146.
- ⁵² F. van Poppel, M. Jonker en K. Mandemakers, 'Differential infant and child mortality in three Dutch regions, 1812-1909', *Economic History Review* LVIII (2005) 272-309, aldaar 303-305.
- ⁵³ Idem, 306.
- ⁵⁴ R.I. Woods, P.A. Watterson en J.H. Woodward, 'The Causes of Rapid Infant Mor-

tality Decline in England and Wales, 1861-1921', *Population Studies* 42 (1988) 343-366 en 43 (1989) 113-132, i.h.b. 360-364.

⁵⁵ Van Poppel e.a., 'Differential infant and child mortality', 303. Eenzelfde conclusie in: Wolleswinkel e.a., 'Determinants of infant and early childhood mortality levels', 1039.

⁵⁶ Frans van Poppel, Jona Schellekens, en Aart C. Liefbroer, 'Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855-1912', *Population Studies* 56 (2002) 277-289, aldaar 277.

⁵⁷ Van Poppel, Schellekens en Liefbroer, 'Religious differentials in infant and child mortality'; Hoogerhuis, *Baren op Beveland*, 81.

⁵⁸ Zie onder vele anderen: Cecile De Sweemer, 'The influence of child spacing on child survival', *Population Studies* 38 (1984) 47-72; Augustin Conde-Agudelo e.a., 'Birth Spacing and risk of adverse perinatal outcomes', *Journal of the American Medical Association* 295 (2006) 1809-1823; P.T. Ellison, *On Fertile Ground. A Natural History of Human Reproduction* (Cambridge/Londen 2001) 95-97.

⁵⁹ Wolleswinkel e.a., 'Determinants of infant and early childhood mortality', 1037-1038.

⁶⁰ J.P. Mackenbach, 'Sociaal-economische gezondheidsverschillen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 138 (1994) 1259-1261.

⁶¹ CBS, *Statline, Regionale reeksen* (10 december 2007).

⁶² P. Ekamper, F. van Poppel en E. Tabeau, 'Leven dankzij 150 jaar sterftedaling', *Demos* 15-3 (1999) 1-2.

Noten hoofdstuk 5

¹ J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 27.

² J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkingssamenstelling', in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* ('s-Gravenhage 2007) 19-50, aldaar 21.

³ Corrie van Eijl en Leo Lucassen, 'Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)',

in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 159-184, aldaar 160.

⁴ Idem, 162.

⁵ Idem, 163-164.

⁶ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 8.

⁷ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 27.

⁸ Zie voor een uitgebreide beschrijving van dit verschijnsel: J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984).

⁹ Deze terminologie kan tot verwarring leiden. Wanneer meer mensen het land verlaten dan er binnenkomen, leidt dit tot de aanduiding 'onaantrekkelijk'. Dit laat onverlet dat Nederland kennelijk wel degelijk een aantrekkingskracht uitoefende op veel immigranten.

¹⁰ Jan Kok, 'Nederland in beweging. Aspecten van migratie, 1878-1960', in: Erik Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003), 25-44, aldaar 31.

¹¹ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1992³) 84.

¹² Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 28.

¹³ Van Eijl en Lucassen, 'Tellen en geteld worden', 167.

¹⁴ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 37.

¹⁵ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 30.

¹⁶ H. van Stekelenburg, *De Grote Trek. Emigratie vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1947-1963* (Tilburg 2000) 10.

¹⁷ 'Leden van de Staten-Generaal.' *Nederland onder Juliana. De troonredes* (Bussum 1981) 24.

¹⁸ H.J. Heeren, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland* (Amsterdam 1985) 24-30.

¹⁹ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 33.

²⁰ Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 13-15.

²¹ Idem, 59.

²² Idem, 3.

²³ Van Eijl en Lucassen, 'Tellen en geteld worden', 167.

²⁴ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 53-55.

²⁵ <http://www.enka-ede.com/elsegootjes.htm>.

²⁶ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 34-36.

²⁷ Webmagazine CBS, 19 juli 2004.

²⁸ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 1.

²⁹ In 2000 werd dit verhoogd tot 100% van het minimumloon.

³⁰ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 35 en 39-40.

³¹ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 28-29.

³² Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 37.

³³ CBS, *Statline* (6 maart 2008). Het aantal in Nederland wonende mensen van een andere herkomst is natuurlijk groter: Turks 308.890, Marokkaans 262.221, Duits 401.119, Belgisch 112.604, Italiaans 33.780 en Spaans 30.023.

³⁴ Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland', 43-45.

³⁵ CBS, *Statline* (6 maart 2008).

³⁶ H.P. van Dalen en K. Henkens, 'Longing for the good life: Understanding emigration from a high-income country', *Population and Development Review* 33 (2007) 37-65.

³⁷ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 84.

³⁸ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis* (Haarlem 1981) 98.

³⁹ Jan Kok, 'Nederland in beweging. Aspecten van migratie, 1878-1960', in: Erik Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 25-44, aldaar 27-30.

⁴⁰ Jan Kok, 'Nederland in beweging', 37.

⁴¹ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 86.

⁴² Idem, 58.

⁴³ Idem, 90.

⁴⁴ *Nota inzake de Ruimtelijke Ordening in Nederland* ('s-Gravenhage 1965) 24.

⁴⁵ Theo Engelen, 'Metropool van het Oosten. De spreiding van bevolking en rijksdiensten', in: Dolly Verhoeven (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) 379-383, aldaar 380.

⁴⁶ Idem, 381-383.

Noten hoofdstuk 6

¹ Een licht gewijzigde versie van dit hoofdstuk verscheen eerder als: Theo Engelen, 'Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem', in: O.W.A. Boonstra e.a., *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795/2001* ('s-Gravenhage 2007) 51-72.

² Carla van Baalen e.a. (red.), *Koningin Beatrix aan het woord: 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* ('s-Gravenhage 2005) 94.

³ H.W. Methorst, *De betekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland* (Kleine geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 109) (Amsterdam 1914) 3 en 27.

⁴ Ph. van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkelingen van standpunten en opvattingen (1918-1940)* (Deventer 1976) 11-13.

⁵ Idem, 79-81.

⁶ Idem, 82.

⁷ L.H.J. Angenot, 'Bestrijding van werkloosheid van de jeugd door uitstooting van ouderen', *Economisch-Statistische Berichten* 21 (1936), 424-425.

⁸ Idem.

⁹ H.W. Methorst en M.J. Sirks, *Het bevolkingsvraagstuk* (Amsterdam 1948) 77.

¹⁰ 'Leden van de Staten-Generaal.' *Nederland onder Juliana. De troonredes* (Bussum 1981) 24.

¹¹ H.J. Heeren, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland* (Amsterdam 1985) 24-30.

¹² Wellicht ten overvloede: bij een omslagstelsel betalen de op dat moment actieven de premies voor de AOW van de op dat moment niet-actieven. In het verzekeringsstelsel daarentegen bouwt iedere actieve in de loop van zijn leven een kapitaal op waaruit de uitkering voor het niet-actieve deel van zijn leven wordt betaald.

¹³ B. van Riel, 'Vergrijzing en de AOW: het perspectief van de jaren vijftig', *Economisch-Statistische Berichten* 87 (2002) 620-623.

¹⁴ *Memorie van toelichting bij de algemene ouderdomsvoorziening*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1954-1955, 4009-3, 47.

¹⁵ 'Leden van de Staten-Generaal', 108.

¹⁶ Idem, 180.

¹⁷ A. Klaassen-van den Berg Jeths en A. Kraan-Jetten, *Achtergrondstudie vergrijzing. Basisanalyse ten behoeve van scenario's over gezondheid en vergrijzing* (Utrecht 1985).

¹⁸ WRR, *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid* ('s-Gravenhage 1993) 101.

¹⁹ Zie over dit probleem o.a.: Bert de Vries, 'Ouderen zorgen zelf voor betaalbaarheid AOW', in: Dolf van den Brink en Frank Heemskerk (red.), *Vergrijzing leeft. Kansen en keuzen in een verouderende samenleving* ('s-Gravenhage 2006) 45-60.

²⁰ Voor deze berekening is de helft meegenomen van de in de Beroepstelling gehanteerde groep met een leeftijd van 18-22 jaar.

²¹ Dit citaat alsmede de volgende zijn ontleend aan: Ellie Smolenaars, *65 jaar als uiterste houdbaarheidsdatum* (Dordrecht 2005), 10, 11, 15, 25 en 34.

²² CBS, *Statline*. Nederlanders worden daarmee ouder dan het Europees gemiddelde en tegelijkertijd is het percentage van mensen boven de 60 jaar die op de arbeidsmarkt actief zijn lager dan het Europese gemiddelde (UN, *Population Ageing 2006*).

²³ Patrice Bourdelais, *L'âge de la vieillesse: histoire du vieillissement de la population* (Parijs 1997).

²⁴ Deze berekening geldt voor Nederlanders die minimaal 60 jaar werden.

²⁵ L. Yntema, 'Vergrijzing en vergroeiing; het in de A.O.W.-premie doorwerkend bevolkingsprobleem', *Sociaal Maandblad Arbeid* (18) 1963, 496.

²⁶ Zie o.a. Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* en diverse bijdragen in: Beekink e.a., *Nederland in verandering*.

²⁷ De vruchtbaarheidscijfers komen voor 1899, 1930 en 1960 uit E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981), en voor 2000 uit CBS, *Statline*.

²⁸ De grijze druk van 23 in 2000 ligt overigens beneden het niveau van de Europese Unie dat 27 bedroeg, volgens: R.F. van der Erf, 'Vergrijzing in de EU. Proces onomkeerbaar', *Demos* 19 (oktober 2003) 1-4.

²⁹ Tot een vergelijkbare conclusie voor de Ne-

derlandse gemeenten kwam: Tineke Fokkema, 'Tempo vergrijzing verschilt per gemeente', *Demos* 19 (april 2003) 1-2.

³⁰ Idem.

³¹ Corina Huisman en Leo van Wissen, 'Vergrijzing in de regio', *Demos* 16 (2000) 2.

³² Yntema, 'Vergrijzing en vergroeiing', 484.

Noten hoofdstuk 7

¹ Het begrip 'levensloop' is de afgelopen decennia een intensief bestudeerd onderwerp van (historisch-) demografisch onderzoek geworden. Zie ter inleiding bijvoorbeeld: A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra, *Levenslopen in verandering. Een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970* ('s-Gravenhage 2000) en Jan Kok, 'Principles and prospects of the life course paradigm', *Annales de Démographie Historique* 2007, nr. 1, 203-230.

² Liefbroer en Dykstra, *Levenslopen in verandering* 198.

³ Engelen en Hsieh, *Two cities, one life*, 97 e.v.

⁴ Liefbroer en Dykstra, *Levenslopen in verandering*, 229.

⁵ A. de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* (Amsterdam 1993) 59.

⁶ Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 39.

⁷ Idem, 13, 73, 143 en 147.

⁸ Liefbroer en Dykstra, *Levenslopen in verandering*, 230 en 195.

⁹ Deze gegevens zijn terug te vinden in CBS, *Statline*.

¹⁰ Liefbroer en Dykstra, *Levenslopen in verandering*, 197.

¹¹ Idem, 193-194.

¹² Zie hierover o.a.: H.A. Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility: A seven-country comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993) en diverse bijdragen in M. Baud en Th. Engelen, *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994).

¹³ Liefbroer en Dykstra, *Levenslopen in verandering*, 199.

¹⁴ Idem, 242.

¹⁵ Idem, 201-204.

¹⁶ F. Le Play, *Les ouvriers européens. Etudes sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe* (Parijs 1855-1878).

¹⁷ De inzichten werden gebundeld in: P. Laslett en R. Wall (red.), *Household and family in past time* (Cambridge 1972). De Nederlandse bijdrage: A.M. van der Woude, 'Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries', in Laslett en Wall, *Household and family in past time*, 125 e.v.

¹⁸ De correlatie tussen de gezinsgrootte per provincie en het aantal kinderen per gezin per provincie was 0,851 in 1879, 0,898 in 1899, 0,990 in 1930, 0,989 in 1960 en 0,603 in 2000.

Geciteerde en geraadpleegde literatuur

- Abel, Wilhelm, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland* (Göttingen 1977)
- Advokaat, W., en A. de Graaf, 'Religie in historisch perspectief', *CBS Maandstatistiek van de bevolking* 6 (2001), 8-12
- Angenot, L.H.J., 'Bestrijding van werkloosheid van de jeugd door uitstooting van ouderen', *Economisch-statistische berichten*, 10 juni 1936, 424-425
- Baalen, Carla van e.a. (red.), *Koningin Beatrix aan het woord: 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag 2005)
- Bakker, W. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984)
- Barentsen, P.A., *Over de kindersterfte ten plattelande van Oost-Noordbrabant* (Haarlem 1922)
- Beekink, E., en P. van Cruyningen, *Demografische databank Nederlandse gemeenten, 1811-1850* (Den Haag 1995)
- Boonstra, O., en E. Beekink, 'Komen en gaan. Het ontstaan en opheffen van gemeenten in Nederland, 1811-2000', in: E. Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003), 153-168
- Boonstra, O., en A. van der Woude, 'Demographic Transition in the Netherlands. A Statistical Analysis of Regional Differences in the Level and Development of the Birth Rate and of Fertility, 1850-1900', *AAG Bijdragen* xxiv (1984), 1-57
- Bosmans, J., 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 14* (Haarlem 1979), 200-254
- Bourdelaïs, Patrice, *L'âge de la vieillesse: histoire du vieillissement de la population* (Parijs 1997)
- Briels, J., 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987), 331-355
- Buissink, J.D., *De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid* (Delft 1970)
- Cammen, P.J.A. van der, *Het huwelijk* (Heiloo 1935)
- Campbell, Kenneth L., en James W. Wood, 'Fertility in Traditional Societies', in: P. Diggory, M. Potts en S. Teper (red.), *Natural Human Fertility: Social and Biological Determinants* (Londen 1988), 39-69
- Campen, W.J. van, *Het huwelijk. Handboek voor Christelijke echtgenooten* (Amsterdam 18732)
- c.b.s., *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Amsterdam 2001)
- Cliquet, R.L., 'Tweede demografische transitie: feit of fictie?' *Bevolking en gezin* 20 (1991), 1-42

- Coale, A.J., 'The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II', in: S.J. Behrman (red.), *Fertility and family planning. A world view* (Ann Harbor 1969)
- Coale, A.J., en S. Watkins (red.), *The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project* (Princeton 1986)
- Conde-Agudelo, Augustin e.a., 'Birth Spacing and risk of adverse perinatal outcomes', *Journal of the American Medical Association* 295 (2006), 1809-1823
- Corsini, C.A., en P.P. Viazzo, *The decline of infant and child mortality* (Dordrecht 1997)
- Dalen, H.P. van, en K. Henkens, 'Longing for the good life: Understanding emigration from a high-income country', *Population and Development Review* 33 (2007), 37-65
- Devos, Isabelle, 'Te jong om te sterven. De levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000), 55-77
- Eijl, Corrie van, en Leo Lucassen, 'Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 159-184
- Ekamper, P., F. van Poppel, E. Tabeau, 'Leven dankzij 150 jaar sterftedaling', *Demos* 15 (1999)
- Ellison, P.T., *On Fertile Ground. A Natural History of Human Reproduction* (Cambridge/Londen 2001)
- Emmett Holt, L., 'Infant Mortality, Ancient and Modern, An Historical Sketch', *Archives of Pediatrics* 30 (1913), 885-915. Zie: <http://www.neonatology.org/classics/holt.html>
- Engelen, Th.L.M., *Fertilititeit, arbeid, mentaliteit: de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Assen/Maastricht 1987)
- Engelen, Th.L.M., 'A transition prolonged: demographic aspects of the European family', in: D. Kertzer en B. Barbagli (red.), *The history of the European family. III Family life in the twentieth century* (New Haven 2003), 273-307
- Engelen, Th.L.M., 'Metropool van het oosten. De spreiding van bevolking en rijksdiensten', in: Dolly Verhoeven (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006), 379-383
- Engelen, Th.L.M., en J.H.A. Hillebrand, 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 248-289
- Engelen, Th.L.M., en J.H.A. Hillebrand, 'Fertility and nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies* xl (1986), 487-503
- Engelen, Th.L.M., en J.H.A. Hillebrand, 'Fertility and Class. The reproductive behaviour of Dutch labourers married between 1919 and 1933', in: L. Heerma van Voss en F. van Holthoorn (red.), *Working Class and Popular Culture. Papers delivered at the Anglo-Dutch Conference on Labour History*, Leiden 1986 (Amsterdam 1988), 161-172
- Engelen, Th.L.M., J.H.A. Hillebrand en F. van Poppel, *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960* (Den Haag 1989, NIDI-rapport nr. 11)
- Engelen, Th.L.M., en Hsieh Ying-hui, *Two cities, one life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen* (Amsterdam 2007)
- Engelen, Th.L.M., en P. Klep, 'Wonen in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 113-130
- Engelen, Th.L.M., en Jan Kok, 'Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960', *Population-E* 58 (2003), 67-96

- Engelen, Th.L.M., en M.M. Meyer, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862', *A.A.G.-Bijdragen* 22 (1979), 190-220
- Engelen, Th.L.M., en Arthur P. Wolf, *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis* (Amsterdam 2005)
- Erf, R.F. van der, 'Vergrijzing in de EU. Proces onomkeerbaar', *Demos* 19 (oktober 2003), 1-4
- Fabius, D.P.D., *Beschouwingen over het huwelijk, inzonderheid met betrekking tot de persoonlijke verhouding der echtgenooten onderling* (Amsterdam 1884)
- Fokkema, Tineke, 'Tempo vergrijzing verschilt per gemeente', *Demos* 19 (april 2003)
- Gaalen, R. van, en F. van Poppel, 'Leeftijd moeder bij eerste geboorte sinds 1850', *Demos* 23 (2007), 7-8
- Giele, J., *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979)
- Greidanus, S., *De Leer van Malthus een Leugen!* (Baarn 1904)
- Greidanus, S., *De dagen van olim. Herinneringen van een geneesheer* (Amsterdam 1909)
- Hajnal, J., 'European Marriage Patterns in Perspective', in: D.V. Glass en D.E.C. Eversley (red.), *Population in History* (Londen 1965), 101-143
- Hajnal, J., 'Two kinds of pre-industrial household formation system', in: Richard Wall, Jean Robin en Peter Laslett (red.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983), 65-104
- Havard, H., *La Hollande pittoresque. Le coeur du pays. Voyage dans la Hollande méridionale, la Zélande et le Brabant* (Parijs 1878)
- Heek, F. van, *Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (Leiden 1954)
- Heeren, H.J., *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland* (Amsterdam 1985)
- Heide, H. ter, *Binnenlandse migratie in Nederland* (Den Haag 1965)
- Heijden, C.G.W.P. van der, *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930* (Tilburg 1995)
- Hendrickx, F.M.M., 'In order not to fall into poverty': production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (*The Netherlands*), 1800-1900 (Nijmegen 1997)
- Henry, Louis, 'Some Data on Natural Fertility', *Eugenics Quarterly* 8 (1961), 81-91
- Hillebrand, J.H.A., *Van motivatie naar acceptatie. De vruchtbaarheidsdaling in Groningen en Utrecht* (Nijmegen 1991)
- Hoegen, A.W., *Het Huwelijk. Liefde en Voortplanting* (Bilthoven/Antwerpen 1952)
- Hofstee, E.W., 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw', *Akademiedagen* VII (1954), 59-100
- Hofstee, E.W., 'De groei van de Nederlandse bevolking', in: A.N.J. den Hollander (red.), *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962), 13-84
- Hofstee, E.W., 'Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland', in: H. Philipsen, R. Beerling, J. Gevers, e.a. (red.), *Onderzocht en overdacht* (Rotterdam 1972), 43-91
- Hofstee, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie* (Deventer 1978)
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981)
- Hofstee, E.W., 'Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte in hun regionale verscheidenheid in de 19e eeuw', *Bevolking en Gezin* (1983), Supplement: 7-60

- Hoogerhuis, O.W., *Baren op Beveland. Vruchtbaarheid en zuigelingensterfte in Goes en omliggende dorpen gedurende de 19de eeuw* (Wageningen 2003)
- Horlings, Edwin, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 227-248
- Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Maastricht 1991)
- Huisman, Corina, en Leo van Wissen, 'Vergrijzing in de regio', *Demos* 16 (2000)
- Jansen, P.C., 'Demografie in Nederland', *Kleio* 20 (1979), 353-357
- Jansen, P.C., en J.M.M. de Meere, 'Het sterftepatroon in Amsterdam 1774-1930. Een analyse van de doodsoorzaken', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1982), 180-223
- Jonge, J.A., *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968)
- Jonkers, E.J., *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte en de middelen, die tot verbetering daarvan kunnen leiden (meer speciaal in het eerste levensjaar)* (Groningen 1903)
- Kaa, D.J. van de, 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin* 42 (1987), 1-57
- Klaassen-van den Berg Jeths, A., en A. Kraan-Jetten, *Achtergrondstudie vergrijzing. Basisanalyse ten behoeve van scenario's over gezondheid en vergrijzing* (Utrecht 1985)
- Knippenberg, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen* (Amsterdam 1986)
- Knippenberg, H., 'Tussen beleid en conjunctuur: de spreiding van de Nederlandse bevolking in de periode 1955-1987', *Geografisch Tijdschrift* xxii (1988), 193-207
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992)
- Knippenberg, H., 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 131-157
- Knippenberg, H., 'Twee eeuwen werk. De beroepsbevolking in kaart gebracht', in: E. Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003), 5-2
- Knippenberg, H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1992³)
- Knodel, J.E., *The decline of fertility in Germany* (Princeton 1974)
- Knodel, J.E., *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (Cambridge 1988)
- Kok, J., *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland, 1812-1850* (Hilversum 1991)
- Kok, J., 'Nederland in beweging. Aspecten van migratie, 1878-1960', in: Erik Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003), 25-44
- Kok, Jan, en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005)
- Kok, Jan, en Marco H.D. van Leeuwen, 'Genegenheid, gelegenheid en dwang. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk in Nederland en Vlaanderen', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid* (2005), 1-28

- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964)
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914; Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen 1987)
- Leasure, J.W., 'Factors involved in the decline of fertility in Spain, 1900-1950', *Population Studies* 16 (1962), 271
- 'Leden van de Staten-Generaal.' *Nederland onder Juliana. De troonredes* (Bussum 1981)
- Leeuwen, Marco H.D. van, Ineke Maas en Kees Mandemakers, 'Het kiezen van een huwelijks-partner in Nederland, 1840-1940. De rol van de familie', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid* (2005), 63-84
- Lesthaeghe, R.J., *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Princeton 1977)
- Liefbroer, A., 'Kinderwens wordt in de loop van het leven bijgesteld', *Demos* 24 (2008), 4-6
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1992).
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984)
- Lucassen J., en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994)
- Lucassen, L., 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de negentiende eeuw', *Holland* 33 (2001), 190-211
- Mackenbach, J., *Mortality and medical care. Studies of mortality by cause of death in The Netherlands and other European countries* (Rotterdam 1988)
- Mackenbach, J., *De veren van Icarus: over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitities in Nederland* (Utrecht 1992)
- Mackenbach, J., 'Sociaal-economische gezondheidsverschillen', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1994), 1259-1261
- Mackenbach, J., E. Kunst, C.W.N. Looman en E.F. van Beek, 'Regionale sterfteverschillen in Nederland: een overzicht van enkele recente onderzoeken', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 70 (1992), 396-404
- Malthus, Thomas Robert, *An Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society (1798)* (New York 1960)
- Mandemakers, Kees, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context', *Bevolking en Gezin* 33 (2004), 91-114
- McKeown, Th.F., *The modern rise of population* (Londen 1976)
- Memorie van toelichting bij de algemene ouderdomsvoorziening*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1954-1955, 4009-3
- Methorst, H.W., 'Eenige cijfers betreffende de sterfte van kinderen beneden het jaar in Nederland', *Economist* (1909), 665-684
- Methorst, H.W., *De betekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland* (Kleine geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 109) (Amsterdam 1914)
- Methorst, H.W., en M.J. Sirks, *Het bevolkingsvraagstuk* (Amsterdam 1948)
- Meuvret, J.-M., 'Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime', *Population* 2-4 (1946), 643-650
- Moor, Tine de, en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006)

- Nicolaas, J.M.M., en A.H. Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkingssamenstelling', in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007), 19-50
Nota inzake de Ruimtelijke Ordening in Nederland (Den Haag 1965)
- Omran, A.R., 'The epidemiologic transition. A theory of the epidemiology of population change', *The Millbank Memorial Fund Quarterly* 49 (1971)
- Omran, A.R., 'The epidemiologic transition theory: a preliminary update', *Journal of Tropical Pediatrics* 29 (1983), 305-316
- Oomens, C.A., *De loop der bevolking van Nederland in negentiende eeuw. Supplement emigratie in de negentiende eeuw* (Den Haag 1989)
- Oomens, C.A., en G.P. den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990', *CBS Supplement Sociaal-Economische Maandstatistiek* (1994), 4-42
- Overvoorde, J.C., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De rechterlijke indeling na 1795* (Den Haag 1915)
- Paping, R., 'Gezinnen en cohorten: arbeidsstrategieën in een marktgerichte agrarische economie: de Groningse kleigebieden 1830-1920', in: J. Kok e.a. (red.), *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/Wageningen 1999)
- Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen 1991)
- Pinelli, Antonella, en Paola Mancini, 'Gender Mortality Differences from Birth to Puberty in Italy, 1887-1940', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997), 73-93
- Pollet, Catherine, 'Childhood Mortality in High-Risk Groups: Some Methodological Reflections Based on French Experience', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997), 213-225
- Poppel, F.W.A. van, 'Reversal of declining mortality – the case of The Netherlands in the period 1950-80', *Maandbericht Gezondheid (CBS)* (november 1985), 5-19
- Poppel, F. van, 'Regionale sterfteverschillen in Nederland 1850-1930: continuïteit en verandering', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18 (1991), 34-72
- Poppel, F. van, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Wageningen 1992)
- Poppel, F.W.A. van, *De 'Statistieke ontleding van de dooden': een spraakzame bron?* (Nijmegen 1999)
- Poppel, F. van, en E. Beekink, 'De 'gezondheid' van Nederland', in: E. Beekink e.a., *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003), 71-94
- Poppel, F. van, I. Deerenberg, J. Wolleswinkel-van den Bosch en P. Ekamper, 'Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon', *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal 2005, 13-25
- Poppel, Frans van, en Peter Ekamper, 'De Goudse horizon verruimd. Veranderingen in de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid* (2005), 181-212
- Poppel, F. van, en K. Mandemakers, 'Differential Infant and Childhood Mortality in the Netherlands, 1812-1912: First Results of the Historical Sample of the Population of the Nether-

- lands', in: Alain Bideau, Bertrand Desjardins en Héctor Pérez-Brignoli (red.), *Infant and child mortality in the past* (Oxford/New York 1997), 276-300
- Poppel, Frans van, Jona Schellekens en Aart C. Liefbroer, 'Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855-1912', *Population Studies* 56 (2002), 277-289
- Poppel, F. van, M. Jonker en K. Mandemakers, 'Differential infant and child mortality in three Dutch regions, 1812-1909', *Economic History Review* LVIII (2005), 272-309
- Praag, Ph. van, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1918-1940)* (Deventer 1976)
- Preston, S.H., 'The changing relation between mortality and level of economic development', *Population Studies* 29 (1975), 231-248
- Preston, S.H., en M.R. Haines, *Fatal years. Child mortality in late nineteenth-century America* (Princeton 1991)
- Reher, David S., Vincente Perez-Moreda en Joseph Bernabeu-Mestre, 'Assessing Change in Historical Contexts: Childhood Mortality Patterns in Spain during the Demographic Transition', in: Carlo A. Corsini en Pier Paolo Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997), 35-56
- Riel, B. van, 'Vergrijzing en de AOW: het perspectief van de jaren vijftig', *Economisch-statistische berichten* 87 (2002), 620-623
- Rietstap, R.J.F., *Gids voor het huwelijk* (Rotterdam 1854)
- Righart, Hans, *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuijing onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986)
- Rossen, M., *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland: een comparatief onderzoek in Tilburg en Enschede (1900-1925)* (Tilburg 1988)
- Rutten, W.J., 'De vreselijkste aller harpijen': pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie (Wageningen 1997)
- Schaepman, A.C.M., *Het burgerlijk huwelijk der Rooms-Katholieken in Nederland* (Utrecht 1900)
- Shorter, Edward, *The making of the modern family* (New York 1975)
- Smet, A. De, *Het Christelijk huwelijk* (Brugge 1918)
- Smits, J.P., 'Economische ontwikkeling, 1800-1995', in: R. van der Bie en P. Dehing (red.), *Nationaal gored. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca) 1800-1999* (Voorburg/Heerlen en Amsterdam 1999), 15-33
- Smolenaars, Ellie, *65 jaar als uiterste houdbaarheidsdatum* (Dordrecht 2005)
- Stall, S., *Wat een jonge man behoort te weten* (Baarn 1901)
- Stekelenburg, H. van, *De Grote Trek. Emigratie vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1947-1963* (Tilburg 2000)
- Sterfie-atlas van Nederland, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* (Amsterdam 1866)
- Stokvis, P.R.D., 'Nederland en de internationale migratie, 1815-1960', in: F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815: wording en samenhang* (Assen 1985), 71-92
- Stokvis, Pieter R.D., 'Vrijen en trouwen in burgerlijk Nederland van de Franse Tijd tot het Interbellum', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid* (2005), 29-50
- Stokvis, Pieter R.D., 'Vrijen en trouwen sinds het Interbellum', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid* (2005), 51-62

- Sweemer, Cecile De, 'The influence of child spacing on child survival', *Population Studies* 38 (1984), 47-72
- Szreter, S., 'The importance of social intervention in Britain's mortality decline c. 1850-1914', *Journal of Social Medicine* 1 (1988), 1-37
- Terlouw, F., 'De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971), 263-308
- Tilburg, Marja van, 'De partnerkeuze in de vorming van jongvolwassenen', in: Jan Kok en Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005), 231-251
- Vallin, J., 'Mortality in Europe from 1720 to 1914. Long-Term Trends and Changes in Patterns by Age and Sex', in: Schofield e.a., *The Decline of Mortality in Europe*, 38-67
- Vandenbroeke, C., F. van Poppel en A.M. van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981), 452-491
- Vooyo, A.C. De, 'De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* LXVIII (1951), 3, 233-271
- Vries, Bert de, 'Ouderen zorgen zelf voor betaalbaarheid aow', in: Dolf van den Brink en Frank Heemskerck (red.), *Vergrijzing leeft. Kansen en keuzen in een verouderende samenleving* (Den Haag 2006), 45-60
- Vries, J. de, *European urbanization 1500-1800* (Londen 1984)
- Vries, J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)
- Westhoff, Hanneke, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw: de ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986)
- Wijnen, J.H., *Het Christelijk huwelijk en de staat* (Rotterdam 1890)
- Willekens, F., 'The life course: models and analysis', in: L. van Wissen en P.A. Dykstra (red.), *Population Issues: An Interdisciplinary focus* (New York 1999), 23-51
- Wilson, Ch., en R. Lesthaeghe, 'Modes of Production, Secularisation, and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930', in: Coale en Watkins, *The decline of fertility in Europe*, 261-293
- Wolleswinkel-van den Bosch, J.H., C.W.N. Looman, F.W.A. van Poppel en J.H. Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends in The Netherlands, 1875-1992: A Formal Analysis of the Epidemiologic Transition', *International Journal of Epidemiology* 26 (1997), 772-781
- Wolleswinkel-van den Bosch, J.H., F.W.A. van Poppel, E.W.A. Tabeau en J.H. Mackenbach, 'Mortality decline in The Netherlands in the period 1850-1992: a turning point analysis', *Social Science & Medicine* 47 (1998), 429-443
- Wolleswinkel-van den Bosch, J.H., F.W.A. van Poppel, C.W.N. Looman en J.P. Mackenbach, 'Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in The Netherlands in the late nineteenth century', *International Journal of Epidemiology* 29 (2000), 1031-1040
- Wolleswinkel-van den Bosch, J.H., F.W.A. van Poppel, C.W.N. Looman, J.P. Mackenbach, 'The role of cultural and economic determinants in mortality decline in the Netherlands, 1875/1879-1920/1924: a regional analysis', *Social Science & Medicine* 53 (2001), 1439-1453
- Wood, J.W., *Dynamics of human reproduction. Biology, Biometry, Demography* (New York 1994)
- Woods, R.I., P.A. Watterson en J.H. Woodward, 'The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales, 1861-1921', *Population Studies* 42 (1988), 343-366 en 43 (1989), 113-132

- Woude, A.M. van der, 'De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *A.A.G. Bijdragen* 24 (1970), 202-241
- Wrigley, E.A., 'Fertility strategy for the individual and the group', in: Charles Tilly (red.), *Historical studies of changing fertility* (Princeton 1978), 135-154
- Wrigley, E.A., en R.S. Schofield, *The population history of England, 1541-1871: A Reconstruction* (Cambridge, Mass. 1981)
- WRR, *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid* (Den Haag 1993)
- Yntema, L., 'Vergrijzing en vergroeiing; het in de a.o.w.-premie doorwerkend bevolkingsprobleem', *Sociaal maandblad arbeid* (18), 1963, 496
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985)
- Zon, H. van, 'De onderkant van de woonplaats. Milieuhygiënische aspecten van de woonomgeving', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17de-20ste eeuw* (Amsterdam 1987), 55-66

Lijst van tabellen

- Tabel 1.1 De bevolkingsontwikkeling in Nederland, België en Duitsland, 1850-2000 13
- Tabel 1.2 De relatieve bevolkingsontwikkeling in de Nederlandse provincies (1815-1899-2000) 15
- Tabel 1.3 Grootste Nederlandse gemeenten, negentiende en twintigste eeuw 17
- Tabel 1.4 Het aantal mannen per honderd vrouwen 21
- Tabel 1.5 De Nederlandse beroepsbevolking naar sectoren 23
- Tabel 1.6 De Nederlandse beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking, 1849-2000 24
- Tabel 2.1 Het percentage ooit-gehuwden in diverse leeftijdsgroepen in Nederland 35
- Tabel 3.1 De ontwikkeling van I_g en I_m in Nederland en de omliggende landen 65
- Tabel 3.2 De ontwikkeling van I_g in de Nederlandse provincies, 1869-1960 67
- Tabel 3.3 Het gemiddelde aantal levend geboren kinderen per niet-steriel huwelijk per provincie, Nederland 78
- Tabel 3.4 Het aantal steriele huwelijken als percentage van het totale aantal huwelijken per provincie en per cohort in Nederland 79
- Tabel 3.5 Het aantal levend geboren kinderen per geloof en per cohort in Nederland 80
- Tabel 3.6 De steriele huwelijken als percentage van het totale aantal huwelijken per geloof en per cohort in Nederland 81
- Tabel 3.7 Het aantal levend geboren kinderen per beroepsgroep en per cohort in Nederland 82
- Tabel 3.8 Steriele huwelijken als percentage van het totale aantal huwelijken per beroepsgroep en per cohort in Nederland 82
- Tabel 3.9 Levend geboren kinderen per beroepsklasse binnen elk geloof onder bestaande Nederlandse echtparen in 1960 83
- Tabel 3.10 Het aantal levend geboren kinderen per geloof en beroepsklasse in Nederland 85
- Tabel 3.11 De huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de Nederlandse provincies, 1956-2000 87

Lijst van tabellen

- Tabel 5.1 Tien gemeenten met het hoogste positieve migratiesaldo in Nederland, 1881-2005 140, 141, 142
- Tabel 6.1 Percentage werkenden in de categorieën 'jong' en 'oud' 159
- Tabel 6.2 Grijs en groene druk per provincie, 1900-2000 164
- Tabel 7.1 Gemiddelde gezinsgrootte in Nederlandse provincies, 1869-2000 177
- Tabel 7.2 Percentage eenpersoonshuishoudens van het totale aantal huishoudens in Nederlandse provincies, 1869-2000 177

Lijst van grafieken

- Grafiek 1.1 De bevolkingsontwikkeling in Nederland, 1815-2000 12
- Grafiek 1.2 De bevolkingsontwikkeling in Nederlandse provincies, 1815-2000 14
- Grafiek 1.3 Inwoners per vierkante kilometer in Nederland en provincies, 1849-2000 16
- Grafiek 1.4 Aantal gemeenten per gemeenteklasse als percentage van het totale aantal gemeenten 18
- Grafiek 1.5 De ontwikkeling van het procentuele aandeel van godsdienstige denominaties in Nederland 26
- Grafiek 2.1 Het huwelijkscijfer in Nederland, 1800-2000 31
- Grafiek 2.2 Het huwelijkscijfer van de Nederlandse provincies, 1851-2005 32
- Grafiek 2.3 De gemiddelde huwelijksleeftijd van Nederlandse mannen en vrouwen, 1900-2005 36
- Grafiek 2.4 Echtscheiding in Nederland, 1900-2000 52
- Grafiek 3.1 Het geboortecijfer van Nederland, 1812-2006 58
- Grafiek 3.2 Het geboortecijfer van de Nederlandse provincies, 1812-1880 61
- Grafiek 3.3 De ontwikkeling van huwelijksvruchtbaarheid (I_g) en nuptialiteit (I_m) in Nederland, 1859-1960 64
- Grafiek 3.4 De geboortecijfers van de Nederlandse provincies, 1880-1965 66
- Grafiek 3.5 Leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind in Nederland, 1950-2006 91
- Grafiek 4.1 Het sterftepromillage in Nederland, 1800-2000 (in vijfjaarlijkse perioden) 98
- Grafiek 4.2 Levensverwachting in Nederland, 1860-2005 104
- Grafiek 4.3 Levensverwachting in Nederland na het bereiken van de zestigjarige leeftijd 106
- Grafiek 4.4 Sterftcijfers Nederlandse provincies, 1806-2000 112
- Grafiek 4.5 Sterftcijfers Nederlandse provincies, 1806-2000 (Nederland = 0) 113
- Grafiek 4.6 De ontwikkeling van de Nederlandse zuigelingensterfte, 1840-1899 115
- Grafiek 4.7 De ontwikkeling van de Nederlandse zuigelingensterfte per provincie, 1840-1899 (relatieve cijfers; Nederland = 100) 117

Lijst van grafieken

- Grafiek 5.1 Migratiesaldo Nederland, 1851-2001 127
- Grafiek 5.2 Verdeling van in het buitenland geborenen over de Nederlandse provincies 132
- Grafiek 5.3 In het buitenland geboren inwoners en inwoners met een niet-Nederlandse nationaliteit 133
- Grafiek 5.4 Migratiesaldo Nederlandse provincies, 1851-2000 137
- Grafiek 6.1 Bevolkingspiramides Nederland, 1849-2000 148, 149
- Grafiek 6.2 Levensverwachting en totaal vruchtbaarheidscijfer in Nederland, 1900-2000 151
- Grafiek 6.3 Leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking, 1850-2000 152
- Grafiek 6.4 Groene en grijze druk in Nederland, 1850-2000 158
- Grafiek 6.5 Provinciale afwijkingen in de bijdrage van diverse leeftijdsgroepen ten opzichte van het landelijk gemiddelde (= 100) 163
- Grafiek 7.1 Gemiddelde gezinsgrootte in Nederland, 1859-2000 174
- Grafiek 7.2 Percentage eenpersoonshuishoudens van het totale aantal huishoudens in Nederland, 1859-2000 176

Lijst van kaarten

- Kaart 3.1 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1879 68
- Kaart 3.2 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1900 69
- Kaart 3.3 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1930 70
- Kaart 3.4 De geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten in 1960 71
- Kaart 3.5 De gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid van economisch-geografische gebieden in Nederland, 1959-1961 88
- Kaart 3.6 De gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid van economisch-geografische gebieden in Nederland, 1979-1980 89
- Kaart 4.1 Sterftcijfer per gemeente, 1840-1849 108
- Kaart 4.2 Sterftcijfer per gemeente, 1880-1889 109
- Kaart 4.3 Sterftcijfer per gemeente, 1930-1939 110
- Kaart 4.4 Sterftcijfer per gemeente, 1997-2000 111

Register

- aardappelcrisis 30
aardappelziekte 58
Achterhoek 112
actieve bevolking 150, 152, 154, 156-162
Afganen 143
afhankelijke bevolking, *zie:* niet-actieve bevolking
Afrikanen 143
Afscheiding 25
Alkmaar 139
alloctonen 123, 125, 131, 134, 135
Almere 17, 19, 142, 143
Amstelveen 141
Amsterdam 11, 17, 139, 140, 142, 143
antibiotica 100, 102, 103, 120, 121, 161
anticonceptie 49, 67, 90, 92, 157
Antillianen 144
AOW 156, 161
Apeldoorn 17, 19, 139-141
arbeiders 37, 44, 47, 55, 62, 67, 77, 81-83, 85
arbeidsenquête 23
arbeidskrachten 129, 139, 169, 172
arbeidsmarkt 23, 24, 62, 67, 124, 129, 130, 138, 144, 155, 159, 161, 166, 171, 172
Argentinië 126
armoede 33, 45, 86, 144, 168
Arnhem 17, 77, 139
artsen 99-101
asielzoekers 126, 131, 134
Assen 139
asymmetrische tolerantie 72
Australië 128, 135, 144
autoctonen 123, 134
Barendrecht 142
bedrijfschoufden 77, 81-83, 85
bedrijfstelling 22
Belgen 124, 128, 129, 134, 143, 144
België 12, 13, 30, 61, 65, 76, 106, 125-129, 135, 144
beroepen, *zie:* beroepsklasse
beroepsbevolking 21-24, 125, 169
beroepsgroep, *zie:* beroepsklasse
beroepsklasse 77, 81-85, 101, 129
beroepstelling 22-23, 159
bevolking 11-27
bevolkingsdruk 15-20, 44
bevolkingsgroei 12-15, 122, 128, 154, 155
bevolkingspiramide 148-150, 153, 155
bevolkingsprognose 179
bevolkingsregister 125
bevruchting 45, 46, 73
Bloemendaal 141
boeren 127, 129
borstvoeding 59, 60, 62, 63, 114-119, 122, 168, 169
Breda 17, 19, 47
'breuklijn Rome-Reformatie' 70, 72
bronchitis 102
buikvliesontsteking 102
buitenechtelijke geboorten, *zie:* onwettige geboorten
burgerlijke stand 9, 34, 46, 63
Bussum 140
Canada 128, 135
Capelle a/d IJssel 141, 143
China 60
cholera 99, 101

- Coale, Ansley 65, 72
crises de subsistance, zie: sterftecrises
- Delft 17
 demografische transitie 49, 87, 93
 Den Bosch 17
 Den Haag 11, 17, 139-143
 denominaties 25, 26, 34, 37, 42, 46, 48, 55, 57,
 59, 80, 84
dependency ratio, zie: totale druk
 Deventer 142
 dialect 76
 diarreeziekten III
 dienstboden 22, 34, 47, 124, 169, 170
 dienstensector 22, 23, 26
 difterie 102
 dokters, zie: artsen
 Doleantie 25
 dominee 39, 46
 doodsoorzaken 95, 97, 101-103, 108, 115, 117
 Dordrecht 17
 Drenthe 14-16, 32, 61, 66, 67, 72, 77-79, 87,
 112-114, 116, 117, 121, 132, 133, 136-138, 162-
 164, 175-177
 drinken 121
 Duitsers 129, 134, 143, 144
 Duitsland 12, 13, 65, 114, 125, 127-129, 135, 144
 Duiven 142
- echtparen 57, 58, 74-84, 171
 echtscheiding 36, 50-56, 86, 171
 Ede 141
 eenoudergezin 86
 eenpersoonshuishouden 86, 175-177
 Eerste Wereldoorlog 30, 58, 100, 124, 128, 143
 Eindhoven 17, 19, 77, 140, 141, 144
 emigranten 128, 129, 133, 135, 145
 emigratie 126-130, 135, 136, 138, 144, 155
 employés 77, 81-83, 85
 encycliciek 119
 Enschede 17, 19, 140, 142, 144
 enteritis III
 epidemie 86, 99, 121
 epidemiologische transitie 96, 97, 100-103, 120
 European Fertility Project 64, 72
- familie 43, 49, 168, 173
 fecunditeit 59, 62, 63, 91
 'feitelijke' bevolking 125
 feminisme 24, 172
- Flevoland 14, 121
 forensisme 138, 143
 Frankrijk 114, 126
 Friesland 14-16, 32, 61, 66, 67, 69, 71, 72, 78,
 79, 87, 107, 112, 113, 116-118, 127, 129, 132, 133,
 136-138, 162-165, 175, 177
- gastarbeiders 126, 129-131, 134, 144, 165
 geboortebeperving 8, 33, 34, 37, 44-46, 54, 57,
 59, 60, 62-64, 67, 73-75, 79, 80, 84, 90, 92,
 154, 171
 geboortecijfer 26, 49, 57-62, 65-72, 96, 150, 153-
 155
 geboortecohort 169, 172, 173
 geboortegolf 24, 58, 90, 150, 151, 153, 155, 157,
 158, 165, 166
 geboorte-interval 60, 119
 geboorteoverschot 20, 96, 135, 153
 gedwongen huwelijken 46-48, 55
 Gelderland 14-16, 32, 61, 66, 67, 72, 78, 79,
 87, 105, 112, 113, 116, 117, 132, 133, 136-138,
 163, 164, 175, 177
 gemeenten 17-19, 68-72, 74, 75, 77, 140-143
 geneeskunde 119
 generatie 29, 36, 49, 59, 90, 156, 173, 174
 gereformeerden 25, 26, 46, 74, 80, 81, 83, 84,
 88, 89
 geslacht 7, 21, 27, 29, 95, 104, 106, 107
 gezin 51, 85, 167-178
 gezinsgrootte 59, 75, 174-178
 gezinshereniging 130, 131, 134, 144
 gezinsreconstructie 9
 gezinsvorming 30, 59, 86, 132, 144, 173
 gezondheid 95, 99, 118, 121
 gezondheidszorg 97, 99, 100, 106, 119, 121
 godsdienst, zie: religie
 Gooi, Het 77
 Gouda 143
 grijze druk 152, 157-166
 groene druk 157-166
 Groningen (provincie) 14-16, 32, 33, 61, 66, 67,
 69, 71, 72, 76, 78, 79, 87, 107, 112, 113, 116,
 117, 121, 127, 129, 132, 133, 136-138, 162-164,
 175, 177
 Groningen (stad) 17, 77, 139-141
 'Groninger ziekte' 61
- Haarlem 17, 140, 141
 Haarlemmermeer 142
 Hajnal, John 34

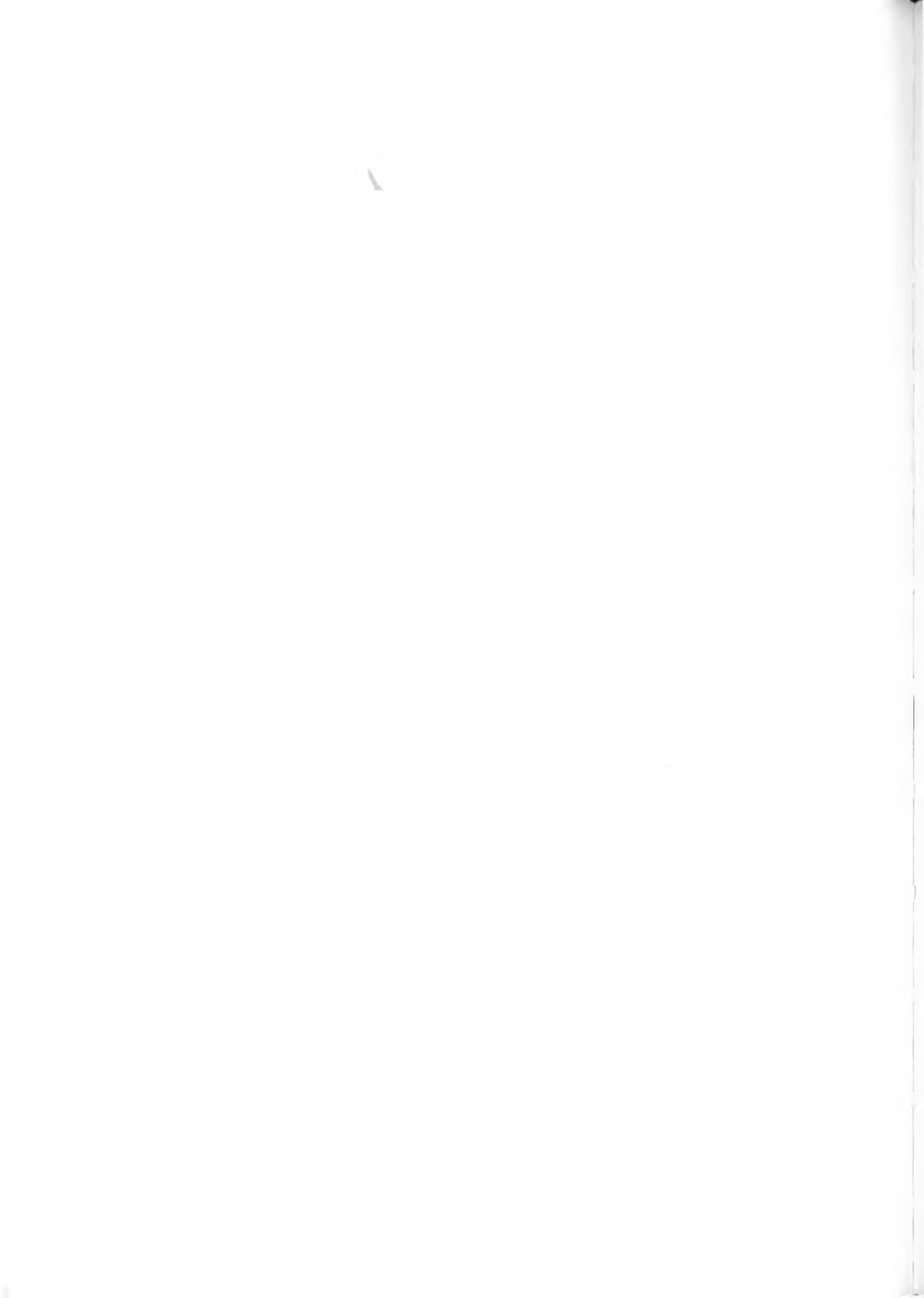
Register

- hart- en vaatziekten 97, 103
Heemskerk 141
Heemstede 141
Heerlen 139
Henry, Louis 59
hersenvliesontsteking 102
Hillegersberg 141
Hilversum 17, 140-142
Hofstee, E.W. 9, 31, 44, 62, 67, 68, 72-74, 81, 83, 87, 98, 99, 107-112, 115-118, 122, 135, 136
Hongaren 131, 143
Hongarije 125
Houten 142
huishouden 34, 67, 86, 173-178
huwelijk 7, 8, 23, 29-57, 86, 90, 92, 95, 123, 124, 167, 170, 171, 175
huwelijksbeperking, *zie*: huwelijksrestrictie
huwelijkscijfer 30-36, 46, 48, 49, 54
huwelijkscohort 77-84
huwelijksleeftijd 29, 33-41, 44, 48, 49, 53, 54, 62, 76, 77, 84, 86, 171, 173
huwelijkspatroon 33-49, 54, 67
huwelijksrestrictie 33-35, 37, 44-46, 49, 54, 62-64, 86
huwelijksvruchtbaarheid 57-93, 118, 119, 164
huwelijksvruchtbaarheidscijfer (TFR) 87-89
hygiëne 97, 99, 100-102, 112, 115, 118-120
- immigranten 123, 125, 129
immigratie 124, 126, 131, 134-136, 165
industrialisatie 7, 22, 23, 43, 67, 74, 91, 95, 97, 99, 114, 129, 173, 174
industrie 13, 23, 62, 63, 88, 117, 124-129, 144, 167, 169, 172
industriële revolutie 22, 23
infectieziekten 96, 101-103, 120, 121
inkomen 44, 55, 67, 76, 77, 81, 126, 136, 144, 161, 172
integratie 131, 132
Irakezen 143
Italianen 130, 134, 144
Italië 106, 125
- Joegoslaven 143
Joegoslavië 131
Jutphaas 141
- kanker 97, 102, 103
katholieken 25, 26, 43, 46, 47, 53, 55, 59, 73, 75, 80, 81, 83, 84, 88, 89, 100, 101, 119, 122
- kerngezin 85, 173, 174
kinderarbeid 74, 169
kindersterfte 75, 92, 96, 101, 104, 109, 118, 119, 164
kindertal 8, 45, 49, 50, 57-60, 74-87, 90, 92, 119, 150, 153, 168, 171-173, 176
kinderverlamming 101
kinderziekten 103
kinkhoest 102
klokmodel 20
kraamvrouwenkoorts 102
- landarbeiders 77, 81-83, 85, 127, 129
landbouw 23, 26, 38, 96, 126, 127
landbouwcrisis 30, 66, 126, 136, 142, 144
landbouwers 62, 77, 81-83, 85
leefstijl 103, 121
leeftijdsopbouw 20, 21, 24, 30, 64, 66, 67, 147-166
Leeuwarden 17
Leidschendam 141
Lelystad 139, 142
levensloop 27, 119, 161, 167-178
levensstandaard 73, 97, 170, 173, 179
levensverwachting 20, 86, 103-106, 120, 150, 151, 161, 172, 174
Limburg 11, 13-16, 32, 33, 45, 46, 54, 61, 65-67, 72, 75, 76, 78, 79, 87, 112-114, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 132, 133, 136-138, 162-164, 175-177
longontsteking 102
Lugang 60
- Maaskant 112
Maassluis 141
Maastricht 17, 23, 88
malaria 102, 108
Malthus, Thomas 29, 33, 38, 45, 49, 57, 73
mannen 20, 21, 24, 34-37, 98, 100, 103-107, 120, 121, 148-150, 161, 170-172
Marokkanen 130, 134, 135, 144
Marokko 131
mazelen 102, 103
McKeown, Thomas 97
meergeneratiehuishoudens 173, 174
Meijerij 112
mentaliteit 74, 76, 84
migranten 123-145
migratie 13, 20, 23, 29, 121, 123-145, 155, 157, 165, 173, 179
migratiesaldo 124, 126, 127, 132, 135-143

- migratiestroom 13, 123, 124, 126, 135
 mijnen 125, 139
 Mijnstreken 88, 112
 miltvuur 101
moral restraint 45, 49
 mortaliteit, *zie*: sterfte
 moslims 26
- nationaliteit 123, 125, 134
 natuurlijke vruchtbaarheid 59-61
 Nederlands-hervormden 25, 26, 59, 80, 81, 83
 neomalthusianisme 45, 73, 92, 93
 niet-actieve bevolking 150, 156-161
 niet-infectieziekten 101
 niet-steriele huwelijken 77, 78, 80
 Nieuwegein 143
 Nieuwer-Amstel 140, 141
 Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) 154
 Nieuw-Zeeland 128, 135
 Nijmegen 17, 46, 48, 60, 63, 139-142
 nijverheid 23, 136
 Noodwet Ouderdomsvoorziening 161
 Noord-Amerika 64
 Noord-Brabant 13-16, 32, 33, 45, 46, 54, 61, 66,
 67, 72, 78, 79, 87, 105, 112-114, 121, 122, 132,
 133, 136-139, 162-165, 175, 177
 Noord-Holland 13-16, 30, 32, 33, 61, 62, 66,
 67, 69, 71, 72, 78, 79, 87, 107, 110, 112-114,
 116, 117, 129, 132, 133, 136-138, 162-164, 175-177
 nuptialiteit 30, 33, 64, 65, 70, 71
- onderwijs 82, 91, 92, 131, 152, 170, 171, 173
 ongehuwd samenwonen 30, 50-51, 56, 59, 86
 ongehuwden 34, 35, 44, 46, 62, 86
 onwettige geboorten 46, 55, 57, 72, 86
 ooit-gehuwden 34-36
 Oostenrijk 125
 opleidingsniveau 43, 50, 55, 91, 170
 overbevolking 33, 38, 55, 73, 128, 129, 154, 155,
 157, 165
 Overijssel 14-16, 32, 61, 66, 67, 72, 78, 79, 87,
 112, 113, 116, 117, 121, 132, 137-139, 162-164,
 175, 177
- paarvorming 7, 29, 30
 Papendrecht 141
 partnerkeuze 40-44, 55
 pastoor 176
 Peel 112
 pensioenen 155, 159-161, 172
- pensioengerechtigde leeftijd 154, 155, 160, 161,
 166
 pensionering 7, 160, 161, 166, 167
 'permanente demografische overdruk' 136
 piramidemodel 20
 platteland 42, 46-48, 118, 136, 138, 142, 144
 pleuritis 102
 pokken 96, 99, 101, 103
positive check 34
preventive check 33
 priester 39, 45-47
 proletariërs 47
 protestanten 25, 47, 53, 55, 80
 provincies, *zie*: regionale verschillen
prudential restraint 33
 Purmerend 142
- Randstad 15, 17, 54, 133, 139, 143
 regionale verschillen in aantal eenpersoonshuis-
 houdens 175-177
 regionale verschillen in bevolkingsgroei 13-15
 regionale verschillen in geboortecijfer 61-79
 regionale verschillen in gezinsgrootte 175-177
 regionale verschillen in grijze druk 162-165
 regionale verschillen in groene druk 162-165
 regionale verschillen in huwelijksvruchtbaar-
 heid 87-89
 regionale verschillen in migratie 135-143
 regionale verschillen in sterftecijfer 107-114
 regionale verschillen in trouwedrag 44-46
 religie 25, 26, 29, 45, 46, 51, 72-75, 80-85, 118,
 119, 122, 168
 reumatische koorts 102
 Rijswijk (ZH) 141
 riolering 97, 100, 118
 roken 121
 roodvonk 103
 Rotterdam 11, 17, 140, 142, 143
 Ruhrgebied 126, 127
 Rusland 126
- scheurbuik 102
 Schoten 140, 141
 secularisering 7, 53, 75, 85, 92, 97, 100, 101
 seizoensarbeid 23, 126, 127
 sekseratio 13, 20, 21, 30, 97, 121
 seksualiteit 43, 45, 47, 55, 57, 59, 86, 92, 168
 Sint Petersburg 34
 sociale klasse 44, 47, 48, 118, 121, 122, 168, 169,
 173

Register

- sociale wetgeving 121, 169
Spanjaarden 130, 134, 144
Spanje 114
Spijkenisse 141
steden 11, 13, 17, 20, 96, 97, 114, 118, 124, 127,
136, 138, 139, 142-144
sterfte 19, 20, 23, 26, 95-122, 150, 153, 173
sterftecijfer 37, 49, 61, 95-122
sterftecrises 96
sterftedaling 8, 95, 97, 99-103, 122, 154
sterfteoverschot 96
steriele huwelijken 78, 79, 81, 82
suburbanisatie 138
Surinamers 131, 134, 144
- Taiwan 60
textielindustrie 13, 125
Tilburg 17, 19, 141, 142, 144
totale druk 157-159, 164-166
transport 42, 136
trekarbeiders 126, 130
Triëst 34
Tsjechen 131, 143
tuberculose 96, 100, 102
Turken 130, 134, 135, 144
Turkije 131
Tweede Wereldoorlog 19, 31, 32, 54, 58, 84, 85,
90, 100, 102, 105, 127, 128, 136, 142, 158, 160,
165, 171
Twente 13, 47, 125, 139
tyfus 61, 96, 102
- urbanisatie 15-20, 95, 101, 107, 110, 114, 118, 122
Utrecht (provincie) 11, 14-16, 32, 61, 62, 66,
67, 71, 76, 78, 79, 87, 107, 112, 113, 116-118,
132, 136-138, 163-165, 175-177
Utrecht (stad) 17, 140, 142, 143
- Velsen 140
Veluwe 112
Verenigde Staten 126-128, 135, 144
vergrijzing 8, 20, 92, 106, 147-166
verstedelijking, *zie*: urbanisatie
vertrekoverschot 126, 136, 138
vervangingsniveau 26, 49, 90, 92, 156
verzuiling 25, 80, 84, 85, 93
vestigingsoverschot 128, 138
vluchtelingen 124, 128, 131, 132, 136, 138, 143
voeding 8, 100-102, 107, 115, 117
voedselcrises 96, 98
- volkstelling 9, 11, 12, 20, 24, 34-36, 51, 66, 74,
76, 77, 80, 125, 133-135, 147, 150, 151, 153, 164,
171, 175, 176
voortplanting 7, 72, 75, 92, 168
voortplantingspatroon 37, 62, 67, 75
vreemdelingen 123, 125, 127, 129-131, 133, 134,
143
vrije beroepen 77, 81-83, 85
vrije tijd 171, 178
vrouwen 20, 21, 23-24, 34-37, 39, 41, 43, 44,
47, 48, 51, 53, 85, 86, 90-92, 98, 100, 103-107,
120-122, 148-150, 153, 161, 168-173
vrouwenarbeid 23, 74, 114
vruchtbaarheid 8, 19, 20, 26, 45, 57-93, 96, 144,
150, 151, 154, 162, 164, 165, 173, 179
vruchtbaarheidscijfer 61, 151, 164
vruchtbaarheidssdaling 58, 59, 61, 63-84, 88, 90,
92, 150, 155, 165
VUT 172
- Watergraafsmeer 140
waterleiding 110
welvaart 22, 97, 99-101, 123, 138, 156, 173, 178
'werkelijke' bevolking 125
werkgelegenheid 21, 24, 129, 144, 156, 169
werkloosheid 31, 128, 129, 131, 138, 139, 144,
154, 156, 172
West-Europees huwelijkspatroon 33-38, 40,
44, 45, 48, 50, 55, 62, 63
winkeliers 22
- Zaanstad 17, 19
Zeeland 14-16, 32, 33, 61, 66, 67, 69, 71, 78,
79, 87, 105, 107, 110, 112-114, 116-118, 121, 122,
127, 129, 132, 136-138, 162-165, 175, 177
Zeevolde 142
Zeist 141
ziekten 95-122, 169
Zoetermeer 142, 143
zogen, *zie*: borstvoeding
Zuid-Afrika 128, 135
Zuid-Holland 13-16, 32, 33, 61, 66, 67, 69, 71,
72, 78, 79, 87, 105, 107, 110, 112-114, 116, 117,
129, 132, 133, 136-138, 163, 164, 175-177
zuigelingensterfte 20, 37, 62, 75, 100, 101, 104,
105, 109, 114-120, 122, 150, 155, 161, 164, 168,
169, 175
zwangerschap 47, 48, 55, 63, 90, 92, 158, 168
Zwolle 17, 139

IN 1800 TELDE NEDERLAND twee miljoen inwoners. Zij werkten in traditionele beroepen en vonden de zin van hun bestaan in de godsdienst. Tegenwoordig is het dringen met zestien miljoen Nederlanders op nagenoeg dezelfde oppervlakte. Iedereen draait mee in de moderne economie en de ontkerkelijking lijkt een onstuitbaar proces.

Voor individuele Nederlanders is het leven onherkenbaar veranderd. De inwoners van dit land geven nu zelf vorm aan hun leven. Nederlanders trouwen wanneer ze willen, met wie ze willen of kiezen voor 'ongehuwd samenwonen'. Ze bepalen zelf hoeveel kinderen ze willen voortbrengen en hoe ze die opvoeden. De kans om gezond oud te worden is enorm toegenomen.

Achter de demografische gegevens gaan processen schuil van emancipatie, migratie en vergrijzing. In de afgelopen tweehonderd jaar hebben vrouwen gelijke rechten en meer zelfstandigheid verworven. Meer en meer mensen van buitenlandse afkomst zijn van de bevolking deel uit gaan maken. De eerste tekenen van vergrijzing deden zich voor in 1900, aanvankelijk onopgemerkt, maar intussen verklaard tot een van de grote uitdagingen voor de nabije toekomst.

Al deze ontwikkelingen worden in *Van 2 naar 16 miljoen mensen* beschreven. Tabellen en grafieken ondersteunen de tekst en Theo Engelen voorziet de cijfers van helder commentaar. Bovendien legt hij verbanden met belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland. Dit boek maakt de nieuwste demografische inzichten tot begaanbaar terrein voor iedereen die er baat bij heeft: wetenschappers en studenten, marketeers en belangstellenden.

Theo Engelen is hoogleraar historische demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

